

**International Center for
Science and Social
Transformation**

COLLECTIVE MONOGRAPH SCIENTIFIC RESEARCH: CURRENT ISSUES, ACHIEVEMENTS, AND INNOVATIONS IN THE MODERN WORLD

www.isst.co.ua

SCIENTIFIC MULTIDISCIPLINARY MONOGRAPH

**«SCIENTIFIC RESEARCH: CURRENT ISSUES, ACHIEVEMENTS, AND
INNOVATIONS IN THE MODERN WORLD»**

The collective monograph is a scientific and practical publication containing scientific articles by Doctors and Candidates of Sciences, Doctors of Philosophy and Arts, postgraduate students, applicants for higher (professional pre-higher) education, student researchers and practical worker from European and other countries. The articles contain research that reflects current processes and trends in the development of world science.

Recommended for printing and publication on the Internet
(Decision № 17-2026/1)
www.isst.co.ua

Published by Staten House
www.statenhouse.com

©Text Copyright 2026 by the International Center for Science and Social Transformation (isst.co.ua) and authors.

©Cover art: International Center for Science and Social Transformation (isst.co.ua).

©All rights reserved. Printed in the United States of America. No part of this publication may be reproduced, distributed, or transmitted, in any form or by any means, or stored in a data base or retrieval system, without the prior written permission of the publisher. When using and borrowing materials, reference to the publication is required.

Reviewers: Olena ARSHA, Maksym KAISTRO

The texts of scientific materials are published in the author's version with minor corrections (without changing the meaning). The authors and their supervisors are responsible for the accuracy of the information provided.

UDC 001.1

ISBN – 979-8-90243-723-9

The materials are approved by the scientific and metrological base:

ISBN 979-8-90243-723-9

TABLE OF CONTENT

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ	6
ОСОБЛИВОСТІ РЕПРОДУКТИВНИХ СТРАТЕГІЙ РІДКІСНИХ ВИДІВ РОСЛИН ДЕСНЯНСЬКОГО БІОСФЕРНОГО РЕЗЕРВАТУ (НА ПРИКЛАДІ <i>LILIUM MARTAGON L.</i> ТА <i>PULSATILLA PATENS (L.) MILL.</i>)	12
SPECYFIKA UWZGLĘDNIANIA RÓŻNIC MIĘDZY KRAJAMI W PRZEDSIĘBIORCZOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ	18
ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБЛІКУ ТОВАРНИХ ОПЕРАЦІЙ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА E-COMMERCE.....	24
ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЇЇ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ БЮДЖЕТНОЇ СФЕРИ.....	34
ВІД ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДО ЦИФРОВОЇ ПОДАТКОВОЇ ПАРАДИГМИ: МАКРОЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ.....	45
СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ СТІЙКОСТІ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД В УМОВАХ ПРОГРЕСУЮЧОГО РУЙНУВАННЯ.....	58
ВИКОРИСТАННЯ ДРОБЛЕНОГО БЕТОНУ, ПОДРІБНЕНОГО СКЛА ТА ЦЕГЛИ У ВИРОБНИЦТВІ БЕТОНІВ ІЗ ВІДХОДІВ ЗРУЙНОВАНИХ БУДІВЕЛЬ	64
ІННОВАЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ МОБІЛЬНИХ ЗАЛІЗНИЧНИХ ХАБІВ ДЛЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ОБРОБКИ СИПУЧИХ ТА БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У ЛОГІСТИЧНИХ МЕРЕЖАХ.....	73
DIE WIRKSAMKEIT DER PARTNERKARUSSELL-METHODE IM FREMDSPRACHENUNTERRICHT	94
ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У МЕДИЧНІЙ ОСВІТІ: ПРІОРИТЕТ МЕТА- ТА ГНУЧКИХ НАВИЧОК У ВІДПОВІДЬ НА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ	100
ЛІНГВІСТИЧНА БІОГРАФІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ФАКТОР ПРОФЕСІЙНОЇ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ.....	111
ПУБЛІКАЦІЇ ІВАНА ЛИПИ В УКРАЇНСЬКИХ ЧАСОПИСАХ ЯК АКТ ПУБЛІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	119
УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ЛІТЕРАТУРА ЯК ЧАСТИНА ЄВРОПЕЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ: ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АСПЕКТ	130

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД ЯК НЕОБХІДНА УМОВА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ НАВИЧОК МАЙБУТНІХ ЖУРНАЛІСТІВ	146
ОДЕСА ПІД ПРИЦІЛОМ ПРОПАГАНДИ РФ: ЯК ОДЕСЬКІ МЕДІА ПРОТИДІЮТЬ ІМПЕРСЬКИМ МІФАМ.....	152
ОЦІНКА ПСИХОСОМАТИЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	159
ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ІННОВАЦІЙ ЯК ФОРМИ НАУКОВОЇ ПРАКТИКИ.....	180
НАУКА МІЖ СВОБОДОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУСПІЛЬНИМ КОНТРОЛЕМ	187
МЕХАНІЗМ «МОРАЛЬНОЇ ЕРОЗІЇ» В УМОВАХ ЦІННІСНОГО РЕЛЯТИВІЗМУ: АНАЛІЗ ІНВЕРСИВНОЇ ЕТИКИ В «ЛИСТАХ КРУТЕННЯ» К. ЛЬЮІСА.....	194
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ВІЗІЇ: ПРОБЛЕМНІ ТОЧКИ АНАЛІЗУ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ.....	208
WZAJEMNE ZWIĄZKI MIĘDZY WSKAŹNIKAMI NEMATOLOGICZNYMI W PRZEBIEGU BABESZJOZY PSÓW	239
ОПТИМІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ОРГАНІВ ВЛАДИ	245
ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ВИКЛИКИ	251
FEATURES OF THE ENTERPRISE'S SALES POLICY IN MODERN CONDITIONS	254
TECHNOGENIC LOAD AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF THE TOXIC BACKGROUND OF AGROECOSYSTEMS AND THE "SOIL-PLANT-ANIMAL" TROPHIC CHAIN.....	263

НАУКИ ПРО ЕКОЛОГІЮ**Клименко Ганна Олександрівна**

кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри екології та ботаніки Сумського національного аграрного університету

Борковський Ілля Олександрович

студент спеціальності Е2 Екологія, ОС «Магістр»

**ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Сьогодні екологічна освіта розглядається як комплексний процес, який охоплює не лише набуття знань про навколишнє середовище, а й розвиток екологічної культури, формування свідомої поведінки та морально-етичних цінностей, спрямованих на збереження природних ресурсів. Громадянська свідомість у цьому контексті виступає як інтегральна характеристика особистості, що проявляється у розумінні взаємозв'язку соціальних, економічних та екологічних процесів, а також у готовності приймати рішення на користь довкілля.

Історично екологічна освіта як науковий напрямок почала формуватися у другій половині ХХ століття, коли міжнародні організації та науковці звернули увагу на глобальні проблеми навколишнього середовища. Одним із піонерів у цій сфері став американський дослідник Вільям Стерлінг (William Stapp), який у 1969 році окреслив концепцію екологічної освіти як засобу виховання відповідального ставлення до природи. Подальший розвиток ідей Стерлінга продовжили такі науковці, як Орріан Андерсон (Orrin Anderson) та Девід Опп

(David Orr), підкреслюючи необхідність інтеграції екологічної освіти в загальноосвітній процес та формування стійкого екологічного мислення.¹

Розвиток екологічної освіти у світі значною мірою був визначений міжнародними ініціативами, зокрема Стокгольмською конференцією ООН з питань довкілля (1972) та Тбіліською конференцією ЮНЕСКО (1977), на яких були окреслені ключові принципи екологічного виховання. Важливий внесок у розвиток міждисциплінарного підходу до екологічної освіти зробили також європейські науковці, серед яких Фолькмар Лінднер (Volkmar Lindner) та Ульріх Грітцнер (Ulrich Gritzner).

Формування екологічної свідомості залежить від комплексного впливу соціокультурних, традиційних та індивідуальних чинників, а також від цінностей і практик середовища, в якому перебуває людина. В Україні існує помітний розрив між усвідомленням екологічних проблем та реальними діями щодо їхнього вирішення.

Згідно з опитуваннями, проведеними Міністерством екології та природних ресурсів України, 93% населення вважає охорону довкілля важливою, а 87% переконані у своїй здатності впливати на стан довкілля. Водночас фактична участь громадян у природоохоронних заходах залишається невисокою. Серед основних екологічних проблем, які хвилюють українців, – неправильне поводження з відходами (57,5%), вирубка лісів (56,4%), забруднення річок (54,4%), забруднення атмосферного повітря (45,4%) та ґрунтів (25,3%).

Незважаючи на високий рівень обізнаності, практичні дії населення щодо збереження довкілля є недостатніми. Наприклад, близько 10% громадян не брали участі у жодних екологічних заходах протягом останніх шести місяців, а 48,2% не зменшили використання одноразових поліетиленових пакетів, хоча 1,8% респондентів взагалі не користувалися ними. Формування екологічної свідомості в Україні ускладнюється недостатнім рівнем екологічної освіти, обмеженим

¹ Molchaniuk, O., et al. (2022). Environmental education: Modern definitions. Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University, 6(354), 60–69. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2022-6\(354\)-60-69](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2022-6(354)-60-69)

доступом до актуальної інформації про стан довкілля та відсутністю ефективних державних програм, спрямованих на підвищення екологічної культури. Крім того, соціально-економічні проблеми часто призводять до того, що екологічні питання відходять на другий план у свідомості громадян².

Для підвищення рівня екологічної свідомості в суспільстві необхідно впроваджувати комплексні заходи, що передбачають екологічну освіту на всіх рівнях, інформаційні кампанії та стимулювання громадян до екологічно відповідальної поведінки. Важливу роль у цьому процесі відіграють засоби масової інформації, громадські організації та освітні установи, які здатні формувати у населення екологічну культуру та почуття відповідальності за стан довкілля. У контексті глобальних екологічних викликів розвиток екологічної свідомості українців є одним із ключових факторів забезпечення сталого розвитку країни та раціонального використання природних ресурсів для майбутніх поколінь. Це вимагає продовження наукових досліджень у сфері екологічної освіти та впровадження ефективних стратегій, спрямованих на зміну екологічної поведінки населення.

Рівень екологічної свідомості формується під впливом комплексної взаємодії соціокультурних, економічних, освітніх, психологічних та екологічних чинників, які визначають уявлення особистості та суспільства про природу, її цінність та необхідність охорони. Вплив цих факторів змінюється залежно від соціально-економічного розвитку країни, доступності екологічної інформації, державної політики у сфері охорони навколишнього середовища та індивідуальних життєвих обставин громадян. Особливу роль у формуванні екологічної свідомості відіграє соціальне середовище, в якому зростає та виховується людина. Родина, школа, засоби масової інформації та соціальні групи є ключовими агентами, що впливають на розвиток екологічних цінностей, переконань і поведінки³. Якщо в родині закладаються основи відповідального

² Piatysheva, I. P. (2013). Ekologichna osvita v umovakh ekologichnoi kryzy. Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii, (53), 101–112.

³ Demeshkant, N. A. (2008). Ekologichna osvita ta vykhovannia yak vazhlyvi skladovi formuvannia maibutnoho fakhivtsia. Problemy osvity, 55, 137–141.

ставлення до природи, дитина з раннього віку набуває навичок охорони довкілля, навчання сортуванню відходів та економного використання природних ресурсів. Навпаки, у суспільстві, де панує байдужість до екологічних проблем або нехтування природоохоронними нормами, у індивіда може формуватися негативне або пасивне ставлення до питань довкілля.

Особливу роль відіграє система освіти, яка забезпечує людину знаннями про стан довкілля, екологічні проблеми та шляхи їх вирішення. Екологічна освіта сприяє формуванню екологічної відповідальності та розвитку навичок, необхідних для збереження природи. На різних рівнях освіти – від початкової школи до університетів – екологічна тематика має бути інтегрована в навчальні програми, що дозволить підвищити обізнаність населення про загрози довкіллю та можливості їх мінімізації. У багатьох країнах світу екологічне виховання є частиною державної політики, що позитивно впливає на формування екологічної культури громадян. Економічний чинник також є значущим у формуванні екологічної свідомості. Рівень добробуту населення впливає на екологічну поведінку: у розвинених країнах із високим рівнем доходу громадяни частіше обирають екологічно відповідальні споживчі моделі, використовують відновлювані джерела енергії, підтримують екологічні ініціативи. У той же час у країнах із низьким рівнем доходів екологічна проблематика може поступатися місцем питанням базового виживання, що ускладнює впровадження екологічно орієнтованих стратегій.

На формування екологічної свідомості значною мірою впливає державна політика та законодавство. Чіткі екологічні норми, ефективний контроль за їх дотриманням, система штрафів за порушення природоохоронного законодавства та стимули для екологічно відповідальної поведінки (наприклад, податкові пільги для підприємств, що використовують екологічні технології) сприяють підвищенню рівня екологічної відповідальності населення⁴. Якщо держава активно підтримує екологічні ініціативи та впроваджує програми, спрямовані на

⁴ Бредньова В.П., Кошарська Л.В., Нікіфоров Ю.О. (2024). Екологічна вища освіта у сучасній системі як основа нового екологічного мислення. Вісник Одеського національного морського університету, (74), 166–174. <https://doi.org/10.47049/2226-1893-2024-3-166-174>

збереження довкілля, громадяни більш схильні слідувати екологічним нормам та брати участь у природоохоронних заходах.

Психологічні фактори відіграють не менш важливу роль у формуванні екологічної свідомості. Індивідуальні особливості особистості, рівень емпатії, мотивація та ціннісні орієнтації визначають те, наскільки людина готова діяти в інтересах довкілля. Наприклад, люди з високим рівнем емпатії частіше схильні до екологічно відповідальної поведінки, оскільки відчують взаємозв'язок між своїми діями та станом природи. У свою чергу, низький рівень екологічної свідомості може бути зумовлений психологічними механізмами заперечення або мінімізації екологічних загроз, коли людина не хоче визнавати свою відповідальність за екологічні проблеми.

Масова культура та медіа також мають значний вплив на екологічну свідомість суспільства. Фільми, документальні стрічки, книги, соціальні мережі та інформаційні кампанії можуть популяризувати екологічні ідеї, формувати нові поведінкові моделі та підвищувати обізнаність громадян про актуальні екологічні проблеми. Водночас надмірна комерціалізація, орієнтація на споживання та пропагування матеріального добробуту без урахування екологічних наслідків можуть сприяти деградації екологічної культури та послабленню природоохоронних цінностей.

Технологічний прогрес та рівень розвитку інфраструктури також впливають на формування екологічної свідомості. Доступність екологічно чистих технологій, розвиток системи переробки відходів, використання альтернативних джерел енергії та транспортних рішень з низьким рівнем викидів можуть сприяти переходу суспільства до екологічно стійких моделей поведінки⁵. Однак у разі відсутності відповідних умов для екологічно відповідального способу життя, наприклад, якщо немає можливості сортувати відходи або використовувати громадський транспорт замість особистого авто, навіть високий рівень екологічної свідомості не завжди може трансформуватися у

⁵ Науменко, Г. Г. (2005). Екологічна освіта як чинник формування екологічної культури. Політологічний вісник, (20), 26–33.

відповідні дії. Фізичне середовище та екологічна ситуація в регіоні безпосередньо впливають на екологічну свідомість населення. Люди, які живуть у забруднених районах, частіше усвідомлюють екологічні проблеми та можуть активніше залучатися до природоохоронної діяльності. Натомість мешканці регіонів із відносно чистим довкіллям можуть сприймати екологічні питання як менш нагальні. Однак навіть у регіонах з відносно сприятливою екологічною ситуацією необхідно проводити просвітницьку діяльність, оскільки глобальні екологічні проблеми, такі як зміна клімату та втрата біорізноманіття, зачіпають усіх незалежно від місця проживання.

В умовах зростаючих екологічних загроз, таких як зміна клімату, забруднення довкілля та втрата біорізноманіття, особливої актуальності набуває необхідність розширення знань про екологічні проблеми та формування екологічно відповідальної поведінки. Екологічна свідомість впливає на стиль життя, споживчі звички та ставлення людини до навколишнього середовища, тому підвищення її рівня потребує комплексного підходу, що включає освітні програми, просвітницьку діяльність, державну політику та використання сучасних інформаційних технологій.

Екологічна освіта відіграє ключову роль у формуванні екологічної культури громадян. Вона має бути інтегрована в усі рівні навчального процесу – від дошкільної освіти до вищої школи. Залучення дітей до вивчення екологічних питань з раннього віку сприяє закріпленню екологічно відповідальних моделей поведінки, які залишаються з людиною протягом усього життя. У школах екологічна освіта може бути представлена не лише як окремий предмет, а й як наскрізна тема в різних дисциплінах, таких як біологія, географія, хімія та навіть економіка. Суттєвим напрямом у підвищенні екологічної свідомості є використання сучасних інформаційних технологій. Важливим фактором підвищення екологічної свідомості є корпоративна соціальна відповідальність. Також, вагомим аспектом є популяризація екологічного способу життя через засоби масової інформації.

Артеменко Денис Вікторович

аспірант, спеціальність 101 Екологія

Сумського національного аграрного університету

Клименко Ганна Олександрівна

кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри екології

та ботаніки Сумського національного аграрного

університету

**ОСОБЛИВОСТІ РЕПРОДУКТИВНИХ СТРАТЕГІЙ РІДКІСНИХ ВИДІВ
РОСЛИН ДЕСНЯНСЬКОГО БІОСФЕРНОГО РЕЗЕРВАТУ (НА
ПРИКЛАДІ *LILIUM MARTAGON L.* ТА *PULSATILLA PATENS (L.)
MILL.*)**

Репродукція належить до базових властивостей живих організмів і є визначальним чинником їхнього існування. Для рідкісних видів рослин, популяції яких характеризуються низькою чисельністю, процес відтворення часто набуває критичного значення, оскільки безпосередньо впливає на стабільність і довготривале збереження таких популяцій.

Теоретичні підходи та методичні засади вивчення репродуктивних процесів рослин достатньо ґрунтовно висвітлені в наукових працях різних авторів. Репродуктивну здатність рослин можна оцінювати за низкою показників, зокрема за кількістю суцвіть, квіток, плодів і насіння. Водночас більшість емпіричних досліджень зосереджені переважно на масових і широко поширених видах рослин. Попри те, що саме для рідкісних видів параметри репродуктивної сфери мають першочергове значення, оскільки визначають життєздатність популяцій, кількість таких досліджень залишається обмеженою.

До основних показників, які використовують для оцінювання рівня репродукції рослин, належать:

Потенційна насіннева продуктивність (ПНП) – кількість насінневих зачатків, сформованих на одному пагоні або на одній особині.

Реальна (фактична) насіннева продуктивність (РНП або ФНП) – кількість повноцінного, сформованого насіння або плодів на пагін чи особину.

Урожай насіння – загальна кількість насіння, утвореного рослинами на одиниці площі.

Репродуктивне зусилля – частка ресурсів організму, спрямована на формування генеративних органів і насіння.

Для визначення зазначених показників у польових умовах необхідно враховувати кількість та фітомасу бутонів, квіток і плодів у відповідні фази розвитку. Процеси закладання бутонів і формування квіток характеризують потенційну готовність рослини до генеративного розмноження. Частка фітомаси, інвестована в плоди й насіння, відображає умови запилення, його успішність, а також ефективність гормональної регуляції росту та збереження плодів. Дозрівання насіння є інтегральним етапом, у якому поєднується вплив як внутрішніх фізіологічних механізмів, так і зовнішніх екологічних факторів, що контролюють репродуктивний процес.

Використання окремого показника не дає повної характеристики репродуктивної участі особин у популяції. Одним із найбільш узагальнених інтегральних індикаторів репродуктивної здатності є репродуктивне зусилля. У проведених дослідженнях його оцінювали шляхом співвідношення кількісних репродуктивних показників до площі листової поверхні, оскільки визначення загальної фітомаси рослин було неможливим з огляду на рідкісний і охоронюваний статус досліджуваних видів.

Для рослин характерні два основні способи відтворення – вегетативний і генеративний. Генеративне розмноження відіграє ключову роль у збагаченні генофонду, сприяючи перебігу мікроеволюційних процесів, а також завдяки поширенню діаспор (насіння або плодів) забезпечує розширення меж популяцій та формування нових локальних осередків. Вегетативне ж розмноження, навпаки, сприяє збереженню сталого генетичного складу та закріпленню популяції на території, де первинно відбулося формування особин генеративним шляхом.

Розмноження є конкретним механізмом появи нових особин у межах популяції. Інтенсивність розмноження виду визначається кількістю молодих рослин, що утворилися вегетативним або насіннєвим шляхом упродовж вегетаційного періоду та зберегли життєздатність. Саме цей етап життєвого циклу часто має вирішальне значення для існування виду й може бути чинником, що зумовлює його рідкісність.

Вивчення особливостей репродукції популяцій рідкісних рослин має надзвичайну практичну та наукову значущість. На природоохоронних територіях, таких як Деснянський біосферний резерват, дослідження репродуктивних процесів рідкісних видів набуває особливої ваги. Тут створюються умови для природного існування рідкісних та охоронюваних рослин, а дані про їх цвітіння, плодоношення та виживаність молодих особин є основою для розробки ефективних програм охорони та відновлення видів. Моніторинг репродуктивної активності дозволяє прогнозувати динаміку популяцій, своєчасно виявляти загрози їх зникнення та обґрунтовано планувати природоохоронні заходи.

Деснянський біосферний резерват, розташований у північній частині України, є однією з ключових природоохоронних територій країни. Він був заснований у 2009. Територія резервату розташована на межі Чернігівської та Сумської областей, що підкреслює його транскордонний характер і важливість для збереження природних комплексів басейну річки Десна. В межах резервату функціонує національний природний парк «Деснянсько-Старогутський», розташований у Сумській області, який є складовою частиною біосферного резервату та забезпечує охорону рідкісних видів рослин і тварин, у тому числі тих, що занесені до Червоної книги України.

Територія резервату характеризується типовими для регіону змішаними лісами, заплавами ландшафтами річки Десна, болотами, луками та окремими ділянками малопорушених екосистем. Особливу цінність становлять ділянки з рідкісними і охоронюваними видами рослин, серед яких сон розкритий

(*Pulsatilla patens*), лілія лісова (*Lilium martagon*) та інші. Ці види є індикаторами стану природних екосистем і вразливими до змін умов середовища.

У ході проведених досліджень нами було проаналізовано особливості цвітіння та плодоношення популяцій двох видів рідкісних рослин на території Деснянського біосферного резервату – *Lilium martagon* L. та *Pulsatilla patens* (L.) Mill. Зосередження уваги на генеративній сфері дозволило оцінити рівень реалізації репродуктивного потенціалу досліджуваних видів у природних умовах, а також виявити специфіку їхніх репродуктивних стратегій.

Lilium martagon. Рослини вступають у фазу цвітіння та плодоношення, як правило, на 4–5 році онтогенезу. Суцвіття китицеподібне, кількість квіток у ньому варіює від 5–10 до 40–50. Квітки пониклого типу, оцвітину пурпурово-бурого відтінку з темно-фіолетовими плямами з внутрішнього боку; листочки оцвітини довгасті, з тупими верхівками, дещо загорнуті назовні¹. Плоди представлені коробочками, які в процесі розвитку змінюють просторову орієнтацію й у фазі досягання займають вертикальне положення, надаючи суцвіттю вигляду канделябра. Нектарники вузькі, щілиноподібні, закритого типу. Основними агентами запилення є переважно нічні, рідше денні лускокрилі².

Досягання плодів відбувається у серпні–вересні; розкривання коробочок спостерігається за сухих погодних умов. Тип поширення насіння – балістичний. Насінини плоскі, з плівчастими облямівками, що сприяє їх анемохорному розповсюдженню. Схожість насіння коливається в межах 29–44 %. Процес проростання та формування підземної цибулини триває два вегетаційні сезони. Одна генеративна особина здатна утворювати в середньому 100–130 насінин. Проростання насіння підземне; надземні проростки з’являються лише на другий рік розвитку³.

¹Shavrina, V., & Tkach, E. (2018). Ontogenetic population analysis of rare species *Lilium martagon* L. in the structure of ecological network of Vinnytsia region. *ScienceRise: Biological Science*, (2(11)), 25–29. <https://doi.org/10.15587/2519-8025.2018.129700>

²Yildiz, F., Aslay, M., & Kaya, O. (2024). Pollination Strategies and Reproductive Biology of *Fritillaria imperialis* L. (*Liliaceae*): Insights from Erzincan, Türkiye. *Diversity*, 16(8), 455. <https://doi.org/10.3390/d16080455>

³Macri, C., Dagnino, D., & Casazza, M. (2021). Reproductive biology of the threatened *Lilium pomponium* L. *Oecologia* (peer-reviewed study of floral traits, reproduction and pollination).

Цибулина яйцеподібної форми, жовтуватого забарвлення, досягає 8 см у діаметрі. Щорічно формується 2–3 дочірні цибулини. Рослина також може утворювати додаткові виводкові бруньки. Вегетативне розмноження не відіграє суттєвої ролі у поширенні виду.

В умовах Деснянського біосферного резервату генеративні рослини формували від 2 до 11 квітів, при цьому рослини утворювали максимально 6 плодів. Репродуктивне зусилля даного виду, яке вираховували за співвідношенням кількості плодів до загальної листової поверхні рослини, мало значення 1,05%. При цьому рослина розмножується, в основному, насінням. У порівнянні з літературними даними, рослини *Lilium martagon*, що зростають на території парку, утворювали суцвіття з меншою кількістю квітів і, відповідно, плодів і життєздатного насіння.

Pulsatilla patens. Квітки великі, пониклі, вузькодзвониковидної форми, актиноморфні, розміщені поодинокі; характеризуються наявністю численних тичинок і приймочок. Плоди – сім'янки (горішки) з видовженими перисто-опушеними стовпчиками⁴.

Для виду характерний добре виражений автокриптохорний механізм поширення, що полягає в самозаглибленні плодів у ґрунт⁵. Це забезпечується інтенсивним ростом плодового стовпчика, який формує до восьми спіральних завитків; при підвищенні вологості вони розкручуються, сприяючи зануренню сім'янок у ґрунт. Водночас наявність густого опушення на стовпчиках деякими дослідниками розглядається як адаптація до анемохорії, що не суперечить попередньому механізму. Проростання насіння відбувається переважно на ділянках з оголеним ґрунтовим покривом⁶.

⁴ Kļaviņa, D., Osvalde, A., Tabors, G., & Jakobsons, G. (2025). Current Status of *Pulsatilla patens* in Latvia—Population Size, Demographic and Seed Viability Indicators, Soil Parameters and Their Relationships. *Plants*, 14(3), 375. <https://doi.org/10.3390/plants14030375>

⁵ Żabicka, J., Żabicki, P., Słomka, A., Sliwinska, E., Jędrzejczyk-Korycińska, M., Nowak, T., & Migdałek, G. (2022). Re-introduction of an extinct population of *Pulsatilla patens* using different propagation techniques. *Scientific Reports*, 12, 14321. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-18397-0>

⁶ Jutila, H., Parisy, B., & Loehr, J. (2024). Influence of environmental and intrinsic factors on the flowering success and petal morphology of *Pulsatilla patens* and the hybrid *Pulsatilla patens* × *vernalis* in Finland. *Plant Ecology*. <https://doi.org/10.1007/s11258-024-01400-1>

Вегетативне відтворення обмежене морфологічними особливостями рослини й має другорядне значення. Основним способом розмноження є генеративний. Попри відносно високу насінневу продуктивність, природне поновлення виду часто є недостатнім, особливо на територіях з підвищеним рекреаційним навантаженням⁷.

В умовах Деснянського біосферного резервату в одній квітці утворювалось в середньому 175,7 плодиків. Рослини відрізнялись за кількістю квітів, яких нараховувалось від 1 до 15. Найбільша кількість насіння – від 472,49 до 536,11 штук на рослину, а найменша – близько 283 насінин на рослину. Така різниця у виході насіння спостерігається через значні відмінності у кількості квітів в досліджуваних популяціях. Реальна насіннева продуктивність даного виду була на рівні 156,4-346,8 насінин на рослину.

Репродуктивне зусилля визначали як кількість насіння у співвідношенні до загальної листової поверхні рослини. Репродуктивне зусилля, в залежності від еколого-ценотичних умов, було в діапазоні від 50 до 499,06%.

Дослідження репродуктивних процесів двох рідкісних видів рослин показало, що саме етапи цвітіння та плодоношення є критичними для підтримки життєздатності популяцій. Інтенсивність розмноження в обох видів залежить як від умов середовища, так і від внутрішньовидових особливостей насінневого та вегетативного відтворення. Виявлено, що низька чисельність молодих рослин, які вижили упродовж вегетаційного періоду, є одним із факторів, що обмежує потенціал відновлення популяцій і визначає рідкісність видів. Отримані дані підкреслюють важливість моніторингу репродуктивної активності рідкісних рослин на природоохоронних територіях, таких як Деснянський біосферний резерват, для розробки ефективних заходів з охорони та відновлення їх популяцій.

⁷ Parnikoza, I. Yu. (2011). Dynamics of population regeneration of two species of the genus *Pulsatilla* under the conditions of the "Lisnyky" reserve. In Proceedings of the 13th Congress of the Ukrainian Botanical Society (p. 154).

EKOHOMIČHI HAYKI**Yasinska Tetiana**

Kandydat nauk ekonomicznych, docent,

Katedra Zarządzania i Przedsiębiorczości Międzynarodowej,

Narodowy Uniwersytet «Politechnika Lwowska»

**SPECYFIKA UWZGLĘDNIANIA RÓŻNIC MIĘDZY KRAJAMI W
PRZEDSIĘBIORCZOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ**

Procesy globalizacji przenikają większość sfer życia społeczności międzynarodowej, co niewątpliwie determinuje specyfikę prowadzenia współczesnej działalności gospodarczej. Skuteczny biznes międzynarodowy jest niemożliwy bez uwzględnienia czynnika globalizacji. Jednocześnie nie oznacza to wcale ukształtowania się jednorodnego społeczeństwa, a tym samym istnienia uniwersalnych metod prowadzenia działalności gospodarczej, które będą równie skuteczne w różnych krajach świata. Za cienką warstwą nowoczesnego modernizmu, który pokrył cały świat, kryją się wielowiekowe tradycje kulturowe, które rodzą głębokie różnice kulturowe między krajami, a te z kolei determinują cechy systemu politycznego, gospodarczego i prawnego każdego państwa. Różnice te mogą wpływać na koszty, przychody i ryzyko przedsiębiorstwa międzynarodowego, dlatego powinny być brane pod uwagę i dogłębnie analizowane przez jego menedżerów w pierwszej kolejności.

Świadomość tożsamości różnych narodów, rozumienie różnic w ich ideach, zwyczajach i tradycjach kulturowych nazywane jest alfabetyzacją międzykulturową.

W kontekście ekonomicznym alfabetyzacja międzykulturowa odnosi się do zrozumienia, jak różnice kulturowe między krajami i wewnątrz nich wpływają na praktykę przedsiębiorczości międzynarodowej.

Przedsiębiorstwa międzynarodowe, które nie posiadają wystarczającej wiedzy na temat specyfiki prowadzenia działalności w innych kulturach, są narażone na porażkę. Prowadzenie działalności w innym kraju wymaga dostosowania się do

systemu wartości i norm przyjętych w tym kraju. Takie dostosowanie może dotyczyć różnych aspektów działalności przedsiębiorstwa:

- sposobu prowadzenia negocjacji;
- nazwy i designu produktu;
- sposobu promocji produktu na rynku;
- systemu motywowania pracowników;
- struktury organizacyjnej zarządzania przedsiębiorstwem;
- charakteru relacji między menedżerami a pracownikami itp.

Aby uniknąć negatywnych konsekwencji niskiej znajomości języków obcych, przedsiębiorstwa międzynarodowe powinny powoływać na kluczowe stanowiska w oddziałach zagranicznych lub na stanowiska kierowników działów współpracujących z partnerami zagranicznymi i na rynkach zagranicznych menedżerów o kosmopolitycznym usposobieniu, którzy rozumieją, jak różnice kulturowe wpływają na międzynarodowe praktyki biznesowe. Regularne przenoszenie menedżerów do oddziałów zagranicznych w celu zapoznania ich z różnymi kulturami pozwala przedsiębiorstwu międzynarodowemu na stworzenie kadry menedżerów o kosmopolitycznym usposobieniu. Praktyką jest również zatrudnianie miejscowych rezydentów, którzy znają lokalne specyfiki prowadzenia działalności gospodarczej w oddziałach utworzonych za granicą.

Różnice między krajami wynikają z różnic w kulturze ich mieszkańców. Kultura rozumiana jest jako system wartości i norm, które są wspólne dla grupy ludzi i wyznaczają program życia.

Grupę ludzi połączoną wspólną kulturą, czyli posiadającą wspólny zestaw wartości i norm, zazwyczaj nazywa się społeczeństwem. Nie ma absolutnej tożsamości między społeczeństwami i krajami. Owszem, jedna kultura może obejmować kilka krajów. Częściej jednak kraj ma jedną lub kilka kultur (na przykład Kanada ma co najmniej trzy kultury: kulturę angielską, francuskojęzyczną kulturę „Quebecu” i kulturę rdzennych Indian). Nawet jeśli kraj charakteryzuje się jedną kulturą, często jest to mozaika subkultur.

Wartości i normy społeczeństwa kształtują się pod wpływem czynników, wśród których kluczową rolę odgrywają filozofia polityczna i ekonomiczna, struktura społeczna społeczeństwa, religia, język i ogólny poziom wykształcenia.

Należy podkreślić, że odzwierciedlone czynniki wzajemnie wpływają na system wartości i norm społecznych, a także wartości i normy na wskazane czynniki. Rozważmy pokrótce cechy wpływu wskazanych uwarunkowań na kulturę społeczeństwa oraz cechy prowadzenia przedsiębiorczości międzynarodowej, kierując się badaniami profesora Charlesa Hilla z Uniwersytetu Waszyngtońskiego.

Filozofia ekonomiczna i polityczna społeczeństwa niewątpliwie wpływa na jego system wartości i norm oraz cechy prowadzenia przedsiębiorczości. Na przykład społeczeństwa Korei Północnej i USA działają zgodnie z własną filozofią ekonomiczną i polityczną, a w związku z tym wyznają różne wartości, w szczególności mają odmienny stosunek do wolności, sprawiedliwości i osiągnięć jednostki.

Struktura społeczna społeczeństwa rozumiana jest jako jego podstawowa organizacja społeczna. Wyróżnia się dwa kluczowe aspekty struktury społecznej społeczeństwa, które mają istotny wpływ na cechy prowadzenia działalności przedsiębiorczej w danym kraju:

- Podstawowa jednostka organizacji społecznej: jednostka lub grupa.

W wielu społeczeństwach zachodnich jednostka jest podstawowym elementem organizacji społecznej. W takich społeczeństwach podkreśla się wagę indywidualnych osiągnięć, co znajduje odzwierciedlenie w działalności przedsiębiorczej. Na przykład w USA indywidualni przedsiębiorcy regularnie tworzą nowe produkty i wprowadzają nowe sposoby prowadzenia działalności (komputery, kserokopiarki, oprogramowanie, biotechnologia, format supermarketów i dyskontów itp.). Dynamika amerykańskiej gospodarki w dużej mierze wynika z upowszechnienia się filozofii indywidualizmu. Jednocześnie indywidualizm przejawia się w aktywnej migracji menedżerów między firmami, co ma zarówno pozytywne (indywidualny rozwój menedżerów, wymiana doświadczeń między firmami), jak i negatywne (brak lojalnych i wiernych menedżerów w firmach, którzy mają doświadczenie zawodowe i ugruntowane więzi w zespole firmy i z jej kontrahentami, wzrost kosztów prowadzenia działalności w

warunkach rotacji personelu). Nacisk na indywidualizm utrudnia tworzenie wewnętrznych zespołów realizujących zadania kolektywne, ponieważ jednostki konkurują ze sobą. Badania wykazały, że firmy amerykańskie borykają się z słabą zdolnością do nawiązywania współpracy zarówno między pracownikami w firmie, jak i między firmami, co jest konsekwencją filozofii indywidualizmu.

W przeciwieństwie do zachodniego nacisku na jednostkę, w wielu innych społeczeństwach podstawową jednostką organizacji społecznej jest grupa. Jeśli status jednostki jest ściśle powiązany z osiągnięciami grupy (na przykład firmy), stwarza to motywację dla członków grupy do współpracy dla dobra wspólnego. Niektórzy eksperci uważają, że sukces japońskich korporacji w gospodarce globalnej wynika częściowo z ich zdolności do nawiązywania ścisłej współpracy wewnątrz i między firmami. Zdolność ta znajduje odzwierciedlenie w powszechnym stosowaniu samorządnych zespołów roboczych w japońskich organizacjach, ścisłej współpracy między różnymi jednostkami funkcjonalnymi (produkcja, marketing i badania) oraz współpracy między firmą a jej dostawcami w rozwiązywaniu problemów projektowych, kontroli jakości i redukcji zapasów. We wszystkich tych przypadkach interakcja jest napędzana potrzebą poprawy wyników grupy (firmy). Silna rola grupy, do której należy jednostka, zapobiega również przechodzeniu menedżerów i pracowników z jednej firmy do drugiej. Z biegiem lat menedżerowie i pracownicy zdobywają wiedzę, doświadczenie i osobiste relacje biznesowe, co pomaga im efektywniej wykonywać swoją pracę i skuteczniej współpracować z innymi ludźmi i organizacjami. Wadą rozpatrywanej organizacji społecznej jest niski poziom dynamiki i przedsiębiorczości w społeczeństwie.

- Stopień rozwarstwienia społeczeństwa na klasy lub kasty.

Wszystkie społeczeństwa są podzielone hierarchicznie na warstwy społeczne (straty), które są zazwyczaj określane na podstawie pochodzenia, zawodu i dochodów. Chociaż wszystkie społeczeństwa są rozwarstwione, różnią się one mobilnością społeczną (zdolnością do przemieszczania się z jednej warstwy do drugiej) oraz znaczeniem nadawanym warstwie społecznej w kontekście prowadzenia działalności gospodarczej. Najbardziej sztywnym systemem rozwarstwienia jest system kastowy –

system zamknięty, w którym pozycja jednostki jest determinowana przez status społeczny jej rodziców i w którym zmiana statusu jednostki w ciągu jej życia jest zazwyczaj niemożliwa. Przykładem są Indie, gdzie pomimo oficjalnego zniesienia systemu kastowego w 1949 roku, w praktyce istnieją cztery kasty, które decydują o możliwościach wyboru zawodu. System klasowy to mniej sztywny system rozwarstwienia społecznego, który umożliwia mobilność społeczną między klasami. Mobilność społeczna jest jednak bardzo zróżnicowana w różnych społeczeństwach. Na przykład system klasowy w Wielkiej Brytanii jest uważany za sztywny, gdzie przejście z jednej warstwy społecznej do drugiej może nastąpić dzięki wysiłkom kilku pokoleń. Z punktu widzenia przedsiębiorczości, stratyfikacja społeczeństwa ma ogromne znaczenie, jeśli wpływa na działalność organizacji komercyjnych. Na przykład społeczeństwo amerykańskie, choć podzielone na klasy, charakteryzuje się dużą mobilnością społeczną między warstwami, a przynależność klasowa jest w znacznie większym stopniu determinowana indywidualnymi osiągnięciami ekonomicznymi niż pochodzeniem czy wykształceniem. Dlatego w USA wpływ systemu klasowego na biznes jest ograniczony. To samo dotyczy Japonii, gdzie większość populacji postrzega siebie jako klasę średnią. Jednak w krajach takich jak Wielka Brytania stosunkowo niska mobilność klasowa doprowadziła do pojawienia się świadomości klasowej – świadomości jednostki przynależności do określonej klasy, co wpływa na kształtowanie jej relacji z przedstawicielami innych klas. Świadomość klasowa może przejawiać się poprzez wrogość między menedżerami z klasy wyższej lub średniej a ich podwładnymi z klasy robotniczej. Wzajemny antagonizm i brak szacunku historycznie utrudniały współpracę między kierownictwem a pracownikami w wielu brytyjskich firmach i prowadziły do konfliktów pracowniczych. Antagonistyczne relacje między kierownictwem a klasą robotniczą, a w konsekwencji brak współpracy i wysoki poziom sporów pracowniczych, prowadzą do wzrostu kosztów produkcji w krajach charakteryzujących się wyraźnym podziałem klasowym. Z kolei wyższe koszty utrudniają firmom z tych krajów budowanie przewagi konkurencyjnej w gospodarce globalnej.

Religia ma zdolność kształtowania ludzkich zachowań i kultury, co z kolei znajduje odzwierciedlenie w specyfice prowadzenia działalności gospodarczej w danym kraju. Wpływ religii na przedsiębiorczość przejawia się głównie w tym, jak różne religie kształtują postawy wobec świata i przedsiębiorczości oraz w jakim stopniu etyka religijna wpływa na koszty prowadzenia działalności gospodarczej w danym kraju. Jednak we współczesnym świecie, gdzie kraje o różnych wyznaniach charakteryzują się wysoką aktywnością przedsiębiorczą i zrównoważonym wzrostem gospodarczym, nie należy przeceniać wpływu religii na praktykę biznesową.

Język jako czynnik determinujący kulturę ma istotne znaczenie w komunikacji z kontrahentami, pracownikami, władzami i konsumentami. Firmy międzynarodowe powinny pamiętać, że słowa o tym samym brzmieniu i/lub pisowni mogą mieć różne znaczenie w różnych językach. Jest to szczególnie istotne przy tworzeniu nazwy produktu, z którym firma wejdzie na rynek zagraniczny, a także podczas prowadzenia kampanii reklamowej w innym kraju. Ważne jest również zrozumienie znaczenia sygnałów niewerbalnych, które mogą być odmiennie odbierane w różnych społeczeństwach. Podobne umiejętności są niezbędne podczas prowadzenia negocjacji biznesowych i tworzenia kampanii reklamowych.

Wykształcenie jest czynnikiem decydującym o przewadze konkurencyjnej kraju. Dostępność wykwalifikowanych i wykształconych pracowników jest czynnikiem wpływającym na decyzje firm międzynarodowych przy wyborze miejsca tworzenia nowych oddziałów. W końcu, nie ma sensu lokalizować przedsiębiorstw produkcyjnych wymagających dużej liczby wykwalifikowanych pracowników w krajach, których system edukacji nie jest w stanie przygotować niezbędnego personelu technicznego. W takich krajach wskazane jest prowadzenie wyłącznie działalności produkcyjnej wymagającej pracy niewykwalifikowanej. Ogólny poziom wykształcenia w danym kraju jest również wskaźnikiem tego, jakie towary warto w nim sprzedawać i jakie środki promocji sprzedaży stosować.

Podsumowując, można stwierdzić, że ważnym warunkiem sukcesu firmy na rynkach zagranicznych jest międzykulturowa znajomość języków obcych przez jej menedżerów.

Аліна Сакун

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри підприємництва, обліку та фінансів,

Херсонський державний аграрно-економічний університет,

м. Кропивницький, Україна

ORCID: 0000-0002-0910-4055

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБЛІКУ ТОВАРНИХ ОПЕРАЦІЙ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА E-COMMERCE

Стрімкий розвиток цифрових технологій та електронної комерції зумовлює докорінні зміни у бізнес-моделях підприємств, механізмах формування вартості та способах взаємодії з контрагентами. У цих умовах традиційні підходи до обліку товарних операцій, сформовані в межах офлайн-торгівлі, дедалі частіше виявляються недостатніми для адекватного відображення господарських процесів, що відбуваються у цифровому середовищі. Цифровізація трансформує не лише канали збуту, а й саму логіку руху товарів, інформаційних потоків та фінансових результатів, що потребує переосмислення облікової методології.

Електронна комерція характеризується високим рівнем автоматизації операцій, використанням цифрових платформ і маркетплейсів, інтеграцією платіжних сервісів, логістичних операторів та інформаційних систем управління. У результаті товарні операції набувають нових ознак: зростає роль нематеріальних компонентів (даних, програмних рішень, цифрових сервісів), скорочуються часові лаги між здійсненням операції та її відображенням в обліку, підвищуються вимоги до точності, прозорості та аналітичності облікової інформації. Це актуалізує питання трансформації обліку товарних операцій з урахуванням специфіки e-commerce та цифрових технологій.

Особливої ваги набуває проблема узгодження бухгалтерського обліку товарних операцій із сучасними інструментами електронної комерції, такими як

ERP-системи, CRM-платформи, системи управління складом, онлайн-каси та цифрові платіжні рішення. Їх використання змінює порядок документування, оцінки та визнання товарних операцій, а також підходи до формування обліково-аналітичної інформації для управління, аудиту та оподаткування. Водночас відсутність єдиних методичних підходів до обліку операцій у цифровому торговельному середовищі створює ризики викривлення фінансових результатів і зниження якості управлінських рішень.

У цьому контексті дослідження трансформації обліку товарних операцій під впливом цифровізації та e-commerce є науково й практично значущим. Воно спрямоване на обґрунтування сучасних підходів до організації та методики обліку, які забезпечують адекватне відображення товарних потоків у цифровій економіці, підвищення прозорості господарської діяльності та інформаційну підтримку стратегічного управління підприємствами.

Методологічною та теоретичною базою дослідження є праці сучасних українських і зарубіжних науковців, у яких висвітлюються проблеми цифрової трансформації бухгалтерського обліку, аудиту та електронної комерції, розвитку облікових інформаційних систем, застосування інноваційних цифрових технологій і платформних рішень у процесі обліку товарних операцій.

Вагоме місце в теоретичному підґрунті дослідження посідають роботи вітчизняних учених Іванова Н. А., Мільмана Л. М. та Сақун А. Ж.¹, у яких розкрито інноваційні можливості застосування блокчейн-технологій у бухгалтерському обліку та аудиті в контексті цифрової трансформації. Зазначені напрацювання формують методологічну основу для переосмислення підходів до документування, фіксації та верифікації товарних операцій у цифровому середовищі, а також підвищення достовірності та прозорості облікової інформації. Доповненням до цього напряму є дослідження Перевозової І. В.,

¹ Іванова, Н.А., Мільман, Л.М., & Сақун, А.Ж. (2024). ЗАСТОСУВАННЯ БЛОКЧЕЙН-ТЕХНОЛОГІЙ У БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ОБЛІКУ ТА АУДИТІ: АНАЛІЗ ІННОВАЦІЙНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ. Економіка. Фінанси. Право, (2). С. 14-17. <https://doi.org/10.37634/efp.2024.2.3>

Орлової О. І., та інш.², у яких аналізується розвиток інноваційних стратегій у сфері електронної торгівлі та цифрової взаємодії зі споживачами, що дозволяє комплексно врахувати маркетинговий та операційний контекст здійснення товарних операцій в e-commerce. Водночас праці Мацьків, Г., Райтер, Н., & Томашевський, Ю.³, а також Янковська, К.⁴ формують теоретичну основу для аналізу обліково-аналітичних аспектів електронної комерції та інтеграційних процесів у цифровому торговельному середовищі. Вони дозволяють розкрити специфіку обліку товарних потоків у багатоканальних моделях збуту, що характерні для e-commerce.

Серед зарубіжних досліджень методологічне значення мають праці, присвячені цифровій трансформації облікових інформаційних систем, інтеграції фінансових технологій та автоматизації облікових процесів. Зокрема, робота Chen, R.⁵ розкривають напрями трансформації бухгалтерського обліку й аудиту на основі сучасних інформаційних систем, що є підґрунтям для формування цифрово орієнтованої моделі обліку товарних операцій.

Дослідження Ries Ahmed⁶ акцентує увагу на впливі цифрових процедур в обліку та аудиті на ефективність контролю й податкових процесів, що є важливим для забезпечення достовірності даних e-commerce.

Таким чином, поєднання сучасних українських і зарубіжних наукових підходів формує міждисциплінарну методологічну основу дослідження, що забезпечує системний аналіз трансформації обліку товарних операцій під впливом цифровізації та розвитку електронної комерції, а також створює

² Перезовова, І. В., Орлова, О. І., Саун, А. Ж., Морозова, О. С., & П'яста, А. Р. (2024). РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ ПОСИЛЕННЯ ЛОЯЛЬНОСТІ СПОЖИВАЧІВ У СФЕРІ Е-ТОРГІВЛІ. Академічні візії, (27). <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/895>

³ Мацьків, Г., Райтер, Н., & Томашевський, Ю. (2024). ЕЛЕКТРОННА КОМЕРЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ: ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ. Вісник Львівського національного університету природокористування. Серія Економіка АПК, (31), 74–79. <https://doi.org/10.31734/economics2024.31.010>

⁴ Янковська, К. (2025). ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБЛІКУ ТА АУДИТУ НА ОСНОВІ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ. Вісник Львівського національного університету природокористування. Серія Економіка АПК, (32), 50–54. <https://doi.org/10.31734/economics2025.32.050>

⁵ Chen, R. (2025). The digital transformation of accounting information systems under financial technology: Where will small businesses go? *Advances in Economics, Management and Political Sciences*, 176, 150–155. <https://doi.org/10.54254/2754-1169/2025.22118>

⁶ Ries Ahmed, E. (2024). The impact of digital procedures in accounting and auditing on tax collection efficiency. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics*, (6), 300–306. <https://doi.org/10.58423/2786-6742/2024-6-300-306>

підґрунтя для обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення облікової практики в умовах цифрової економіки.

У сучасних умовах розвитку цифрової економіки та загострення конкурентної боротьби на внутрішньому ринку України підприємства оптової та оптово-роздрібною торгівлі дедалі частіше впроваджують електронну комерцію як ключовий інструмент здійснення господарської діяльності. Розширення використання e-commerce змінює традиційні підходи до організації товарообігу, взаємодії з контрагентами та формування інформаційних потоків, що зумовлює необхідність трансформації системи бухгалтерського обліку товарних операцій.

Цифрові канали збуту передбачають високий рівень автоматизації процесів продажу, оплати та логістики, що актуалізує питання інтеграції e-commerce інструментів із бухгалтерськими інформаційними системами. В умовах українського бізнес-середовища така інтеграція розглядається як важливий чинник підвищення ефективності управління товарними потоками, забезпечення прозорості облікових процедур та своєчасного формування обліково-аналітичної інформації для управлінських і податкових рішень.

Цифровізація облікових процесів у сфері товарних операцій забезпечує:

- оперативне отримання інформації про обсяги реалізації, складські залишки та товарообіг;
- зниження трудомісткості ведення первинного обліку та документообігу;
- мінімізацію ризиків виникнення помилок при відображенні господарських операцій;
- автоматичну синхронізацію даних між каналами електронного продажу та бухгалтерськими системами в режимі реального часу.

Інтеграція електронної комерції та бухгалтерського обліку в українських реаліях передбачає формування єдиного цифрового інформаційного середовища, яке поєднує онлайн-канали продажу (власні вебплатформи або маркетплейси), бухгалтерські та управлінські інформаційні системи, електронні платіжні сервіси, а також системи електронного документообігу (табл.1). Такий підхід

забезпечує безперервність інформаційних потоків та уніфікацію даних на всіх етапах руху товарів — від моменту оформлення замовлення до відображення фінансових результатів у звітності.

Таблиця 1. Інтеграція цифрових технологій у процес обліку товарних операцій

Елемент цифрової системи	Характеристика	Очікуваний ефект для обліку
Онлайн-магазин / маркетплейс	Платформа продажів, що фіксує операції реалізації в електронному вигляді	Автоматичне створення документів реалізації, оновлення облікових залишків
BAS Бухгалтерія / ERP	Облікова система, інтегрована з e-commerce платформою	Формування бухгалтерських записів у режимі реального часу
Електронний документообіг (М.Е.Дос, Вчасно)	Електронний обмін документами з постачальниками та покупцями	Зменшення часу на оформлення та погодження первинних документів
CRM-система	Автоматичне збереження історії продажів, відстеження дебіторів	Забезпечення управлінського аналізу обсягів реалізації
Аналітичні панелі (Power BI, Google Data Studio)	Візуалізація фінансово-товарних показників у реальному часі	Підвищення якості прийняття управлінських рішень
Хмарне сховище даних (Google Drive, OneDrive)	Централізоване зберігання електронних копій документів	Безпечний доступ бухгалтерії й керівництва до документів

Джерело: розроблено автором

Пріоритетним напрямом модернізації обліку товарних операцій у цифровому торговельному середовищі є впровадження автоматизованих механізмів документування господарських операцій, своєчасна актуалізація інформації про рух і залишки товарів, а також формування аналітичної бази для обґрунтування управлінських рішень. Застосування таких підходів забезпечує гнучкість облікової системи в умовах цифрової економіки, підвищує якість інформаційного забезпечення управління та створює умови для сталого розвитку суб'єктів торговельної діяльності в Україні.

На основі узагальнення практики господарської діяльності підприємств торгівлі в умовах цифровізації доцільно виокремити низку рішень, спрямованих на вдосконалення обліку товарних операцій у середовищі електронної комерції.

По-перше, важливим напрямом є інтеграція онлайн-каналів продажу з бухгалтерськими інформаційними системами, що забезпечує автоматизоване

передавання даних про електронні замовлення та їх відображення в обліку. Такий підхід дозволяє мінімізувати дублювання ручного введення інформації, знизити ймовірність помилок та забезпечити своєчасне формування бухгалтерських записів.

По-друге, доцільним є запровадження електронного документообігу у взаємодії з постачальниками та іншими контрагентами. Використання спеціалізованих сервісів електронного документообігу з накладанням кваліфікованого електронного підпису сприяє прискоренню обігу первинних документів, підвищенню їх достовірності та зменшенню адміністративних витрат.

По-третє, вагомим значенням набуває формування внутрішньої обліково-аналітичної звітності щодо руху товарів, зокрема з урахуванням різних каналів реалізації. Такі звіти можуть містити інформацію про обсяги онлайн- та офлайн-продажів, динаміку складських залишків, рівень запасів і показники валової маржі, що забезпечує комплексне бачення ефективності товарообігу.

По-четверте, перспективним інструментом є використання аналітичних панелей (dashboard) на основі сучасних BI-рішень, які дозволяють візуалізувати ключові показники діяльності — обсяги реалізації, прибутковість асортименту, середній чек, оборотність і динаміку запасів. Це створює інформаційне підґрунтя для оперативного прийняття управлінських рішень в умовах цифрового торговельного середовища.

Реалізація зазначених заходів у практиці підприємств торгівлі сприяє скороченню тривалості облікових процедур, підвищенню точності даних про рух і залишки товарів, зменшенню частки ручних операцій, а також забезпеченню керівництва аналітичною інформацією в режимі реального часу. У сукупності це формує прозору систему внутрішнього контролю за товарними потоками та підвищує ефективність управління в умовах розвитку електронної комерції.

Інформаційні потоки між платформами електронної комерції та бухгалтерськими системами доцільно відображати у вигляді схематичної моделі

(рис.1), що ілюструє взаємозв'язок цифрових каналів продажу, платіжних сервісів, складських підсистем і облікових реєстрів.

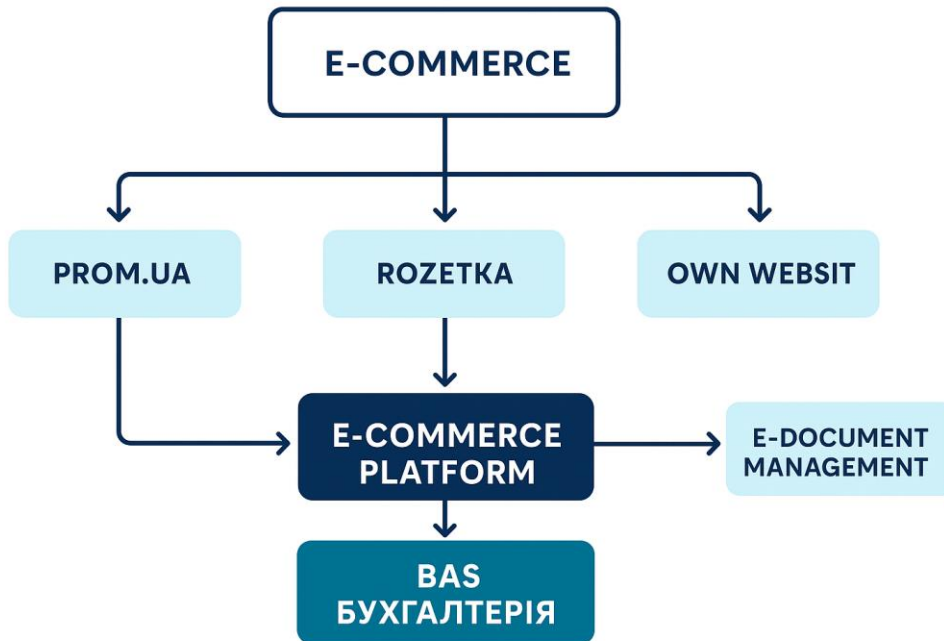

Рис.1. Схема інформаційних потоків між платформами електронної комерції та бухгалтерськими системами

Джерело: розроблено автором

У запропонованій моделі цифрової організації обліку товарних операцій ключову роль відіграє єдина e-commerce платформа, яка виконує функцію інтеграційного ядра та забезпечує координацію інформаційних потоків між каналами реалізації, обліковими системами та сервісами електронного документообігу. Така платформа акумулює, обробляє та уніфікує дані, що надходять із різних цифрових каналів продажу, формуючи цілісне інформаційне середовище управління товарообігом.

Джерелами надходження інформації до e-commerce платформи є кілька основних каналів електронної реалізації товарів. До них належать національні та спеціалізовані маркетплейси, які забезпечують доступ до широкої аудиторії споживачів і підтримують як оптові, так і роздрібні продажі, а також власні вебресурси суб'єктів господарювання, що використовуються для прямих

онлайн-продажів і взаємодії з постійними клієнтами. Кожен із зазначених каналів формує первинні дані щодо замовлень, цін, кількості товарів, умов оплати та доставки, які в автоматизованому режимі консолідуються в інтеграційній платформі.

Централізована e-commerce платформа забезпечує автоматичне передавання узагальнених і структурованих даних до бухгалтерських інформаційних систем, де здійснюється відображення господарських операцій у фінансовому та управлінському обліку. Це дає змогу своєчасно формувати облікові записи, актуалізувати інформацію про складські залишки та забезпечувати коректне визначення фінансових результатів від реалізації товарів. Паралельно інтеграційна платформа взаємодіє із системами електронного документообігу, що дозволяє автоматизувати процес створення, обміну та зберігання первинних облікових документів у цифровій формі. Формування накладних, актів і рахунків-фактур з накладанням кваліфікованого електронного підпису підвищує юридичну значущість документів, прискорює документообіг і зменшує адміністративні витрати.

Реалізація такої моделі інтеграції створює умови для безперервного інформаційного зв'язку між каналами електронної комерції та системою бухгалтерського обліку, сприяє підвищенню прозорості товарних операцій, оперативності контролю та якості обліково-аналітичної інформації. У сукупності це забезпечує адаптацію облікових процесів до вимог цифрової економіки та формує методичну основу для подальшого розвитку електронної торгівлі в Україні.

Таблиця 2. Порівняльна характеристика традиційної та цифрової моделей обліку товарних операцій

Критерій порівняння	Традиційна модель обліку товарних операцій	Цифрова модель обліку товарних операцій (e-commerce)
Організація облікових процесів	Облік здійснюється переважно в межах окремих функціональних підрозділів, із фрагментованими інформаційними потоками	Облік інтегрований у єдине цифрове середовище з безперервними та узгодженими інформаційними потоками

Первинне документування	Паперові документи або ручне введення даних у систему	Автоматизоване формування електронних первинних документів з використанням КЕП
Швидкість обробки інформації	Затримки між здійсненням операції та її відображенням в обліку	Відображення операцій у режимі реального часу або з мінімальним часовим лагом
Облік продажів	Орієнтація переважно на офлайн-канали реалізації	Одночасний облік онлайн- та офлайн-продажів із консолідацією даних
Управління складськими залишками	Періодичне оновлення даних, висока залежність від інвентаризацій	Оперативне автоматичне оновлення інформації про рух і залишки товарів
Рівень автоматизації	Часткова автоматизація, значна частка ручних операцій	Високий рівень автоматизації облікових і аналітичних процедур
Ризик помилок	Підвищений через людський фактор і дублювання операцій	Знижений завдяки інтеграції систем і стандартизації даних
Аналітичні можливості	Обмежені, формування звітів потребує додаткового часу	Розширені, можливість формування аналітики та КРІ в реальному часі
Прозорість та контроль	Контроль здійснюється постфактум	Посилений внутрішній контроль і прозорість товарних потоків
Підтримка управлінських рішень	Обмежена оперативність і деталізація інформації	Інформаційна підтримка управлінських рішень на основі актуальних даних
Адаптивність до змін ринку	Низька або середня	Висока, завдяки гнучкості цифрових інструментів
Відповідність умовам цифрової економіки	Часткова	Повна або висока

У результаті інтеграції електронної комерції з бухгалтерськими інформаційними системами формується цілісне цифрове середовище управління товарними операціями. Такий підхід забезпечує узгодженість інформаційних потоків між каналами онлайн-реалізації та системою бухгалтерського обліку, скорочує обсяг ручної обробки первинних документів і сприяє оперативному оновленню даних про рух і залишки товарів. Крім того, підвищується рівень прозорості фінансових результатів та посилюється внутрішній контроль за товарообігом у цифровому торговельному середовищі.

Запропонована модель інтеграції відображає сутність цифрової трансформації облікових процесів у сфері товарних операцій та демонструє практичні можливості реалізації концепції e-commerce в системі бухгалтерського обліку. Її використання створює передумови для підвищення

якості облікової інформації, адаптації облікових процедур до вимог цифрової економіки та забезпечення інформаційної підтримки управлінських рішень.

Висновки

1. Цифровізація обліку товарних операцій у середовищі електронної комерції зумовлює необхідність інтеграції онлайн-каналів продажу з бухгалтерськими інформаційними системами, що забезпечує безперервність та узгодженість інформаційних потоків.

2. Формування єдиного цифрового контуру управління товарообігом сприяє зниженню трудомісткості облікових процедур, мінімізації впливу людського фактору та підвищенню достовірності облікових даних.

3. Автоматизоване оновлення інформації про рух і залишки товарів підвищує оперативність контролю та створює інформаційну основу для ефективного управління запасами і фінансовими результатами.

4. Інтеграція e-commerce та бухгалтерського обліку посилює прозорість господарських операцій і сприяє формуванню дієвої системи внутрішнього контролю в умовах цифрового торговельного середовища.

5. Запропонований підхід до організації обліку товарних операцій відповідає сучасним тенденціям розвитку цифрової економіки та може бути використаний як методична основа для вдосконалення облікової практики підприємств торгівлі в Україні.

Олександр Пристемський

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри підприємництва, обліку та фінансів,
Херсонський державний аграрно-економічний університет,
м. Кропивницький, Україна

Аліна Сакун

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва, обліку та фінансів,
Херсонський державний аграрно-економічний університет,
м. Кропивницький, Україна

ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЇЇ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ БЮДЖЕТНОЇ СФЕРИ

Заробітна плата є однією з ключових економічних категорій, що відіграє визначальну роль у функціонуванні закладів освіти бюджетної сфери, оскільки поєднує соціально-економічні інтереси працівників, держави та суспільства загалом. У структурі видатків бюджетних установ оплата праці та нарахування на неї займають домінуючу частку, що зумовлює підвищену увагу до організації її бухгалтерського обліку та контролю як інструментів забезпечення цільового, ефективного й прозорого використання бюджетних коштів.

Актуальність дослідження економічної природи заробітної плати в контексті обліку і контролю посилюється в умовах трансформації системи публічних фінансів, децентралізації бюджетних повноважень, цифровізації облікових процесів та зростання вимог до підзвітності й фінансової дисципліни в бюджетному секторі. Заклади освіти функціонують у складному інституційному середовищі, що характеризується багаторівневим нормативно-правовим регулюванням оплати праці, жорсткими бюджетними обмеженнями та підвищеними ризиками порушень у сфері нарахування й виплати заробітної

плати. За таких умов заробітна плата набуває особливого значення як об'єкт бухгалтерського обліку, внутрішнього та зовнішнього контролю.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, присвячених питанням оплати праці, більшість із них зосереджені переважно на соціально-економічних, правових або мотиваційних аспектах. Водночас недостатньо систематизованими залишаються питання теоретичного обґрунтування економічної природи заробітної плати саме з позицій обліково-контрольного підходу, особливо з урахуванням специфіки закладів освіти бюджетної сфери. Це зумовлює потребу в поглибленні наукових підходів до визначення інституційних засад обліку і контролю заробітної плати, а також у чіткому окресленні завдань цих підсистем у системі управління бюджетною установою.

Важливою передумовою підвищення ефективності управління фінансовими ресурсами закладів освіти є формування адекватного обліково-контрольного забезпечення процесів нарахування, виплати та відображення заробітної плати у фінансовій звітності. Саме бухгалтерський облік і контроль забезпечують інформаційну базу для прийняття управлінських рішень, здійснення фінансового контролю з боку органів державної влади та реалізації принципів прозорості й підзвітності у використанні бюджетних коштів¹.

У зв'язку з цим дослідження економічної природи заробітної плати та інституційних засад її обліку і контролю в закладах освіти бюджетної сфери є науково обґрунтованим і практично значущим. Воно спрямоване на поглиблення теоретичних положень бухгалтерського обліку і контролю в публічному секторі та створює підґрунтя для подальшого розвитку методичного й організаційного забезпечення обліку заробітної плати в бюджетних установах освіти.

Запропонована система інституційних засад (табл.1) дозволяє розглядати заробітну плату не лише як елемент витрат, а як **складний об'єкт обліку і контролю, сформований під впливом багаторівневого інституційного**

¹ Сакун, А., Пристемський, О. Обґрунтування необхідності формуванню внутрішнього контролю при здійсненні операцій з контрагентами. // Discussions for the improvement of science. Abstracts of II International Scientific and Practical Conference. Berlin, Germany. 2023. Pp. 89-93. URL: <https://eu-conf.com/ua/events/discussions-for-the-improvement-of-science/>

середовища, що є характерним саме для закладів освіти бюджетної сфери.

Таблиця 1. Інституційні засади обліку і контролю заробітної плати в закладах освіти бюджетної сфери

Інституційний рівень	Суб'єкти інституційного впливу	Нормативно-організаційні інструменти	Зміст регулювання обліку і контролю заробітної плати	Обліково-контрольне значення
Державний (макроінституційний)	Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Міністерство освіти і науки України	Бюджетний кодекс України, трудове законодавство, стандарти бухгалтерського обліку в державному секторі, постанови КМУ	Визначення загальних принципів оплати праці, бюджетних обмежень, порядку фінансування видатків на оплату праці, вимог до обліку та звітності	Забезпечення єдності методології обліку, законності нарахування і виплати заробітної плати
Галузевий (мезоінституційний)	Центральні органи виконавчої влади у сфері освіти, органи управління освітою	Галузеві угоди, накази МОН, типові штатні нормативи, інструктивні матеріали	Регламентація умов оплати праці педагогічних і науково-педагогічних працівників, особливостей нарахування доплат і надбавок	Уніфікація облікових процедур та контроль за дотриманням галузевих особливостей
Бюджетний (фінансово-інституційний)	Державна казначейська служба України, органи державного фінансового контролю	Кошториси, бюджетні призначення, бюджетна класифікація, фінансова звітність	Контроль відповідності видатків на оплату праці бюджетним асигнуванням і кошторисам	Забезпечення цільового та ефективного використання бюджетних коштів
Контрольний (наглядово-інституційний)	Державна аудиторська служба України, Рахункова палата, внутрішні служби аудиту	Акти ревізій, аудиторські звіти, методики перевірок	Здійснення попереднього, поточного та подальшого контролю правильності нарахування і виплати заробітної плати	Виявлення порушень, мінімізація фінансових ризиків і зловживань

Внутрішньоорганізаційний (мікроінституційний)	Керівництво закладу освіти, бухгалтерська служба, кадрова служба	Накази по установі, положення про оплату праці, посадові інструкції, графіки документообігу	Організація первинного обліку, нарахування, виплати та внутрішнього контролю заробітної плати	Формування достовірної облікової інформації та забезпечення внутрішнього контролю
Інформаційно-технологічний	Автоматизовані облікові системи, програмні продукти для бюджетних установ	Облікові реєстри, електронні документи, інформаційні системи	Автоматизація процесів нарахування, обліку та контролю заробітної плати	Підвищення оперативності, точності та прозорості обліково-контрольних процедур

Джерело: розроблено авторами

Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 132 «Виплати працівникам» регламентує порядок формування, узагальнення та відображення в системі бухгалтерського обліку інформації щодо всіх видів виплат працівникам, а також встановлює вимоги до її розкриття у фінансовій звітності². Зазначений стандарт визначає методологічні засади обліку виплат працівникам і порядок їх документального та звітного обґрунтування, що сприяє забезпеченню повноти, достовірності та прозорості фінансової інформації бюджетних установ.

Конституційні засади реалізації права на працю в Україні закріплені у статті 43 Конституції України, відповідно до якої кожна особа наділена правом на трудову діяльність, що передбачає можливість отримання засобів для існування шляхом виконання роботи, обраної або прийнятої нею на добровільних засадах³.

Держава, зі свого боку, зобов'язується забезпечувати необхідні умови для повної реалізації цього права, гарантувати рівність можливостей у виборі професійної діяльності та сприяти розвитку системи професійної підготовки,

² Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 132 «Виплати працівникам» : наказ Міністерства фінансів України від 29 грудня 2011 р. № 1798. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0121-12#Text>

³ Конституція України від 28 черв. 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. С. 141. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

перепідготовки й підвищення кваліфікації кадрів з урахуванням потреб суспільства. Крім того, законодавством передбачено право працівників на безпечні та здорові умови праці, на одержання винагороди за виконану роботу в розмірі не нижчому від установленого законом мінімуму, на своєчасність виплати заробітної плати, а також на правовий захист у разі незаконного припинення трудових відносин.

Визначення економіко-правової сутності заробітної плати закріплено у статті 94 Кодексу законів про працю України, де вона трактується як грошова винагорода, що виплачується роботодавцем працівникові за фактично виконану роботу. При цьому рівень оплати праці не підлягає обмеженню верхньою межею та формується залежно від складності і умов праці, професійних і ділових характеристик працівника, результативності його діяльності, а також фінансово-економічних показників суб'єкта господарювання. Подібний підхід до визначення сутності заробітної плати закріплено і в статті 1 Закону України «Про оплату праці»⁴.

Порядок формування посадових окладів і рівня оплати залежно від кваліфікації та складності виконуваних робіт визначає фінансову політику, яка ґрунтується на тарифній системі бюджетних установ у сфері оплати праці. тарифно-кваліфікаційні довідники, тарифні розряди, коефіцієнти та схеми посадових окладів є основними елементами тарифної системи. Сукупність методів і принципів нарахування грошової винагороди працівникам установи відповідно до витрат їхньої праці, рівня професійної кваліфікації або досягнутих результатів складають систему оплати праці. Саме такий підхід спрямований на забезпечення справедливого, прозорого та економічно обґрунтованого розподілу бюджетних коштів, що сприяє підвищенню ефективності діяльності персоналу та стабільності функціонування установ бюджетної сфери.

Важливою складовою фінансово-господарського контролю є контроль за правильністю нарахування і виплати заробітної плати у навчальних закладах

⁴ Пугаченко, О., Зарудна, Н., & Кундеус, О. (2024). ОБЛІК ПРАЦІ ТА ЇЇ ОПЛАТИ У ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ. Економіка та суспільство, (59). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-39>

бюджетної сфери. Перевірка дотримання норм чинного законодавства, колективних договорів і внутрішніх положень щодо використання бюджетних коштів є його головною метою. Правильності ведення облікових документів, відповідності штатного розпису фактичній чисельності працівників, достовірності нарахувань заробітної плати, а також законності здійснених виплат приділяється основна увага.

Контрольні функції здійснюються як внутрішніми підрозділами, так і зовнішніми органами державного фінансового контролю, а результати перевірок використовуються для виявлення і попередження порушень фінансової дисципліни, оптимізації структури фонду оплати праці та удосконалення системи преміювання. Таким чином, контроль обліку заробітної плати виступає не лише інструментом перевірки, але й засобом підвищення результативності управління трудовими ресурсами у бюджетних закладах освіти⁵.

З метою реалізації положень постанови Кабінету Міністрів України «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери»⁶ було прийнято наказ Міністерства освіти і науки України «Про впорядкування умов оплати праці та затвердження схем тарифних розрядів працівників навчальних закладів, установ освіти та наукових установ»⁷. Зазначений нормативний акт деталізує порядок застосування Єдиної тарифної сітки в закладах освіти та визначає особливості встановлення тарифних розрядів для працівників освітніх і наукових установ.

Основним інструментом регулювання рівня заробітної плати в бюджетних установах і спрямована на забезпечення справедливого співвідношення між складністю виконуваних робіт, кваліфікацією працівників і результатами їхньої діяльності є тарифна система оплати праці. Саме вона виступає основою для

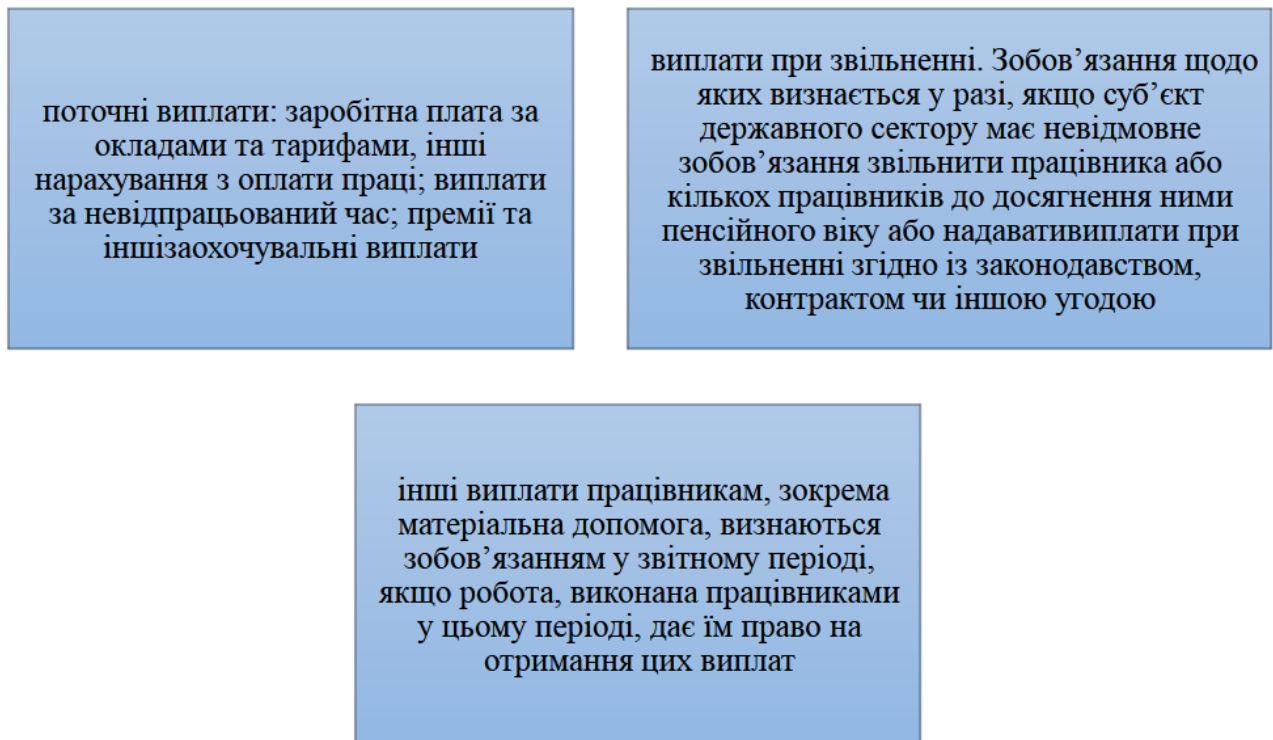
⁵ Гуренко, Т. (2022). ОБЛІК ОПЛАТИ ПРАЦІ ТА ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД. Економіка та суспільство, (36). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-36-31>

⁶ Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>

⁷ Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери: постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 р. № 1298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-%D0%BF#Text>

формування та диференціації оплати праці, враховуючи професійні навички, досвід та ступінь відповідальності кожного працівника. Побудова тарифної сітки ґрунтується на двох ключових елементах: тарифній ставці робітника першого розряду, яка повинна перевищувати законодавчо встановлений рівень мінімальної заробітної плати, та міжкваліфікаційних співвідношеннях, що визначають пропорції між оплатою праці працівників різних розрядів і посад. Це забезпечує єдність підходів до оцінювання праці та формування заробітку і дозволяє забезпечувати структурованість та справедливість у розподілі оплати праці, створюючи підґрунтя для мотивації персоналу, підвищення ефективності праці та збереження соціальної рівноваги у бюджетній сфері.

Відповідно до змін розміру окладу працівника першого тарифного розряду Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці, що встановлюється на державному рівні розмір посадових окладів (тарифних ставок) працівників бюджетної сфери підлягає коригуванню. Таким чином, підвищення базового тарифного окладу спричиняє пропорційне зростання заробітної плати всіх категорій працівників установи. Працівники бюджетних установ, окрім основної заробітної плати, мають право на отримання матеріальної допомоги, у тому числі на оздоровлення, що передбачено чинними нормативними актами. У межах затвердженого фонду оплати праці керівники установ, мають право здійснювати преміювання працівників за досягнення у роботі, що сприяє підвищенню їхньої трудової мотивації та ефективності діяльності. За рахунок встановлення надбавок і доплат, які мають різну економічну природу, місячна заробітна плата працівника може перевищувати посадовий оклад. Саме такий підхід забезпечує індивідуалізацію оплати праці відповідно до кваліфікації, досвіду та результативності працівника.

Мал. 1. Основні види заробітної плати

У забезпеченні прозорості та достовірності інформації про нарахування і виплату заробітної плати бухгалтерський облік у навчальних закладах бюджетної сфери відіграє ключову роль. Система обліку дозволяє оперативно отримувати дані про фонд оплати праці, утримання та відрахування, а також забезпечує контроль за дотриманням лімітів бюджетних асигнувань. При цьому особлива увага приділяється правильності оформлення первинних документів. Таким чином, бухгалтерський облік виступає не лише технічним інструментом фіксації фінансових операцій, а й важливим елементом управлінської системи, який забезпечує законність, ефективність і раціональність використання бюджетних коштів, сприяючи підвищенню фінансової дисципліни та довіри до діяльності навчального закладу⁸.

У навчальних закладах бюджетної сфери заробітна плата є формою матеріальної винагороди працівників за виконану роботу відповідно до норм

⁸ Губарик, О. М., Макашова, Є. В., & Власенко, І. С. (2024). Оптимізація обліку та контролю розрахунків із заробітної плати в бюджетних установах. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління, (15). <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-15-09-02>

праці, тарифних ставок, посадових окладів, премій та доплат. Її формування відбувається на основі державних нормативів і фінансується з коштів державного чи місцевого бюджету. Основними функціями заробітної плати в навчальних закладах бюджетної сфери є: - відтворювальна, що забезпечує матеріальні умови для відновлення працездатності працівників; - стимулююча, яка спрямована на підвищення результативності праці; - соціальна, що відображає ступінь участі працівників у розподілі національного доходу. Облік заробітної плати має забезпечувати повне, своєчасне та достовірне відображення всіх операцій, пов'язаних із нарахуванням і виплатою коштів, а контроль - гарантувати законність, цільове використання та ефективність витрачання бюджетних ресурсів.

Облік заробітної плати в бюджетних установах України, регламентований національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку в державному секторі, водночас методологічно корелює з підходами Міжнародних стандартів фінансової звітності та Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку для державного сектору, а також із вимогами міжнародних і національних стандартів аудиту та внутрішнього контролю⁹. Застосування базових принципів МСФЗ і IPSAS — нарахування, безперервності діяльності, превалювання сутності над формою, повноти та достовірності розкриття інформації — формує інформаційну основу для здійснення ефективного внутрішнього і зовнішнього контролю виплат працівникам. Водночас стандарти внутрішнього аудиту та міжнародні стандарти аудиту орієнтують контрольні процедури на оцінку ризиків, законність, результативність і цільовий характер використання бюджетних коштів на оплату праці¹⁰. Така інтеграція облікових і аудиторських стандартів підвищує якість фінансової звітності, посилює контроль за

⁹ Саун, А. Ж., & Пристемський, О. С. (2025). Фінансова звітність за МСФЗ: український контекст, виклики трансформації та перспективи удосконалення. *Актуальні питання економічних наук*, (11). <https://doi.org/10.5281/zenodo.15469100>

¹⁰ Саун А. Позиція внутрішнього аудиту в системі внутрішнього контролю при формуванні організаційно-економічної діяльності підприємства. *Scientific Foundations in Economics and Management: collective monograph / Sakun A.– etc. – International Science Group. – Boston: Primedia eLaunch, 2022. Pp. 112-119. Available at: DOI – 10.46299/ISG.2022.MONO.ECON.1*

URL: <https://isg-konf.com/scientific-foundations-in-economics-and-management/>.

нарахуванням і виплатою заробітної плати, знижує ризики порушень та сприяє гармонізації національної системи обліку і контролю з міжнародною практикою управління публічними фінансами.

Висновки:

1. Заробітна плата в закладах бюджетної сфери виступає важливим економічним індикатором, що відображає вартість використання трудових ресурсів для бюджетної установи та безпосередньо формує структуру її видатків. Рівень оплати праці суттєво впливає на обсяг бюджетних витрат і, відповідно, на збалансованість державних фінансів у цілому. Формування заробітної плати в бюджетному секторі зумовлюється поєднанням внутрішніх чинників, пов'язаних зі специфікою діяльності установи, та зовнішніх детермінант, серед яких провідне місце посідають макроекономічні умови та державна соціально-економічна політика. За таких умов заробітна плата в бюджетних організаціях постає результатом комплексної взаємодії економічних, соціальних і інституційних факторів.

2. Процес нарахування та обліку заробітної плати в бюджетних установах характеризується високим рівнем державного регулювання, що зумовлює специфіку функціонування відповідної системи оплати праці. Норми трудового законодавства, застосування Єдиної тарифної сітки та механізми цільового бюджетного фінансування формують жорстко регламентовану модель, відмінну від більш гнучких підходів, притаманних суб'єктам господарювання приватного сектору. Особливістю діяльності бюджетних установ є орієнтація на надання суспільно значущих послуг, а не створення матеріального продукту, що безпосередньо впливає на організацію бухгалтерського обліку заробітної плати. Методологічні та процедурні засади такого обліку визначаються нормативними актами, зокрема вимогами Державної казначейської служби України, а фінансове забезпечення виплат здійснюється виключно в межах бюджетних асигнувань.

3. Нормативно-правове забезпечення обліку заробітної плати в бюджетних установах України сформоване як цілісна та багаторівнева система,

спрямована на дотримання принципів законності, прозорості та підзвітності у використанні бюджетних коштів. Її функціонування забезпечує належний рівень соціального захисту працівників, підвищує контрольованість фінансових потоків та знижує ризики порушень і зловживань у сфері оплати праці. Водночас ефективна реалізація чинної нормативної бази створює передумови для раціонального управління бюджетними ресурсами та сприяє стабільності й сталому розвитку державного сектору економіки.

4. Проблема вдосконалення обліку та контролю розрахунків із заробітної плати в установах, що фінансуються з державного бюджету, залишається надзвичайно актуальною в сучасних умовах. Впровадження нових моделей оплати праці, зміни у структурі надбавок та зростання рівня інфляції суттєво ускладнюють ведення обліку, що вимагає застосування автоматизованих систем і модернізації інформаційного забезпечення. Облік і контроль заробітної плати в освітніх закладах бюджетної сфери мають вагомим економічне та соціальне значення, оскільки дієва система контролю дозволяє своєчасно виявляти помилки у розрахунках, запобігати порушенням і забезпечувати прозорість фінансових операцій. Удосконалення методологічних підходів до бухгалтерського обліку та внутрішнього контролю є ключовим чинником підвищення ефективності управління освітніми установами, особливо в умовах обмеженості бюджетних ресурсів.

Скрипник Світлана

доктор економічних наук, доцент

Херсонський державний аграрно-економічний університет

ВІД ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДО ЦИФРОВОЇ ПОДАТКОВОЇ ПАРАДИГМИ: МАКРОЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ

Світова економіка переживає глибоку трансформацію, детерміновану поширенням цифрових технологій, що призводить до формування нових моделей бізнесу, глобальних ланцюгів створення вартості та зміни природи економічних активів. Цей перехід, який часто ототожнюють із Четвертою промисловою революцією, неминуче впливає на інституційні основи суспільства, серед яких центральне місце займає фіскальна система. Традиційна, індустріально орієнтована податкова парадигма, сформована в умовах матеріального виробництва та чітко визначеної фізичної присутності, демонструє свою неефективність у цифровому середовищі, де значна частка доданої вартості генерується завдяки нематеріальним активам, даним та мережевим ефектам, а географічні кордони втрачають свою визначальну роль. У відповідь на ці виклики глобально формується нова, цифрова податкова парадигма, що охоплює як технологічну модернізацію адміністрування, так і концептуальну перебудову принципів оподаткування. Дослідження макроекономічних наслідків цього переходу є нагальним завданням наукової думки, оскільки від його результатів залежатимуть стабільність державних бюджетів, умови конкуренції, інвестиційний клімат та траєкторії довгострокового зростання.

Актуальність дослідження підтверджується активними науковими дискусіями, що відображені в публікаціях зарубіжних і вітчизняних науковців. Емпіричні дослідження по Китаю демонструють суперечливий вплив цифровізації: з одного боку, впровадження цифрових систем збору податків (наприклад, «Golden Tax Phase III») може сприяти створенню нових робочих місць на рівні компаній через

підвищення ефективності та прозорості (Li X. & Zhang Y., 2024)¹, а з іншого – цифрова трансформація підприємств може як обмежувати можливості для ухилення від оподаткування (Li Y., Liu H. & Wang J., 2025)², так і відкривати нові, складніші для контролю канали для нього (Zhang Q. & She J., 2024)³. Це вказує на багатогранність мікроекономічних ефектів, які акумулюються на макрорівні. При цьому дослідження підкреслюють ключовий вплив факторів прийняття цифрових платформ (Discover Sustainability, 2024)⁴ та ефективності податкових комунікацій (Li X., Chen Q. & Zhao L., 2025)⁵ на кінцеві результати політики. На міжнародному рівні цифровізація загострює проблеми розподілу податкових прав, що може призводити як до «гірки податкових ставок» (Innocenti F. & Bucciol A., 2025)⁶, так і до їх загального зниження через міжнародну конкуренцію та зрушення нематеріального доходу (McMahon M., Doyle E. & Kinsella S., 2025)⁷.

В контексті України, науковці акцентують увагу на потенціалі цифрових інновацій у фіскальній політиці для сталого розвитку (Lukianukhina, O. i ін., 2024)⁸, позитивному впливі цифровізації на податковий комплаєнс (Puholovko, I. S., 2025)⁹ та детінізацію економіки (Yurchyshena, L. V., & Kryvoruchko, A. S., 2025)¹⁰. Одночасно ідентифіковано виклики, пов'язані з оподаткуванням цифрових послуг (Frolova, N., 2024)¹¹, необхідністю адаптації зарубіжного

¹ Li, X., & Zhang, Y. (2024). Digital tax collection and corporate job creation: An analysis based on the quasinatural experiment of Golden Tax Phase III. *Finance Research Letters*, 66, 105687. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.105687>

² Li, Y., Liu, H., & Wang, J. (2025). Digital transformation and tax compliance in Chinese industrial sector. *International Review of Financial Analysis*, 102, 104116. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2025.104116>

³ Zhang, Q., & She, J. (2024). Digital transformation and corporate tax avoidance: An analysis based on multiple perspectives and mechanisms. *PLoS ONE*, 19(9), e0310241. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0310241>

⁴ Exploring the key factors influencing the actual usage of digital tax platforms. (2024). *Discover Sustainability*, 5, 88. <https://doi.org/10.1007/s43621-024-00241-2>

⁵ Li, X., Chen, Q., & Zhao, L. (2025). Digital tax communication and the effectiveness of tax incentives: Evidence from China's high-tech sector. *Finance Research Letters*, 84, 107840. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2025.107840>

⁶ Innocenti, F., & Bucciol, A. (2025). Taxing digital platforms: A race to the top? *Italian Economic Journal*. <https://doi.org/10.1007/s40797-025-00355-0>

⁷ McMahon, M., Doyle, E., & Kinsella, S. (2025). Intangible income shifting: The impact of digitalisation on falling corporate tax rates. *International Tax and Public Finance*, 32(5), 1335–1365. <https://doi.org/10.1007/s10797-025-09883-y>

⁸ Lukianukhina, O., Suprunenko, S., Slavkova, A., Skorba, O., & Zavrzhnyi, K. (2024). Digital innovations in the fiscal policy of Ukraine: Trends and development priorities. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 14(3), 89–97. Available at: <https://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/view/16202>

⁹ Puholovko, I. S. (2025). The influence of digitalization on the level of tax compliance of Ukrainian enterprises. *Actual Problems of Regional Development Economics*, 21(1), 55–66. Available at: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/aprde/article/view/8113>

¹⁰ Yurchyshena, L. V., & Kryvoruchko, A. S. (2025). The role of digitalization in detinization of the economy and transformation of tax administration in Ukraine. *Modern Economics*, 3(60), 112–121. Available at: <https://modecon.mnau.edu.ua/the-role-of-digitalization-in/>

¹¹ Frolova, N. (2024). Taxation of digital services: International experience and prospects for Ukraine. *Finance of Ukraine*,

досвіду впровадження технологій (Kolisnyk, A., 2024)¹² та розвитком цифрових інструментів адміністрування (Sydorovych, O. Yu., Bukovskyi, M. M., & Yaroshovych, A. Yu. 2025)¹³. Ці роботи формують важливу національну складову дискурсу, водночас вказуючи на потребу в комплексному аналізі саме макроекономічних наслідків зміни парадигми.

Метою проведеного дослідження є систематизація та теоретичне узагальнення макроекономічних наслідків переходу від індустріальної до цифрової податкової парадигми, з синтезом міжнародного досвіду та специфіки українського контексту. Для досягнення мети поставлено наступні завдання: проаналізувати сутнісні ознаки кожної з парадигм; виявити ключові канали впливу цифрової трансформації податкової системи на макроекономічні показники (бюджетні надходження, інвестиції, зайнятість, конкурентоспроможність); оцінити виклики для макроекономічної політики, що випливають із нових принципів оподаткування цифрової економіки; сформулювати висновки щодо пріоритетів адаптації податкової системи України до вимог цифрової ери.

Індустріальна податкова парадигма сформувалася в епоху домінування матеріального виробництва та чітко окреслених національних економік. Її фундаментальні принципи та інституційна архітектура, спрямовані на оподаткування фізичних активів та локалізованих операцій, демонструють системну кризу при зіткненні з реаліями цифрової економіки. Її неефективність визначається низкою взаємопов'язаних сутнісних ознак та інституційних обмежень.

Першим слід відзначити принцип фізичної присутності (постійного представництва) як основа розподілу податкових прав. Це центральне обмеження. Право держави оподатковувати дохід іноземної компанії традиційно впливало з її фізичної присутності на території через цех, офіс або персонал. У

2(301), 45–57. Available at: <https://finukr.com.ua/index.php/journal/article/view/20>

¹² Kolisnyk, A. (2024). Implementation of digital technologies in the taxation sphere: International experience and Ukrainian perspective. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 8(1), 134–142. Available at: <https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/en/article/view/1026>

¹³ Sydorovych, O. Yu., Bukovskyi, M. M., & Yaroshovych, A. Yu. (2025). Digital tools and trends in tax administration of Ukraine. *Innovative Economy*, 7(52), 231–240. Available at: <https://inneco.org/index.php/inneco/en/article/view/1410/0>

цифровій економіці компанія може систематично залучати користувачів, отримувати від них значні доходи та використовувати їхні дані для формування ринку в конкретній юрисдикції, не маючи там жодного фізичного об'єкта або співробітників. Це робить традиційний принцип юридично безсилим та породжує феномен «ерзац-присутності», коли значні економічні операції залишаються поза податковими механізмами країни споживання. В результаті податкові права та доходи концентруються в країнах-резидентах (часткою яких є офшорні зони), а не в країнах, де фактично створюється ринкова вартість.

Наступним є орієнтація на оподаткування матеріальних активів та відчутних трансакцій. Індустріальна система оптимізована для обліку та оцінки фізичних активів (будівлі, обладнання, запаси) та чітко документованих товарно-грошових потоків. Однак ланцюг створення вартості в цифрову епоху все більше залежить від нематеріальних активів: алгоритмів, програмного забезпечення, патентів, баз даних, брендів та користувацьких мереж. Вартість цих активів важко оцінити за традиційними методами бухгалтерського обліку, а їх мобільність дозволяє легко переміщати їх між юрисдикціями для мінімізації податкового навантаження, що детально досліджується McMahon M., Doyle E. & Kinsella S., 2025¹⁴. Трансакції також стають менш «відчутними» - це часто обмін даними, доступом до платформи або цифровим контентом, що ускладнює ідентифікацію об'єкта оподаткування та бази для розрахунку.

Далі розглядається реактивний, документоорієнтований контроль та переважно каральна модель комплаєнсу. Адміністрування в індустріальній парадигмі має ретроспективний характер. Податківці перевіряють вже складені документи (накладні, контракти, звіти) після завершення господарських операцій. Це створює великий простір для маніпуляцій та запізнілого виявлення порушень. Процедури засновані на паперовому документообігу, що робить їх повільними, ресурсомісткими для обох сторін і несумісними зі швидкістю цифрових трансакцій. Основним стимулом до сплати є страх санкцій, а не зручність чи

¹⁴ McMahon, M., Doyle, E., & Kinsella, S. (2025). Intangible income shifting: The impact of digitalisation on falling corporate tax rates. *International Tax and Public Finance*, 32(5), 1335–1365. <https://doi.org/10.1007/s10797-025-09883-y>

довіра. Така модель неефективна для контролю за реальним часом та аналізу великих даних, які генеруються цифровими платформами.

Національна замкнутість та фрагментація правил в умовах глобальної природи цифрового бізнесу теж залишається в центрі уваги. Податкові системи індустріальної епохи розроблялися як суверенні інструменти окремих держав. У світі, де цифрові гіганти оперують одночасно в сотнях юрисдикцій за єдиними бізнес-моделями, ця фрагментація створює непідйомне адміністративне навантаження для бізнесу та паралізує держави. Відсутність єдиних стандартів щодо визначення цифрового постійного представництва, оцінки нематеріальних активів та обміну інформацією в реальному часі призводить до подвійного ненадання оподаткування або, навпаки, подвійного оподаткування, а також відкриває широкі можливості для агресивного планування (BEPS).

І, нарешті, лінійність та дискретність оподаткування в економіці мережевих ефектів. Традиційні системи оподатковують окремі, дискретні трансакції (продаж одиниці товару, надання послуги). Однак цінність цифрових платформ (наприклад, соціальних мереж, маркетплейсів) формується не стільки від окремої операції, скільки від мережевих ефектів - зростання цінності платформи для всіх користувачів із збільшенням їхньої кількості. Індустріальна парадигма не має інструментів для визначення та оподаткування цієї спільно створеної вартості, яка часто не має прямої ціни в окремій трансакції, а монетизується опосередковано (через рекламу, підписки, продаж даних).

Сукупність цих ознак – прив'язка до фізичності, орієнтація на матеріальність, реактивність контролю, національна замкнутість та лінійність – утворює інституційну пастку для держав у цифрову епоху. Податкова система, побудована на цих засадах, виявляється сліпою до нових джерел вартості, неспроможною протистояти транснаціональному ухиленню та нездатною забезпечити справедливий розподіл податкового навантаження між традиційним і цифровим секторами. Це створює системний тиск на формування нової, цифрової парадигми, що поєднує технологічну модернізацію адміністрування, про що свідчать дослідження по Китаю та Україні, із радикальним переглядом

міжнародних принципів розподілу податкових прав.

Традиційна податкова система, що склалася в епоху індустріалізму, демонструє все більшу системну кризу в умовах цифрової трансформації світової економіки. Її фундаментальним обмеженням є орієнтація на принцип фізичної присутності, коли право держави оподатковувати прибуток пов'язане з наявністю на її території офісів, цехів чи персоналу компанії. Однак цифрові платформи та транснаціональні корпорації можуть отримувати значні доходи від мільйонів користувачів у певній країні, не маючи там жодного фізичного представництва. Це створює феномен «податкової пустоти» – коли діяльність генерує економічну вартість в одній юрисдикції, а оподатковується в зовсім іншій, часто з нульовою ставкою.

Відображення системної кризи індустріальної податкової парадигми в умовах цифрової економіки може бути візуалізовано наступним чином (мал.1).

Додаткової неефективності системі додає її орієнтація на оподаткування матеріальних активів, таких як обладнання, будівлі чи запаси. Сучасна цифрова економіка будується навколо зовсім інших активів – алгоритмів, програмного забезпечення, баз даних та користувацьких мереж, вартість яких важко оцінити традиційними методами, а мобільність дозволяє легко переміщати між юрисдикціями. Адміністративні процедури залишаються переважно паперовими, ретроспективними та спрямованими на покарання порушень, а не на попередження, що не відповідає швидкості й масштабам цифрових транзакцій.

Мал. 1. Ключові виклики цифрової економіки для податкової системи індустріального типу

Національна замкнутість регулювань, що колись була силою, тепер стала слабкістю. У світі, де цифровий бізнес функціонує одночасно в сотнях юрисдикцій, різні національні правила створюють хаос – від подвійного оподаткування до повного уникнення сплати. Система, створена для оподаткування окремих лінійних операцій, виявляється сліпою до мережевих ефектів, коли цінність платформи формується не окремими продажами, а взаємодією мільйонів користувачів. Ця сукупність проблем утворює інституційну пастку: держави не можуть ефективно оподатковувати нові джерела вартості, втрачають контроль над транснаціональними потоками прибутків і стикаються з дефіцитом бюджетних ресурсів. Саме ця системна криза створює імператив для переходу до принципово

нової, цифрової податкової парадигми, яка мусить поєднувати не лише технологічне оновлення інструментів, але й радикальний перегляд самих принципів оподаткування в глобальному вимірі.

Перехід до цифрової податкової парадигми являє собою не просто еволюційне оновлення інструментів, а глибоку системну трансформацію, яка охоплює всі рівні податкової системи: від технічних засобів збору даних до філософії розподілу суверенітетів між державами. Її сутнісна відмінність полягає в цілісності та нерозривному взаємозв'язку трьох фундаментальних змін: методу, об'єкта та принципів, що разом формують нову якість.

На першому рівні трансформації лежить глибока технологізація, яка є основою, але не кінцевою метою. На противагу простій оцифровці паперових процесів, цифрова парадигма будується на інтегрованих платформах, таких як китайська система «Golden Tax III». Такі платформи забезпечують проактивне адміністрування в реальному часі завдяки електронному інвойсингу, прямій інтеграції з банківськими рахунками (open banking) та платіжними шлюзами, що дозволяє отримувати дані про транзакції в момент їх здійснення. Це кардинально змінює природу контролю, перетворюючи його з ретроспективного та вибіркового на безперервний та превентивний. Крім того, використання аналітики великих даних та штучного інтелекту дозволяє податковим органам аналізувати паттерни поведінки мільйонів платників, виявляти аномалії та будувати індивідуальні профілі комплаєнсу, що знаходить підтвердження в дослідженнях, зокрема Li Y., Liu H. & Wang J. (2025)¹⁵ щодо податкового дотримання в промисловому секторі. Паралельно цифрові кабінети, автоматичне заповнення звітів та онлайн-консультації зміщують акцент з каральної моделі на сервісну та партнерську, підвищуючи добровільну співпрацю платників (Puholovko I. S. (2025))¹⁶. Однак усі ці технології утворюють лише фундамент; їх ефективність без наступних змін обмежилася б лише поліпшенням стягнення

¹⁵ Li, Y., Liu, H., & Wang, J. (2025). Digital transformation and tax compliance in Chinese industrial sector. *International Review of Financial Analysis*, 102, 104116. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2025.104116>

¹⁶ Puholovko, I. S. (2025). The influence of digitalization on the level of tax compliance of Ukrainian enterprises. *Actual Problems of Regional Development Economics*, 21(1), 55–66. Available at: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/aprde/article/view/8113>

податків зі звичної, традиційної бази.

Другою суттєвою зміною є фундаментальне переосмислення самої бази оподаткування: від матеріальних активів до цифрової вартості та даних. Цифрова парадигма визнає нові об'єкти економічної діяльності, які ігнорувалися індустріальною системою. Це проявляється у впровадженні спеціальних режимів, таких як податок на цифрові послуги (Digital Services Tax - DST), або нових юридичних визначень для оподаткування доходів від онлайн-реклами, продажу даних та підписок на цифровий контент, що є прямою реакцією на неспроможність старої системи, як аналізує Frolova (2024)¹⁷. Крім того, у рамках міжнародних дискусій, зокрема в OECD¹⁸, все більшу вагу набуває ідея врахування мережевих ефектів та вартості, створеної безпосередньо користувачами. Мова йде про розподіл права на оподаткування частки прибутку, що генерується завдяки їхній активності та даним у певній юрисдикції, незалежно від фізичного представництва компанії. Це радикальний відхід від класичної прив'язки до активів самої компанії. Паралельно ведуться дискусії про визнання даних, що масово збираються з користувачів, новим об'єктом потенційного оподаткування як самостійної економічної цінності.

Третім, найглибшим і найсуперечливішим рівнем трансформації є радикальна зміна принципів розподілу податкових прав: переходу від фізичного зв'язку до економічного. Це найкраще доводить системний характер нової парадигми. Відмовляючись від винятковості столітнього принципу постійного представництва, ініціатива OECD (Pillar 1) прямо передбачає розподіл права на оподаткування частини прибутку великих транснаціональних корпорацій за місцем здійснення продажів, тобто країною ринку. Ця норма легалізує концепцію «ерзац-присутності» через значущу економічну діяльність. Одночасно боротьба з ерозією податкової бази та перекладанням прибутку (BEPS) набуває форми глобальної мінімальної податкової ставки (Pillar 2). Ця ініціатива, як досліджують Innocenti F.

¹⁷ Frolova, N. (2024). Taxation of digital services: International experience and prospects for Ukraine. *Finance of Ukraine*, 2(301), 45–57. Available at: <https://finukr.com.ua/index.php/journal/article/view/20>

¹⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *Tax Administration 2023. Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies*. Available at: https://www.oecd.org/en/publications/tax-administration-2023_900b6382-en.html

& Buccioli A. (2025)¹⁹ та McMahon M та ін. (2025)²⁰, є спробою встановити технологічно-нейтральне інституційне «дніще», що обмежує можливості для штучного переміщення нематеріальних активів і прибутків. Новою нормою міжнародної співпраці також стає автоматичний обмін інформацією, який де-факто створює єдиний глобальний інформаційний простір для податкових адміністрацій, руйнуючи традиційні національні бар'єри.

Таким чином, цифрова податкова парадигма аж ніяк не обмежується технологізацією адміністрування. Вона являє собою триєдину систему змін: метод (технології реального часу та аналітика даних), об'єкт (визнання нових джерел вартості) та принцип (перехід від фізичної присутності до економічного зв'язку). Технологізація без зміни принципів залишається лише ефективнішим інструментом для стягнення старих податків, не вирішуючи системних проблем. Натомість зміна принципів без потужної технологізації неможлива на практиці. Саме синергія цих трьох елементів формує системну відмінність нової парадигми, переводячи всю податкову систему з національно-територіальної логіки індустріальної ери на глобально-мережеву логіку цифрової економіки. Для України, як зазначають Kolisnyk A. (2024)²¹ та Sidorovich O. Yu. і ін. (2025)²², це означає імператив синхронного впровадження як передових технологій (на кшталт е-інвойсингу), так і стратегічної адаптації законодавства до нових глобальних правил.

Цифрова трансформація податкових систем сьогодні є не локальною ініціативою, а глобальним процесом, який радикально змінює архітектуру фіскальних відносин. Як зазначає OECD²³, її сутність полягає не у простому

¹⁹ Innocenti, F., & Buccioli, A. (2025). Taxing digital platforms: A race to the top? *Italian Economic Journal*. <https://doi.org/10.1007/s40797-025-00355-0>

²⁰ McMahon, M., Doyle, E., & Kinsella, S. (2025). Intangible income shifting: The impact of digitalisation on falling corporate tax rates. *International Tax and Public Finance*, 32(5), 1335–1365. <https://doi.org/10.1007/s10797-025-09883-y>

²¹ Kolisnyk, A. (2024). Implementation of digital technologies in the taxation sphere: International experience and Ukrainian perspective. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 8(1), 134–142. Available at: <https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/en/article/view/1026>

²² Sydorovych, O. Yu., Bukovskyi, M. M., & Yaroshovych, A. Yu. (2025). Digital tools and trends in tax administration of Ukraine. *Innovative Economy*, 7(52), 231–240. Available at: <https://inneco.org/index.php/inneco/en/article/view/1410/0>

²³ Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *Tax Administration 2023. Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies*. Available at: https://www.oecd.org/en/publications/tax-administration-2023_900b6382-en.html

переведенні паперових форм в електронний вигляд, а в глибокій інтеграції обробки податкових даних у цифрові бізнес-процеси платників. Це дозволяє зробити оподаткування менш вартісним, простішим і точнішим для всіх учасників. Динаміка впровадження технологій є вражаючою: за даними OECD штучний інтелект (AI) вже використовується понад 70% податкових адміністрацій світу, в основному для виявлення ухилення та оцінки ризиків. Приблизно 40% систем можуть автоматично заповнювати ПДВ-звітність, а 85% - автоматично виявляти невідповідності в даних. Це свідчить про перехід від ручного контролю до проактивного, дата-орієнтованого управління ризиками. Бізнес також інтенсивно адаптується: згідно з опитуванням PwC²⁴, 56% компаній вже отримали суттєві переваги від генеративного AI у податкових функціях, а 80% очікують його радикального впливу в найближчі три роки. Фінансовим відображенням цього тренду є стрімке зростання світового ринку систем автоматизованого податкового управління, прогнозоване з \$30 млрд у 2025 році до \$73 млрд до 2033 року.

Цей технологічний перехід має конкретні макроекономічні наслідки. Ефективне цифрове адміністрування безпосередньо впливає на конкурентоспроможність національних економік через кілька каналів. По-перше, воно значно знижує адміністративне навантаження та трансакційні витрати для бізнесу, роблячи юрисдикцію привабливішою для інвестицій. По-друге, передбачувана, прозора та ефективна податкова система покращує позиції країни в міжнародних рейтингах, що є ключовим фактором для глобального капіталу. По-третє, зростання податкових надходжень завдяки підвищенню комплаєнсу та зменшенню ухилення забезпечує стабільні ресурси для фінансування інфраструктури, освіти та охорони здоров'я, що формує основу для довгострокового соціально-економічного зростання. Вважається, що кожен долар інвестицій у цифрові податкові інструменти може приносити до 3-4 доларів повернення у вигляді додаткових надходжень та економії витрат.

Однак глобальна трансформація супроводжується серйозними викликами та

²⁴ PwC Singapore. (2024). Digital Tax. Available at: <https://www.pwc.com/sg/en/services/tax/digital.html>

асиметріями. Міжнародна стандартизація ускладнюється різними підходами окремих країн. Питання оподаткування великих цифрових платформ залишається спірним, породжуючи ризик нерівних умов і торгових конфліктів, як це видно з досвіду впровадження цифрових податків (DST) в ЄС. Крім того, потенційна відмова великих економік від глобальних угод, таких як мінімальний податок (Pillar 2), може підірвати консенсус та координацію.

Світовий досвід демонструє різні моделі цифрової трансформації, що відображають національні пріоритети та інституційні можливості. Таблиця 1 узагальнює найважливіші інструменти та акценти провідних юрисдикцій. Цей порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок, що цифрова податкова парадигма формується не як єдина модель, а як набір інструментів, що адаптуються під конкретні цілі: від створення надзвичайно зручного середовища для бізнесу (Естонія, Велика Британія) до інструментів фінансової дисципліни і прозорості міжнародних потоків капіталу (США і ЄС).

Для України цей досвід є критично важливим. Країна перебуває на етапі інституційного становлення цифрової податкової системи, що одночасно відкриває можливості та створює ризики. Ключовим пріоритетом має бути стратегічна гармонізація з європейськими стандартами, такими як SAF-T та e-інвойсинг, що є не лише технічним завданням, а й важливим кроком для інтеграції в Єдиний цифровий ринок ЄС. Завдяки можливості швидко впроваджувати сучасні рішення Україна має потенціал для стрибка у сфері використання AI для аналізу ризиків та розвитку відкритих API.

Таблиця 1. Порівняння цифрових податкових інструментів у провідних країнах світу

Країна / блок	Основні цифрові інструменти	Ключові технології	Ефекти для податкової системи	Вплив на конкурентоспроможність
ЄС	SAF-T, e-Invoicing, автоматичний обмін даними (OECD CRS)	Big Data, API, AI, Blockchain	Зменшення шахрайства з ПДВ на 20–25%; прискорення аудиту	Зростання податкових надходжень; зменшення тіньового сектору
Велика Британія	Making Tax Digital (MTD)	Cloud tech, AI, API	Зниження помилок у деклараціях на 30%	Підвищення простоти ведення бізнесу
США	IRS AI Assistant,	Machine	Виявлення 20%	Зміцнення

	Predictive Tax Analytics	Learning	випадків недоплати без перевірок	ефективності фіскальної системи
Естонія	Е-резидентство, онлайн-звітність	Blockchain, e-ID	Автоматизація декларацій (3 хв)	Лідер цифрового врядування
Сінгапур	myTax Portal	AI, Robotic Process Automation	Зростання ефективності збору податків на 15%	Висока інвестиційна привабливість
Південна Корея	Hometax	AI, Big Data	Підвищення контролю ПДВ на 40%	Високі позиції у рейтингу IMD
Канада	CRA Digital Services	Cloud Security	Скорочення часу обробки декларацій на 70%	Зростання податкових надходжень
Україна	Електронний кабінет платника, е-ПДВ, інтеграція з «Дія»	API, AI (пілоти)	Часткова автоматизація; ризик-аналіз у тестовому режимі	Поступова гармонізація з ЄС

Таким чином, цифрова трансформація податкових систем у глобальному масштабі стає не лише інструментом адміністрування, а стратегічним чинником конкурентоспроможності національних економік. Впровадження інтелектуальних податкових технологій дозволяє оптимізувати фіскальні процеси, підвищити ефективність збору податків і забезпечити сталі бюджетні надходження без збільшення податкового тиску. Цифрова трансформація податкової системи для України - це не лише інструмент підвищення ефективності збору доходів, а й стратегічний шлях до створення цілісної цифрової податкової екосистеми, орієнтованої на прозорість, довіру та інтеграцію з європейськими стандартами, підвищення власної конкурентоспроможності, зміцнення позицій у глобальній економіці, що стане базисом для переходу до нової цифрової податкової парадигми.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ**Швиденко Андрій**

кандидат технічних наук, доцент,

Черкаський державний фаховий бізнес-коледж

Поздєєв Сергій

доктор технічних наук, професор,

Національний університет цивільного захисту України

Касярум Сергій

кандидат педагогічних наук, доцент,

Національний університет цивільного захисту України

Некора Ольга

кандидат технічних наук, с.н.с.,

Національний університет цивільного захисту України

Отрош Юрій

доктор технічних наук, професор

Національний університет цивільного захисту України

Новгородченко Аліна

доктор філософії

Національний університет цивільного захисту України

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ СТІЙКОСТІ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД В УМОВАХ ПРОГРЕСУЮЧОГО РУЙНУВАННЯ

Стійкість будівель і споруд до прогресуючого руйнування є однією з ключових проблем сучасної будівельної механіки та безпеки. Особливу небезпеку становлять сценарії, за яких локальне пошкодження окремого несучого елемента призводить до непропорційного обвалення значної частини будівлі або її повного руйнування. Такі процеси, що мають ланцюговий характер розвитку, отримали назву прогресуючого руйнування та супроводжуються

значними матеріальними втратами і загрозою для життя людей. Аналіз наслідків аварій, техногенних катастроф та навмисних руйнівних впливів, у тому числі в умовах воєнного стану, показує, що втрата одного або кількох ключових несучих елементів будівель під дією вибухових та інших військових факторів часто виступає пусковим механізмом розвитку прогресуючого руйнування, що загрожує як безпеці цивільного населення, так і критичній інфраструктурі.

Питання оцінювання стійкості будівель до таких явищ, особливо під дією локальних аварійних впливів, таких як вибухи або критичні перевантаження, потребує використання системного та науково обґрунтованого підходу. У цьому контексті національний та міжнародний стандарти, що регламентують методики розрахунку та критерії стійкості, виконують фундаментальну роль.

ДСТУ 9294:2024 є ключовим українським нормативним документом¹, що встановлює вимоги до проектування будівель із урахуванням потенційного розвитку локальних руйнувань у глобальне обвалення конструкції. Стандарт визначає базові принципи оцінки ризику, критерії можливого ініціювання прогресуючого руйнування та допустимі межі деформацій, які забезпечують резервну несучу здатність будівель. Введення таких норм в національну практику дозволяє гармонізувати українські методики з міжнародними підходами та забезпечує стійкість будівель до надзвичайних впливів, що є особливо актуальним у сучасних умовах антропогенних та техногенних загроз.

З міжнародної точки зору UFC 4-023-03² є найбільш авторитетним стандартом у сфері запобігання прогресуючому руйнуванню. Він систематизує методи аналізу і проектування будівель для забезпечення резервної стійкості при локальних пошкодженнях (вибухи, удари та ін.) Стандарт³ описує підходи (рис. 1), що дозволяють прогнозувати процес руйнування та визначати допустимі рівні пошкоджень для збереження глобальної стійкості конструкцій.

¹ UFC 4-023-03. Unified Facilities Criteria: Design of buildings to resist progressive collapse. USA: Department of Defense, 2010.

² ДСТУ 9294:2024. Розрахунок будівель на стійкість до прогресуючого (непропорційного) обвалення. Київ : УкрНДНЦ, 2024. 24 с.

³ ДСТУ 9294:2024. Розрахунок будівель на стійкість до прогресуючого (непропорційного) обвалення. Київ : УкрНДНЦ, 2024. 24 с.

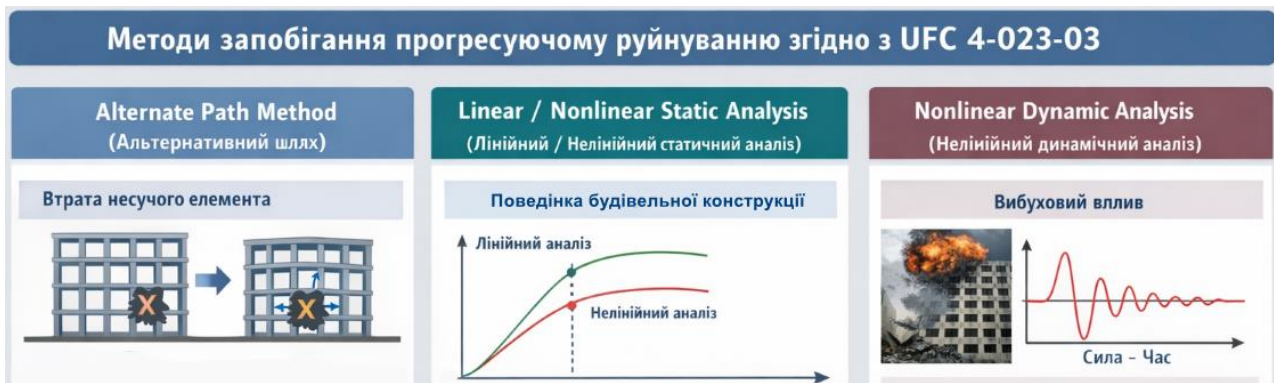

Рис. 1. Основні методи запобігання прогресуючому руйнуванню за⁴.

Порівняльний аналіз положень ДСТУ 9294:2024 та UFC 4-023-03 свідчить про спільну концептуальну основу цих нормативних документів, спрямовану на запобігання прогресуючому (непропорційному) руйнуванню будівель у разі локальних пошкоджень несучих елементів. В обох стандартах ключовою ідеєю є забезпечення глобальної стійкості споруди за рахунок наявності альтернативних шляхів передачі навантажень, резервної несучої здатності та контрольованої роботи конструкцій за межами пружної стадії.

Разом із тим, підходи до реалізації цієї концепції мають суттєві відмінності. ДСТУ 9294:2024 орієнтований на національну практику проектування та визначає загальні принципи розрахунку будівель на стійкість до прогресуючого обвалення з урахуванням аварійних і надзвичайних впливів, у тому числі вибухових і пожежних. Стандарт формулює вимоги до допустимих деформацій, втрати несучої здатності та резервних механізмів, залишаючи інженеру свободу у виборі конкретних методів аналізу, зокрема чисельного моделювання.

Натомість UFC 4-023-03 має більш детальний і формалізований характер та містить чітко визначені інженерні методи оцінювання стійкості, серед яких Alternate Path Method, лінійний і нелінійний статичний аналіз, а також нелінійний динамічний аналіз. Особливістю цього стандарту є глибоке врахування фізичної та геометричної нелінійності, часових ефектів і динамічної реакції конструкцій на локальні руйнування, що особливо актуально при вибухових і ударних

⁴ ДСТУ 9294:2024. Розрахунок будівель на стійкість до прогресуючого (непропорційного) обвалення. Київ : УкрНДНЦ, 2024. 24 с.

навантаженнях. Крім того, UFC встановлює конкретні критерії допустимих переміщень, пластичних деформацій і граничних станів, що підвищує однозначність інженерних рішень.

Поєднання вимог ДСТУ 9294:2024 та UFC 4-023-03 дає змогу сформувати науково обґрунтовану методологію оцінювання стійкості будівель як у національному, так і в міжнародному контексті. Застосування цих стандартів забезпечує інженерну передбачуваність, підвищення безпеки та мінімізацію ризику прогресуючого обвалення при надзвичайних локальних впливах, що є критично важливим для сучасних багатоповерхових та промислових будівельних об'єктів.

В міжнародному науковому середовищі підґрунтя до систематичних досліджень цієї проблеми було започатковане Leyendecker та Ellingwood у роботі⁵, де було запропоновано методи проєктування будівель з урахуванням ризику прогресуючого руйнування. Автори підкреслили необхідність врахування втрати ключових несучих елементів та переносу навантажень через альтернативні шляхи, що дозволяє будівлі зберегти глобальну стійкість. Ця робота заклала основу подальшого формування концептуальних методик оцінювання ризику обвалення будівельних конструкцій. У подальших роботах вказаних дослідників⁶ було запропоновано найкращі практики для зниження потенціалу прогресуючого руйнування, що включали систематизацію методів аналізу, проектних рекомендацій і критеріїв безпеки для різних типів будівель.

Розробки U.S. General Services Administration⁷ забезпечили практичну реалізацію цих концепцій, пропонуючи інженерні настанови для федеральних будівель США, включаючи методи аналізу та рекомендації щодо конструкційної стійкості. Зокрема, у документі детально розглядаються методи стандарту⁸ що

⁵ Leyendecker E. V., Ellingwood B. R. Design methods for reducing the risk of progressive collapse in buildings. Building Science Series No. 98. Washington, D.C.: National Bureau of Standards, 1977. 65 p.

⁶ Ellingwood B. R., Smilowitz R. Best practices for reducing the potential for progressive collapse in buildings : NISTIR 7396. Gaithersburg, MD : National Institute of Standards and Technology, 2007. 110 p.

⁷ U.S. General Services Administration. Progressive collapse analysis and design guidelines for new federal office buildings and major modernization projects. Washington, D.C. : GSA, 2003. 72 p.

⁸ UFC 4-023-03. Unified Facilities Criteria: Design of buildings to resist progressive collapse. USA: Department of Defense, 2010.

дозволяє ефективно оцінювати ризик прогресуючого обвалення та визначати допустимі деформації і навантаження.

З наукової точки зору фундаментальні дослідження Bažant і Verdure⁹ забезпечили механічне обґрунтування процесу прогресуючого руйнування, аналізуючи його на прикладі Всесвітнього торгового центру та будівельних демонтажів. Автори показали, що локальне руйнування одного або кількох ключових елементів може ініціювати ланцюгову реакцію, яка призводить до глобального обвалення конструкцій. Їхні моделі підкреслюють важливість врахування нелінійних динамічних ефектів, пластичних деформацій та впливу часу на передачу навантажень у структурі будівлі.

Огляд українських праць у цій сфері дає змогу систематизувати підходи, визначити пріоритетні напрямки розвитку та інтегрувати міжнародні стандарти з національною практикою. У статті¹⁰ представлено систематичний огляд сучасних підходів до забезпечення стійкості будівель та споруд до прогресуючого обвалення. Особливу увагу приділено критеріям ініціювання руйнування та альтернативним шляхам передачі навантажень.

Роботи^{11/12} зосереджені на методі розрахункової оцінки можливості прогресуючого руйнування будівель унаслідок пожежі. Розроблено алгоритм оцінки критичних навантажень та потенційних шляхів розвитку руйнування, який враховує нелінійні характеристики матеріалів та конструкцій. Методи доцільні до прогнозування поведінки будівель при аварійних теплових впливах.

У дослідженні¹³ проведено чисельну оцінку стійкості залізобетонних каркасних будівель проти прогресуючого руйнування. Автори показують, як послідовне видалення ключових несучих елементів впливає на глобальну

⁹ Bažant Z. P., Verdure M. Mechanics of progressive collapse: learning from World Trade Center and building demolitions // Journal of Engineering Mechanics ASCE. 2007. Vol. 133, No. 3. P. 308–319.

¹⁰ Вабіщевич М. О., Фесун І. К. Підходи до забезпечення стійкості будівель і споруд до прогресуючого обвалення: сучасний стан та перспективи // Опір матеріалів і теорія споруд. 2023. Вип. 111. С. 45–56.

¹¹ Shnal, T., Pozdieiev, S., (2020). Improvement of the Assessment Method for Fire Resistance of Steel Structures in the Temperature Regime of Fire under Realistic Conditions. Materials Science Forum, 1006, 107–116.

¹² Поздеев С. В., Швиденко А. В. Метод розрахункової оцінки можливості прогресуючого руйнування будівель унаслідок пожежі/ С. В. Поздеев // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука», 2020. № 4(84) 1т. С. 74–79.

¹³ Кріпак В. Д., Давиденко Р. П. Оцінка стійкості каркасних будівель проти прогресуючого руйнування//Будівельні конструкції. 2021. В. 89. С. 112–119.

стабільність споруди та пропонують методи підвищення резервної несучої здатності. Праця підкріплена моделюванням структурних деформацій, що робить її практичною для інженерних розрахунків.

Проведений аналіз свідчить, що прогресуюче руйнування будівель є комплексним процесом, який значною мірою залежить від втрати ключових несучих елементів, фізико-механічних властивостей матеріалів та динамічних впливів, включно з вибуховими і тепловими навантаженнями. Існуючі дослідження за даним напрямом підтверджують необхідність системного підходу до оцінки стійкості конструкцій, використання чисельного моделювання та адаптації міжнародних стандартів до національного контексту.

Підвищення безпеки будівель і споруд у сучасних умовах, зокрема воєнного стану, критично важливо здійснювати шляхом поєднання експериментальних, чисельних та нормативно-правових методик, забезпечуючи резервну несучу здатність та прогнозовану поведінку конструкцій у надзвичайних ситуаціях.

Валовой Олександр Іванович,

кандидат технічних наук, професор, завідувач кафедри

промислового, цивільного та міського будівництва

Криворізький національний університет

Україна

Балаба Денис Валерійович,

здобувач вищої освіти ступеня бакалавра

Криворізький національний університет

Україна

Науковий керівник: Валовой Максим Олександрович,

кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри

промислового, цивільного та міського будівництва

Криворізький національний університет

Україна

ВИКОРИСТАННЯ ДРОБЛЕНОГО БЕТОНУ, ПОДРІБНЕНОГО СКЛА ТА ЦЕГЛИ У ВИРОБНИЦТВІ БЕТОНІВ ІЗ ВІДХОДІВ ЗРУЙНОВАНИХ БУДІВЕЛЬ

Починаючи з 2022 року, умови функціонування будівельної галузі в Україні зазнали суттєвих змін. Масштабні пошкодження житлових будинків, промислових об'єктів та елементів інфраструктури спричинили не лише втрату самих споруд, а й утворення значних обсягів будівельних уламків. У матеріалах, присвячених оцінці збитків і потреб відновлення, відзначаються великі площі зруйнованого та пошкодженого житла й інженерних споруд, що безпосередньо пов'язано з накопиченням мінеральних відходів¹. У міському середовищі ці відходи зазвичай мають змішаний характер і представлені поєднанням бетону, цегли, залишків розчинів, дрібнодисперсної фракції та пилу. Незважаючи на

¹ World Bank Group, Government of Ukraine, European Union, & United Nations. (2025). Ukraine. Fourth rapid damage and needs assessment (RDNA4): February 2022–December 2024. Washington, DC.

неоднорідність складу й властивостей, спільною ознакою таких матеріалів є їх мінеральна природа та факт повторного надходження в обіг після стадії первинного використання.

У звичній практиці будівельного виробництва подібні матеріали переважно трактуються як відходи, призначені для вивезення та подальшого складування. Водночас за сучасних умов такий підхід досить швидко демонструє свою обмеженість. Обсяги утворених відходів залишаються значними, процеси їх транспортування ускладнюються, тоді як попит на будівельні матеріали, навпаки, продовжує зростати. Унаслідок цього формується суперечлива ситуація: з одного боку, спостерігається нестача або підвищення вартості традиційних інертних матеріалів, з іншого – накопичуються мінеральні уламки, які практично не залучаються до повторного використання. Саме на цьому етапі постає інженерне завдання прикладного характеру, що полягає у визначенні умов, за яких будівельні відходи можуть бути інтегровані в технологічний процес як повноцінний ресурс без втрати його керованості.

У цьому аспекті бетон доцільно розглядати як один із найбільш придатних матеріалів для залучення вторинної сировини. Його структура передбачає можливість варіювання складу заповнювачів, при цьому саме заповнювачі визначають основну об'ємну частку бетонної суміші. Водночас бетон характеризується високою чутливістю до змін рецептури, оскільки будь-яке коригування складу відображається на реологічних властивостях суміші, її водопотребі, умовах ущільнення та кінцевих показниках матеріалу. У зв'язку з цим використання вторинних матеріалів у бетоні потребує обов'язкового контролю технологічних параметрів і дотримання чинних нормативних вимог. Національні стандарти встановлюють рамки допустимих рішень для бетонних сумішей і заповнювачів, орієнтуючись не на походження матеріалу, а на відповідність його властивостей визначеним характеристикам^{2,3}.

² ДСТУ Б В.2.7-96-2000. (2000). Суміші бетонні. Технічні умови. Київ, Україна.

³ ДСТУ Б EN 12620:2013. (2014). Заповнювачі для бетону (EN 12620:2002+A1:2008, IDT). Київ, Україна.

Серед усього спектра будівельних відходів цегляний бій належить до найбільш поширених матеріалів. Його утворення пов'язане з руйнуванням цегляної кладки, демонтажем застарілих будівель, а також виконанням реконструктивних робіт. З позицій матеріалознавства цегляний бій є керамічним матеріалом мінеральної природи, який після механічного подрібнення може бути відсортований за необхідною фракцією. Водночас цей матеріал має низку властивостей, що принципово відрізняють його від традиційних природних заповнювачів. Ключовою з них є підвищена пористість, яка зумовлює значне водопоглинання. Саме ця особливість суттєво впливає на поведінку бетонної суміші, насамперед на етапах її приготування та подальшого ущільнення.

У практичних умовах виготовлення бетону це означає, що наявність цегляної фракції здатна впливати на фактичне водоцементне співвідношення вже на стадії приготування суміші. За відсутності врахування цієї особливості бетонна суміш може набувати надмірної жорсткості або, навпаки, втрачати оптимальну консистенцію внаслідок додаткового введення води. У зв'язку з цим використання цегляного бою вимагає або контролю вологості заповнювача, або застосування таких рецептурних підходів, за яких цей матеріал не виконує визначальної ролі у формуванні структурного каркаса бетону. Саме тому в сучасних наукових дослідженнях перевага надається комбінованим системам заповнювачів, у яких вторинні матеріали поєднуються з більш стабільними за властивостями компонентами⁴.

Проблематика комбінування заповнювачів набуває особливої значущості у випадку використання вторинних бетонів та дробленого бетону. Вторинний бетонний заповнювач, отриманий у результаті подрібнення застарілих конструкцій, як правило, характеризується більш щільною структурою порівняно з керамічними матеріалами. Його зерна можуть містити фрагменти цементного каменю, однак при цьому вони забезпечують формування більш жорсткого та стійкого каркаса бетонної суміші. Поєднання такого заповнювача

⁴ Чистяков, А. О. (2023). Розробка бетонів основ дорожнього одягу з максимальним використанням вторинних заповнювачів (Дисертація доктора філософії). Одеська державна академія будівництва та архітектури, Одеса, Україна.

з цегляним боєм дає змогу знизити вплив пористості кераміки та підвищити стабільність властивостей бетону в цілому. Саме подібні підходи розглядаються як перспективні в дослідженнях, присвячених застосуванню вторинних заповнювачів у дорожніх і будівельних бетонах^{4,5}.

Перевірка можливості практичного застосування різних комбінацій заповнювачів здійснювалася на основі лабораторних випробувань, виконаних на будівельному факультеті Криворізького національного університету. Робота мала прикладну спрямованість і була орієнтована на порівняльну оцінку міцності бетонів залежно від складу заповнювальної частини. У всіх серіях як в'язучий матеріал застосовувався цемент марки М500. До складу бетонних сумішей вводили природний пісок, гранітний щебінь, подрібнену керамічну цеглу, дроблений бетон та скляну фракцію в різних поєднаннях. Формування зразків здійснювалося у вигляді кубів з ребром 10 см, які після виготовлення витримувалися протягом 28 діб у лабораторних умовах. Подальші випробування проводилися на стиск із використанням гідравлічного преса. Для кожного варіанта складу виготовляли три зразки, що дало змогу узагальнити результати та оцінити їх відтворюваність.

Отримані під час випробувань експериментальні дані були узагальнені та подані у табл.1, табл.2 і табл.3.

⁴ Чистяков, А. О. (2023). Розробка бетонів основ дорожнього одягу з максимальним використанням вторинних заповнювачів (Дисертація доктора філософії). Одеська державна академія будівництва та архітектури, Одеса, Україна.

⁵ European Commission, Joint Research Centre. (2018). Use of recycled aggregates in concrete. Publications Office of the European Union.

Таблиця 1. Співвідношення дрібних і крупних заповнювачів у серіях зразків

№ серії зразків	Дрібний заповнювач		Крупний заповнювач		
	Пісок	Скло	Цегляний бій	Гранітний щебінь	Дроблений бетон
1	100%	–	100%	–	–
2	50%	50%	100%	–	–
3	100%	–	50%	50%	–
4	50%	50%	50%	50%	–
5	70%	30%	30%	–	70%
6	100%	–	30%	–	70%

Таблиця 2. Кількість використаних матеріалів на зразок

№ серії зразків	Цемент, кг	Пісок, кг			Скло, кг			Цегляний бій, кг	Гранітний щебінь, кг	Дроблений бетон, кг	Вода
		0,6 мм	0,3 мм	0,15 мм	0,6 мм	0,3 мм	0,15 мм				
1	0,5	0,3182	0,456	0,1394	–	–	–	0,9	–	–	0,25
2	0,5	0,1591	0,228	0,0697	0,1357	0,2056	0,1155	0,9	–	–	0,25
3	0,5	0,3182	0,456	0,1394	–	–	–	0,45	0,45	–	0,25
4	0,5	0,1591	0,228	0,0697	0,1357	0,2056	0,1155	0,45	0,45	–	0,25
5	0,5	0,2233	0,32	0,0962	0,0814	0,1233	0,0694	0,27	–	0,63	0,25
6	0,5	0,3182	0,456	0,1394	–	–	–	0,27	–	0,63	0,25

Примітка. У табл. 2 наведено загальні витрати скла, цементу, заповнювачів, піску та води на один зразок, а також тип просіювання, застосований для отримання матеріалів, використаних у випробуваннях. Дані таблиці характеризують раціональні кількості компонентів для кожної бетонної суміші; за практичних умов вміст води може незначно коригуватися для покращення оброблюваності та однорідності суміші.

Таблиця 3. Показники міцності бетонних зразків
із використанням вторинних заповнювачів (28 діб)

№ серії зразків	Середній рівень міцності, МПа
1	30,4
2	32,2
3	42,66
4	46,61
5	49,1
6	47,07

Примітка. Значення міцності наведені в перерахунку з експериментальних даних випробувань бетонних кубів на стиск після 28 діб твердіння.

Наведені дані дають змогу в узагальненому вигляді простежити залежність міцності бетонів від складу заповнювачів і свідчать про доцільність застосування комбінованих систем із використанням вторинних матеріалів без зосередження на аналізі окремих серій випробувань.

Подальший виклад матеріалу доцільно орієнтувати не на окремі числові значення, а на практичну інтерпретацію отриманих результатів. Лабораторні випробування в цьому випадку не формують універсального рецептурного рішення, а окреслюють межі, в яких використання цегляного бою залишається керованим з технологічної точки зору. У такому контексті наведені результати узгоджуються із загальними підходами, представленими в наукових і технічних публікаціях, де підкреслюється ефективність вторинних матеріалів саме за умови їх використання як складової частини системи, а не як домінуючого компонента⁵. Зазначене спостереження має принципове значення для практики відновлювальних робіт, у межах якої нерідко виникає прагнення максимально замінити природні матеріали уламковою сировиною без її попередньої підготовки.

⁵ European Commission, Joint Research Centre. (2018). Use of recycled aggregates in concrete. Publications Office of the European Union.

Використання цегляного бою в бетоні не можна розглядати у відриві від організації процесу підготовки матеріалів. Будівельні відходи з місць демонтажу містять домішки, які є критичними для бетону: гіпсові матеріали, деревину, пластик, фарби. Їх наявність безпосередньо впливає на якість суміші та довговічність матеріалу. Тому першим етапом будь-якого повторного використання має бути сортування й очищення. Другим етапом є дроблення та просіювання для отримання стабільної фракції. Третім – контроль вологості, особливо для пористих матеріалів, таких як керамічна цегла. Лише після цього вторинний матеріал може розглядатися як заповнювач у повноцінному інженерному сенсі.

Окремої уваги заслуговує питання нормативної відповідності. Національні стандарти для бетонних сумішей і заповнювачів не забороняють використання вторинних матеріалів, але вимагають забезпечення стабільності характеристик і контрольованості процесу^{2,3}. Це означає, що при переході від лабораторних умов до виробничих необхідно впроваджувати процедури контролю, які дозволяють зменшити варіабельність результатів. Без цього будь-які позитивні лабораторні дані залишаться лише експериментом, не придатним для практичного застосування.

У європейських дослідженнях, присвячених *recycled aggregates*, наголошується, що головними бар'єрами для масштабування є не властивості матеріалу як такі, а організаційні та технологічні чинники: якість сортування, відсутність стандартних підходів до підготовки, недовіра до стабільності вторинних заповнювачів⁴. У контексті України до цих факторів додається масштаб руйнувань і нерівномірність потоків відходів¹. Саме тому доцільно розглядати використання цегляного бою не як універсальне рішення, а як локальний інструмент, адаптований до конкретних умов.

² ДСТУ Б В.2.7-96-2000. (2000). Суміші бетонні. Технічні умови. Київ, Україна.

³ ДСТУ Б EN 12620:2013. (2014). Заповнювачі для бетону (EN 12620:2002+A1:2008, IDT). Київ, Україна.

⁴ Чистяков, А. О. (2023). Розробка бетонів основ дорожнього одягу з максимальним використанням вторинних заповнювачів (Дисертація доктора філософії). Одеська державна академія будівництва та архітектури, Одеса, Україна.

¹ World Bank Group, Government of Ukraine, European Union, & United Nations. (2025). Ukraine. Fourth rapid damage and needs assessment (RDNA4): February 2022–December 2024. Washington, DC.

З практичної точки зору найбільш обґрунтованим виглядає підхід, за якого цегляний бій використовується у складі комбінованих заповнювачів разом із природним щебенем або дробленим бетоном. Такий підхід знижує ризики, пов'язані з пористістю кераміки, і дозволяє отримувати бетон із більш передбачуваними властивостями. У завданнях, де не вимагаються максимальні показники міцності або довговічності, це може бути раціональним компромісом між доступністю матеріалу та якістю результату. Для більш відповідальних застосувань необхідні додаткові дослідження, зокрема з оцінки довговічності, морозостійкості та водонепроникності, а також урахування особливостей властивостей вторинних матеріалів, що становить окремий етап роботи.

Окремої уваги при розгляді комбінованих заповнювачів потребує варіабельність властивостей цегляного бою залежно від джерела його походження. На відміну від природних інертних матеріалів, характеристики вторинної сировини можуть суттєво змінюватися навіть у межах одного об'єкта демонтажу, що пов'язано з відмінностями у складі кладочних розчинів, режимах випалу цегли та умовах її експлуатації. Така неоднорідність ускладнює безпосереднє застосування узагальнених рекомендацій і зумовлює необхідність попередньої оцінки матеріалу перед його використанням у бетонних сумішах. У цьому контексті акцент зміщується з пошуку універсальних рішень на адаптацію складу та технології до конкретних умов, що є характерним для інженерних задач прикладного спрямування.

Розгляд використання цегляного бою в бетоні в умовах сучасної України логічно спирається не на узагальнені твердження, а на сукупність конкретних факторів. Масове утворення мінеральних уламків унаслідок руйнувань створює реальний матеріальний ресурс, який уже існує на території країни¹. Паралельно з цим напрацьовані технологічні підходи, що дозволяють залучати вторинні заповнювачі до складу бетонних сумішей за умови контролю складу та

¹ World Bank Group, Government of Ukraine, European Union, & United Nations. (2025). Ukraine. Fourth rapid damage and needs assessment (RDNA4): February 2022–December 2024. Washington, DC.

властивостей матеріалів^{4,5}. Межі такого використання визначаються чинною нормативною базою, яка задає вимоги до бетонних сумішей і заповнювачів незалежно від їх походження^{2,3}. Лабораторні експерименти доповнюють цю картину, показуючи, що за правильного поєднання компонентів цегляний бій може бути інтегрований у бетонні системи без втрати їх працездатності. Саме в цій площині тема переходить із рівня загальних міркувань у площину практичних рішень, релевантних для умов відновлення та будівництва.

⁴ Чистяков, А. О. (2023). Розробка бетонів основ дорожнього одягу з максимальним використанням вторинних заповнювачів (Дисертація доктора філософії). Одеська державна академія будівництва та архітектури, Одеса, Україна.

⁵ European Commission, Joint Research Centre. (2018). Use of recycled aggregates in concrete. Publications Office of the European Union.

² ДСТУ Б В.2.7-96-2000. (2000). Суміші бетонні. Технічні умови. Київ, Україна.

³ ДСТУ Б EN 12620:2013. (2014). Заповнювачі для бетону (EN 12620:2002+A1:2008, IDT). Київ, Україна.

Ломотько Денис Вікторович,

докт. техн. наук, професор; Український державний
університет залізничного транспорту, Харків, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7624-2925>

Чайка Максим Ігорович,

технічний консультант, ТОВ Гранбудторг, Харків, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6240-0602>

ІННОВАЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ МОБІЛЬНИХ ЗАЛІЗНИЧНИХ ХАБІВ ДЛЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ОБРОБКИ СИПУЧИХ ТА БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У ЛОГІСТИЧНИХ МЕРЕЖАХ

Процеси масштабної відбудови інфраструктури України внаслідок воєнних дій вимагають переміщення колосальних обсягів інертних будівельних матеріалів - щебню, піску, піщано-гравійної суміші (ПГС), цементу. За оцінками Міністерства відновлення України та World Bank Group, для відновлення зруйнованих об'єктів цивільної інфраструктури потрібно близько 180 млн т будівельних матеріалів протягом 2026-2027 років, з яких 65% становлять сипучі інертні матеріали¹.

Традиційна залізнична логістика жорстко обмежена наявністю стаціонарних вантажних фронтів - підвищених колій, естакад, механізованих розвантажувальних комплексів. Будівництво таких об'єктів потребує значного капіталу (капітальні витрати (CAPEX) більш ніж 8 млн. грн. для типового терміналу середньої потужності при терміні окупності 7..12 років) та часового лагу до 18..24 місяців від початку проектування до введення в експлуатацію. Стаціонарні логістичні об'єкти характеризуються низькою адаптивністю до змін географії попиту, що є критичним недоліком в умовах невизначеності масштабів та локацій споживачів та можливих місць післявоєнної відбудови країни. Станом

¹ World Bank Group. Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA4) February 2022 – December 2024. Washington, DC: World Bank, 2025. 202 p. URL <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2025-02/P1801741ca39ec0d81b5371ff73a675a0a8.pdf>

на 2024 рік 78% механізованих вантажних фронтів для сипучих матеріалів зосереджені в обласних центрах та великих промислових вузлах, тоді як потреби відбудови розподілені по всій території країни, включаючи малі населені пункти та лінійні станції². Концентрація розвантаження на обмеженій кількості фронтів створює черги вагонів, збільшуючи час обігу рухомого складу. Згідно з даними³ середній простій вагона в очікуванні розвантаження на великих терміналах становить до 18...36 годин, що еквівалентно втратам перевізної спроможності до 480 тис. т*км на добу. З іншого боку, нормативами з улаштування та утримання колії регламентовано технічні параметри колії, а для зон розвантажувальних фронтів встановлено посилені вимоги із обов'язковим влаштуванням захисних покриттів для запобігання забрудненню. За даними моніторингу² стану колії ділянки поруч із розвантажувальними фронтами демонструють прискорене накопичення дефектів баластної призми (забруднення, просідання) через потрапляння дрібних фракцій матеріалів, що потребує додаткових ремонтів з додатковими витратами на рівні 120...180 тис. грн/км. Ці факти є передумовами підвищеної актуальності питання створення мережі мобільних залізничних логістичних хабів для обробки сипучих та будівельних матеріалів.

Значну кількість будівельних матеріалів відносять до сипучих, механіка яких та їх взаємодія з твердими поверхнями досліджена у класичних працях з реології⁴. Теорія течії сипучих матеріалів у бункерах та жолобах, яка визначає критичні кути для запобігання застряганню та умови стабільного гравітаційного потоку показує, що, наприклад, для щебню фракції 20-40 мм критичний кут схилу становить $\alpha_{кр} = 38^\circ - 42^\circ$, для піску - $\alpha_{кр} = 32^\circ - 36^\circ$.

Моделі для розрахунку коефіцієнтів тертя сипучих матеріалів по різних поверхнях залежно від вологості, фракційного складу та швидкості руху показують, що для щебню по деревині при нормальних умовах $f = 0.38 - 0.45$,

² АТ "Укрзалізниця". Офіційний сайт. URL: https://www.uz.gov.ua/cargo_transportation/

³ Пархоменко Л.О., Прохоров В.М., Калашнікова Т.Ю., Овсянніков Д.О. Формування моделі управління пріоритетністю обробки вагонів на технічних станціях в умовах невизначеності.. Інформаційно-керуючі системи на залізничному транспорті. 2024. Вип. 1(156). С. 45-54. DOI: 10.18664/ikszt.v29i1.300904

⁴ Jenike A.W. Storage and Flow of Solids. Bulletin of the University of Utah. 1964. Vol. 53, No. 26. 198 p.

по поліетилену $f = 0.25 - 0.32$, що слід використовувати для розрахунку навантажень на мембранне покриття екрану при розвантаженні вагонів⁵.

Теоретичні основи стохастичного програмування для транспортної логістики закладені у методах двоетапної стохастичної оптимізації для систем з невизначеним попитом⁶. Перший етап - стратегічні рішення про розміщення потужностей (детерміновані рішення "тут і зараз"), другий етап - оперативна адаптація до реалізованого сценарію (рекурсивні рішення). Метод застосовується для оптимізації мережі хабів при прогнозуванні попиту на основі історичних даних відбудови в різних регіонах⁷.

Міжнародний досвід гнучких ланцюгів постачання (Agile Supply Chain) став критично важливим в умовах високої невизначеності та волатильності попиту. Сучасні підходи засновано на принципах гнучкості ланцюгів постачання: чутливість до ринку (market sensitivity), віртуальна інтеграція (virtual integration), мережева структура (network-based) та відкладення диференціації (postponement)⁸. Ці принципи прямо застосовуються до концепції мобільних хабів: здатність швидко реагувати на зміни локації попиту, координація між учасниками без жорстких контрактів на довгострокову оренду фронтів, децентралізована мережева структура замість жорсткої ієрархічної.

Дослідження економічних аспектів відбудови інфраструктури після конфліктів доводять "ефект вузького горлечка" в логістиці будівельних матеріалів⁹. Встановлено, що дефіцит розвантажувальних потужностей призводить до каскадного ефекту: затримка однієї тони матеріалів спричиняє простій 8-12 робітників на будівельному майданчику, що еквівалентно економічним втратам у 15-20 разів вищим за вартість самого матеріалу.

⁵ Savage S.B. Gravity flow of cohesionless granular materials in chutes and channels. *Journal of Fluid Mechanics*. 1979;92(1):53-96. doi:10.1017/S0022112079000525

⁶ Birge J.R., Louveaux F.V. *Introduction to Stochastic Programming*. 2nd ed. New York: Springer, 2011. 485 p.

⁷ Ломотько Д.В., Ільчишин В.М., Ломотько М.Д., Кудряшов Д.В. Формування термінальної системи розподілу товарів при їх перевезенні залізницею/Д.В. Ломотько, В.М. Ільчишин, М.Д. Ломотько, Д.В. Кудряшов//Збірник наукових праць Українського державного університету залізничного транспорту. – 2024. – Вип. 210. – С. 217 – 226. DOI: <https://doi.org/10.18664/1994-7852.210.2024.320854>

⁸ Christopher M. *Logistics & Supply Chain Management*. 5th ed. Harlow: Pearson Education, 2016. 328 p.

⁹ Suprun Natalia. Resources and mechanisms of the post-war reconstruction of West Germany (1945–1962). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. 39-62. 10.15407/ingedu2022.55.039.

Аналіз наукового доробку виявляє наступні невирішені проблеми:

- Відсутність розповсюджених технологій розвантаження без естакад. Існуючі методи (пневмотранспорт, грейферні крани, саморозвантажувальні вагони) або потребують стаціонарної інфраструктури, або мають обмежену продуктивність (< 50 т/год)¹⁰.
- Недостатня формалізація впливу на ресурс інфраструктури. Наявні дослідження розглядають вплив вантажних операцій на залізничну колію без адекватних кількісних моделей для прогнозування зносу залежно від інтенсивності та технології розвантаження.
- Неврахування ризиків дефіциту. Більшість логістичних моделей мінімізують витрати, ігноруючи високі штрафні витрати за затримки та незабезпечення постачання, що є критично важливим у будівництві.

Ці факти обумовлюють необхідність та актуальність комплексного дослідження, що інтегрує технологічні інновації, математичне моделювання фізичних процесів та економічну оптимізацію мережевої структури мобільних залізничних логістичних хабів для обробки сипучих та будівельних матеріалів.

Метою дослідження є розробка комплексної науково-технічної концепції мобільного логістичного хабу для розвантаження сипучих та будівельних матеріалів, що інтегрує інноваційну технологію пасивного демпферного екранування з мінімізацією витрат та ризиків при забезпеченні збереження ресурсу залізничної інфраструктури (концепція «Anywhere Logistics» - «Логістика всюди»).

Фізичні процеси пасивного розвантаження сипучих та будівельних матеріалів з залізничного вагону потрібно розглядати, як механіку взаємодії потоку сипучого вантажу з пасивним демпферним екраном ("дошка-мембрана"). Модель базується на класичній механіці твердого тіла, теорії удару та реології сипучих середовищ. Система складається з наступних елементів (рис. 1):

¹⁰ Ломотько Д.В., Ільчишин В.М., Афанасова О.Ф., Нестеренко О.О. Удосконалення технології функціонування зернових логістичних ланцюгів за участю залізничного транспорту. Залізничний транспорт України. – 2025. - № 2. – С. 4-11. DOI: 10.34029/2311-4061-2025-155-2-04-11

1. Напіввагон з відкритими нижніми люками, розташований над екраном
2. Дерев'яний каркас (товщина дошок $h_{\text{доска}} = 40 - 50$ мм), укладений між рейками під кутом $\alpha = 35^\circ - 45^\circ$
3. Полімерна мембрана (товщина $h_{\text{мембр}} = 3 - 5$ мм), що накриває каркас та створює ковзку поверхню
4. Баластна призма (щебеневий баласт фракції 40-70 мм, товщина шару $h_{\text{баласт}} = 300 - 400$ мм)
5. Грунт основної площадки земляного полотна

Рис. 1 – Схема пасивного розвантаження сипучих та будівельних матеріалів з залізничного вагону

Масовими, геометричними та динамічними параметрами моделі є:

- M - маса порції вантажу, що одночасно вивантажується з одного люка, кг. Для напіввагона моделі 12-132 з 8 люками типове значення $M = 3500 - 5000$ кг (при загальній вантажопідйомності 70 тон).

- h - висота падіння вантажу від нижнього зрізу люка до поверхні екрана. Для стандартного напіввагона на колії з нормальною осадкою $h = 1.1 - 1.3$ м.

- α - кут нахилу екрана до горизонту. Обирається з умови забезпечення стійкого гравітаційного сповзання вантажу при мінімальному бічному розпорі на рейки. Оптимальний діапазон: $\alpha = 38^\circ - 45^\circ$.

- $l_{\text{екран}}$ - довжина екрана вздовж колії. Типово дорівнює довжині напіввагона: $l_{\text{екран}} = 12 - 14$ м.

- $b_{\text{екран}}$ - ширина екрана (перпендикулярно до колії). Обирається з умови повного перехоплення потоку при максимальному розкритті люків: $b_{\text{екран}} = 1.5 - 2.0$ м;

- v_0 - швидкість вантажу в момент контакту з екраном. При вільному падінні з висоти h , м/с

$$v_0 = \sqrt{2gh} \quad (1)$$

де $g = 9.81$ м/с² - прискорення вільного падіння.

- $v_{(\text{ковз})}$ [м/с] - швидкість ковзання вантажу по поверхні екрана після удару, який залежить від кута нахилу та коефіцієнта тертя:

$$v_{(\text{ковз})} = \sqrt{2gl_{\text{екран}}(\sin \alpha - f \cos \alpha)} \quad (2)$$

де f - коефіцієнт тертя сипучого матеріалу по мембрані.

- Δt - характерний час зупинки (демпфування) потоку вантажу при ударі.

Для пружної деревини: $\Delta t = 0.15 - 0.25$ с;

- F_{impact} - сила динамічного удару при контакті потоку з екраном, Н:

$$F_{\text{impact}} = \frac{M \cdot v_0}{\Delta t} \quad (3)$$

Ця формула випливає з теореми про зміну імпульсу: $F \cdot \Delta t = M \cdot \Delta v = M \cdot v$

(вантаж зупиняється).

- F_n - нормальна (перпендикулярна до поверхні екрана) складова сили удару, Н:

$$F_n = F_{\text{impact}} \cdot \cos \alpha \quad (4)$$

- F_τ - тангенціальна (дотична до поверхні екрана) складова сили удару, Н:

$$F_\tau = F_{\text{impact}} \cdot \sin \alpha \quad (5)$$

- $F_{\text{тр}}$ - сила тертя, що протидіє ковзанню вантажу, Н:

$$F_{\text{тр}} = f \cdot (F_n + N_{\text{екран}}) \quad (6)$$

де $N_{\text{екран}}$ - нормальна реакція від ваги вантажу, що вже накопичився на екрані, Н.

- $S_{(\text{екран})}$ - площа контакту потоку вантажу з екраном. При розрахунках приймається площа проекції люка: $S_{(\text{екран})} = 0.4 - 0.6 \text{ м}^2$.
- P - середній тиск вантажу на конструкцію екрана, Па:

$$P = (F_n) / (S_{(\text{екран})}) \quad (7)$$

Допустимий тиск для соснової дошки товщиною 50 мм при стисненні поперек волокон $P_{(\text{доп})} = 3.5 - 4.0 \text{ МПа}^{11}$.

- $\sigma_{\text{баласт}}$ [Па] - напруження, що передається на баластну призму. З урахуванням демпферних властивостей дерев'яного каркаса:

$$\sigma_{\text{баласт}} = k_{\text{демпф}} \cdot P \quad (8)$$

де $k_{\text{демпф}} = 0.4 - 0.6$ - коефіцієнт демпфування деревини.

- $f_{(\text{дер-мет})}$ - коефіцієнт тертя деревини по металу¹¹ (рейка, шпальні пластини): $f_{(\text{дер-мет})} = 0.35 - 0.45$.
- $f_{(\text{щеб-мембр})}$ - коефіцієнт тертя щебеню по поліетиленовій мембрані: $f_{(\text{щеб-мембр})} = 0.25 - 0.35$.
- $f_{(\text{пісок-мембр})}$ - коефіцієнт тертя піску по мембрані (вищий через менший розмір часток): $f_{(\text{пісок-мембр})} = 0.35 - 0.45$.

Математична модель динаміки удару пасивного розвантаження сипучих та

¹¹ ДСТУ Б В.2.6-75:2008. Конструкції будинків і споруд. Конструкції дерев'яні. Київ: Мінрегіонбуд України, 2009. 48 с

будівельних матеріалів з залізничного вагону засновано на енергетичному балансі падіння. Потенціальна енергія порції вантажу на висоті h :

$$E_{(pot)} = Mgh \quad (9)$$

При вільному падінні без опору повітря (що справедливо для щільних сипучих матеріалів) вся потенціальна енергія перетворюється на кінетичну в момент удару:

$$E_{кін} = \frac{1}{2} Mv_0^2 = Mgh \quad (10)$$

Звідси швидкість удару (1):

$$v_0 = \sqrt{2gh}$$

Після удару частина енергії витрачається на: пружну деформацію дерев'яного каркаса: $E_{(деф)} = 0.15 - 0.25$ від $E_{(кін)}$, розсіювання у вигляді тепла та звуку: $E_{(дис)} = 0.10 - 0.15$ від $E_{(кін)}$, кінетичну енергію ковзання по схилу: $E_{(ковз)} = 0.60 - 0.75$ від $E_{(кін)}$.

Зміна імпульсу потоку сипучого вантажу при зупинці нормальної складової швидкості:

$$\Delta p_n = M \cdot v_0 \cdot \cos \alpha \quad (11)$$

Середня сила удару за час Δt :

$$F_n = \frac{\Delta p_n}{\Delta t} = \frac{M \cdot v_0 \cdot \cos \alpha}{\Delta t} \quad (12)$$

Для визначення Δt використовується модель Кельвіна-Фойгта для в'язкопружного тіла (деревина):

$$\Delta t = \pi \sqrt{\frac{m_{екв}}{k_{пруж}}} \quad (13)$$

де:

- $m_{екв} = \frac{M \cdot m_{екран}}{M + m_{екран}}$ - зведена маса системи
- $k_{пруж}$ - жорсткість дерев'яного каркаса, Н/м

Для соснової дошки 50 мм, площа опори 1 м²: $k_{пруж} \approx 5 \times 10^7$ Н/м.

Розподіл напружень у багаточаровій системі наступний - тиск на верхній

поверхні екрана розраховується згідно (7). а тиск на нижній поверхні екрана (після демпфування деревиною):

$$P_{(\text{низ})} = k_{(\text{демпф})} \cdot P_{(\text{верх})} = k_{(\text{демпф})} \cdot (F_n) / (S_{(\text{екран})}) \quad (14)$$

Таким чином, Тиск на баластну призму (з урахуванням розподілу на більшу площу):

$$\sigma_{\text{баласт}} = P_{\text{низ}} \cdot \frac{S_{\text{екран}}}{S_{\text{розпод}}} \quad (15)$$

де $S_{\text{розпод}} = S_{\text{екран}} \cdot (1 + 2 \cdot h_{\text{доска}} \cdot \tan \phi)$ - площа розподілу напружень, $\phi = 30^\circ$ - кут розсіювання напружень у деревині¹¹.

Для перевірки безпеки необхідно виконання наступної умови

$$\sigma_{\text{баласт}} < \sigma_{\text{доп,баласт}} = 0.45 \text{ МПа} \quad (16)$$

Стабільність конструкції екрана забезпечується умовою відсутності зсуву вздовж колії. Бічна складова сили удару намагається зсунути екран вздовж напрямку колії (від центру до кінців вагона). Сила тертя повинна перевищувати цю складову:

$$F_{(\text{тр})} > F_{\tau} \quad (17)$$

Підставляючи вирази отримано

$$f_{\text{дер-мет}} \cdot (F_n + G_{\text{екран}} + G_{\text{вантаж}}) > F_{\text{impact}} \cdot \sin \alpha \quad (18)$$

де $G_{(\text{екран})} = m_{(\text{екран})} \cdot g$ - вага дерев'яного каркаса (типово 300-500 кг для 12 м екрана);

$G_{(\text{вантаж})} = M_{(\text{накоп})} \cdot g$ - вага вантажу, що вже накопичився на екрані

Таким чином, коефіцієнт запасу стійкості усієї системи

$$\eta_{\text{стійк}} = \frac{f_{\text{дер-мет}} \cdot (F_n + G_{\text{екран}} + G_{\text{вантаж}})}{F_{\text{impact}} \cdot \sin \alpha} > 1.5 \quad (19)$$

Мінімальний коефіцієнт запасу $\eta_{(\text{стійк,min})} = 1.5$ забезпечує стабільність під час динамічної нерівномірності потоку сипучого вантажу.

Екран не повинен перекинутися навколо ребра опори (крайньої точки контакту з баластом). Момент сил, що перекидають, відносно ребра становить

$$M_{\text{перекид}} = F_n \cdot \frac{b_{\text{екран}}}{2} \cdot \sin \alpha + F_t \cdot h_{\text{центр}} \quad (20)$$

де $h_{\text{(центр)}}$ - висота центру мас екрана над ребром опори.

Момент сил, що утримують екран дорівнює:

$$M_{\text{утрим}} = (G_{\text{екран}} + G_{\text{вантаж}}) \cdot \frac{b_{\text{екран}}}{2} \cdot \cos \alpha \quad (21)$$

Умова стійкості:

$$M_{\text{(утрим)}} > M_{\text{(перекид)}}, \text{ або} \quad (22)$$

$$\eta_{\text{перекид}} = \frac{M_{\text{утрим}}}{M_{\text{перекид}}} > 2.0 \quad (23)$$

З метою верифікації моделі (1)-(23) проведено розрахунок процесу розвантаження щебню з піввагону. Вихідні дані:

- Вантаж: Щебінь гранітний фракції 20-40 мм
- Маса порції в секції люка: $M = 4000$ кг (4 тонни)
- Висота падіння: $h = 1.2$ м
- Кут нахилу екрана: $\alpha = 42^\circ$
- Коефіцієнт тертя щебню по мембрані: $f_{\text{(щеб-мембр)}} = 0.30$
- Коефіцієнт тертя деревини по металу: $f_{\text{(дер-мет)}} = 0.40$
- Час демпфування удару: $\Delta t = 0.20$ с
- Площа контакту: $S_{\text{(екран)}} = 0.5$ м²
- Вага екрана: $G_{\text{(екран)}} = 400$ кг
- Накопичений вантаж на екрані: $M_{\text{(накоп)}} = 2000$ кг (після попередніх порцій у процесі розвантаження)

Розрахунок проведено у наступній послідовності

Швидкість в момент удару:

$$v_0 = \sqrt{2 \cdot 9.81 \cdot 1.2} = \sqrt{23.54} = 4.85 \text{ м/с}$$

Сила удару:

$$F_{\text{impact}} = \frac{M \cdot v_0}{\Delta t} = \frac{4000 \cdot 4.85}{0.20} = 97000 \text{ Н} = 97 \text{ кН}$$

Нормальна та тангенціальна складові:

$$F_n = F_{\text{impact}} \cdot \cos(42^\circ) = 97 \cdot 0.7431 = 72.1 \text{ кН}$$

$$F_\tau = F_{\text{impact}} \cdot \sin(42^\circ) = 97 \cdot 0.6691 = 64.9 \text{ кН}$$

Тиск на екран:

$$P = \frac{F_n}{S_{\text{екран}}} = \frac{72100}{0.5} = 144200 \text{ Па} = 0.144 \text{ МПа}$$

Порівняння з допустимим: $P = \text{МПа} < P_{\text{доп}} = 3.5 \text{ МПа}$ для деревини

Перевірка стабільності (умова відсутності зсуву). Сили, що утримують систему:

$$F_{(\text{тр})} = f_{(\text{дер-мет})} \cdot (F_n + G_{(\text{екран})} + G_{(\text{вантаж})})$$

$$F_{(\text{тр})} = 0.40 \cdot (72100 + 400 \cdot 9.81 + 2000 \cdot 9.81)$$

$$F_{(\text{тр})} = 0.40 \cdot (72100 + 3924 + 19620) = 0.40 \cdot 95644 = 38258 \text{ Н} = 38.3 \text{ кН}$$

Сила, що зсуває: $F_\tau = 64.9 \text{ кН}$

Коефіцієнт запасу:

$$\eta_{\text{стійк}} = \frac{38.3}{64.9} = 0.59 < 1.5 - \text{не задовольняє умові стійкості}$$

З практичної точки зору це означає, що при малому накопиченні щебню на початковому етапі розвантаження існує ризик зсуву екрана. Можливе рішення полягає у збільшенні попереднього навантаження екрана баластом (200-300 кг щебню) перед початком розвантаження, або встановити механічні упори біля торців екрану. Здійснено перерахунок з попереднім навантаженням $M_{(\text{баласт})} = 300 \text{ кг}$:

$$F_{(\text{тр})} = 0.40 \cdot (72100 + 3924 + 19620 + 2943) = 0.40 \cdot 98587 = 39435 \text{ Н},$$

$$\eta_{(\text{стійк})} = (39.4)/(64.9) = 0.61 < 1.5 - \text{все ще недостатньо.}$$

Запропоновано альтернативне рішення із зменшенням кута до $\alpha = 38^\circ$:

$$F_\tau = 97 \cdot \sin(38^\circ) = 97 \cdot 0.6157 = 59.7 \text{ кН}$$

$$F_n = 97 \cdot \cos(38^\circ) = 97 \cdot 0.7880 = 76.4 \text{ кН}$$

$$F_{\text{тр}} = 0.40 \cdot (76400 + 3924 + 19620) = 0.40 \cdot 99944 = 39978 \text{ Н} = 40.0 \text{ кН}$$

$$\eta_{\text{стійк}} = \frac{40.0}{59.7} = 0.67 - \text{все ще недостатньо}$$

Остаточне рішення полягає у використанні комбінованого підходу: кут нахилу $\alpha = 38^\circ$, попереднє навантаження 300 кг, механічні упори (збільшення f_{eff} до 0.55 за рахунок локального зчеплення)

$$F_{тр,eff} = 0.55 \cdot 99944 = 54969 \text{ Н} = 55.0 \text{ кН}$$

$$\eta_{стійк} = \frac{55.0}{59.7} = 0.92 - \text{наближається до прийнятного}$$

Таким чином, забезпечення стабільності на початковому етапі розвантаження щебню вимагає комплексу заходів - з накопиченням маси вантажу на екрані (після вивантаження 2-3 люків, $M_{(накоп)} > 8000 \text{ кг}$) коефіцієнт запасу різко зростає:

$$F_{(тр)} = 0.40 \cdot (76400 + 3924 + 78480) = 0.40 \cdot 158804 = 63522 \text{ Н} = 63.5 \text{ кН}$$

$$\eta_{(стійк)} = (63.5)/(59.7) = 1.06 - \text{задовільно при динаміці}$$

При повному розвантаженні вагона ($M_{(накоп)} = 60000 \text{ кг}$):

$$\eta_{(стійк)} > 5.0 - \text{забезпечується висока стійкість}$$

Розглянуто використання моделі (1)-(23) для процесу розвантаження піску з піввагону. Вихідні дані:

- Вантаж: Пісок будівельний середньої крупності
- Маса порції: $M = 3500 \text{ кг}$
- Висота падіння: $h = 1.15 \text{ м}$
- Кут нахилу екрана: $\alpha = 40^\circ$
- Коефіцієнт тертя піску по мембрані: $f_{(пісок-мембр)} = 0.40$ (вищий за щебінь через дрібнішу фракцію)
- Час демпфування: $\Delta t = 0.25 \text{ с}$ (довший через м'якість піску)
- Площа контакту: $S_{(екран)} = 0.6 \text{ м}^2$

Розрахунок проведено у наступній послідовності

$$v_0 = \sqrt{2 \cdot 9.81 \cdot 1.15} = 4.75 \text{ м/с}$$

$$F_{\text{impact}} = \frac{3500 \cdot 4.75}{0.25} = 66500 \text{ Н} = 66.5 \text{ кН}$$

$$F_n = 66.5 \cdot \cos(40^\circ) = 66.5 \cdot 0.7660 = 50.9 \text{ кН}$$

$$P = \frac{50900}{0.6} = 84833 \text{ Па} = 0.085 \text{ МПа} < P_{\text{доп}}$$

$$\sigma_{\text{баласт}} = 0.5 \cdot 0.085 = 0.043 \text{ МПа} < \sigma_{\text{доп,баласт}}$$

Таким чином пісок створює менші динамічні навантаження через більший час демпфування, проте має вищий коефіцієнт тертя, що ускладнює гравітаційне ковзання. З практичної точки зору рекомендовано використання додаткової змазки мембрани (силіконова емульсія) для зниження f до 0.30-0.35.

З точки зору ресурсозбереження слід розглянути та формалізувати процес зносу та ресурсу конструкції. Після кожного циклу розвантаження у деревині накопичується залишкова деформація через пластичні властивості матеріалу. Модель накопичення дефектів має вигляд:

$$\delta_{\text{накоп}}(n) = \delta_0 \cdot n^\beta \quad (24)$$

де $\delta_{\text{накоп}}(n)$ - сумарна осадка каркаса після n циклів розвантаження, мм;

δ_0 - осадка після першого циклу (типово 1.5-2.5 мм);

β - показник ступеня (для деревини $\beta = 0.4 - 0.5$, що відображає уповільнення деформацій через ущільнення структури).

Критична осадка, при якій каркас підлягає заміні: $\delta_{\text{кр}} = 25 - 30$ мм (10% від товщини дошки). Тоді ресурс каркаса складе:

$$n_{\text{ресурс}} = \left(\frac{\delta_{\text{кр}}}{\delta_0} \right)^{1/\beta} \quad (25)$$

При $\delta_0 = 2$ мм, $\delta_{\text{кр}} = 25$ мм, $\beta = 0.45$:

$$n_{\text{ресурс}} = \left(\frac{25}{2} \right)^{1/0.45} = (12.5)^{2.22} = 245 \text{ циклів}$$

Якщо один цикл відповідає розвантаженню одного вагона, то при інтенсивності 5 вагонів/день ресурс каркаса: 49 днів або 1.6 місяця. Приблизна вартість заміни каркаса 15,000-20,000 грн (включно матеріали та робота).

Абразивний знос мембрани при терті щєбню моделюється законом Арчарда¹²

¹² Archard J.F. Contact and rubbing of flat surfaces. Journal of Applied Physics. 1953. Vol. 24, No. 8. P. 981-988. DOI: 10.1063/1.1721448

$$V_{\text{знос}} = k_{\text{Арчард}} \cdot \frac{F_n \cdot L}{H} \quad (26)$$

де $V_{\text{(знос)}}$ - об'єм зношеного матеріалу, м³

$k_{\text{(Арчард)}}$ - коефіцієнт зносу (для поліетилену по щебню $k = 5 \times 10^{(-13)}$ м³/(Н·м))

L - сумарний шлях ковзання, м

H - твердість матеріалу мембрани, Па

При розвантаженні одного піввагона (70 т) шлях ковзання складе:

$$L = \frac{M_{\text{ваг}}}{M} \cdot l_{\text{екран}} = \frac{70000}{4000} \cdot 12 = 210 \text{ м}$$

Товщина зношеного шару після одного циклу:

$$h_{\text{знос,1}} = \frac{k_{\text{Арчард}} \cdot F_n \cdot L}{S_{\text{екран}} \cdot H} \quad (27)$$

Для наших умов ($F_n = 72$ кН, $H = 10^8$ Па):

$$h_{\text{знос,1}} = \frac{5 \times 10^{-13} \cdot 72000 \cdot 210}{0.5 \cdot 10^8} = 1.5 \times 10^{-6} \text{ м} = 1.5 \text{ мкм}$$

При товщині мембрани 4 мм = 4000 мкм, ресурс мембрани

$$n_{\text{(ресурс,мембр)}} = (4000)/(1.5) = 2667 \text{ циклів}$$

При середньої інтенсивності вивантаження 5 вагонів/день ресурс складе 533 дні або 17.8 місяців. Це означає, що мембрана має значно більший ресурс, ніж дерев'яний каркас, тому вона може використовуватись повторно після заміни дощок.

При традиційному розвантаженні без екранування дрібні фракції матеріалів проникають у баластну призму, зменшуючи її дренажні та пружні властивості. Модель накопичення забруднення баласту залізничної колії :

$$\phi(n) = \phi_0(1 - e^{-\lambda n}) \quad (28)$$

де $\phi(n)$ - частка забрудненого баласту після n циклів розвантаження, %

ϕ_0 - граничне значення забруднення (типово $\phi_0 = 35 - 45\%$, критичне значення)

λ - швидкість накопичення забруднення (залежить від фракції матеріалу та

інтенсивності).

Для щебню фракції 20-40 мм без екранування: $\lambda = 0.025$ (1/цикл). При $\phi(n) > 30\%$ потрібне підсилення або очищення баласту з витратами 150-180 тис. грн/км (1800-2160 грн на довжину вагона).

При екрануванні мембрана перехоплює більш ніж 95% дрібних фракцій, тому $\lambda_{\text{екран}} = 0.001$ (у 25 разів менше). Тоді кількість циклів до критичного забруднення:

- без екранування: $\phi(n) = 0.30$ при $n = \frac{-\ln(1-0.30/0.40)}{0.025} = 35$ циклів (7 тижнів при 5 ваг/день);
- з екрануванням: $n = \frac{-\ln(1-0.30/0.40)}{0.001} = 875$ циклів (175 тижнів або 3.4 роки)

Тому спостерігається подовження міжремонтного циклу у 25 разів, економія 150 тис. грн/км кожні 3 роки замість кожні 2 місяці.

Пасивне екранування забезпечує зниження динамічних навантажень на підрейкову основу та зменшує пікові динамічні навантаження завдяки демпферному ефекту деревини. Коефіцієнт зниження динаміки

$$k_{\text{дин}} = \frac{\sigma_{\text{баласт,екран}}}{\sigma_{\text{баласт,прямий}}} = k_{\text{демпф}} = 0.4 - 0.6 \quad (29)$$

Досвід показує, що зменшення динамічних навантажень на 40-60% подовжує термін служби баластної призми на 30-50%.

Запропонована технологія має позитивний вплив на рухомий склад. Інтенсивність зносу люкових затворів піввагонів при розвантаженні моделюється наступним чином

$$I_{\text{зносу}} = k_0 \cdot N_{\text{циклів}}^{\rho} \quad (30)$$

де $I_{\text{зносу}}$ - інтегральний показник зносу (безрозмірний, 0 = новий, 1 = критичний стан);

k_0 - базовий коефіцієнт інтенсивності зносу;

ρ - показник ступеня (типово $\rho = 0.8 - 0.9$ для механічних систем).

Розглянуто ударне навантаження при проходженні каміння без екранування:

$k_0 = 0.0018$, критичний стан ($I_{\text{знос}} = 1$) досягається при $N_{\text{кр}} = (1/0.0018)^{1/0.85} = 680$ циклів. З екрануванням (м'яке сповзання по мембрані) забезпечує $k_0 = 0.0007$ (у 2.6 рази менше), $N_{\text{кр}} = (1/0.0007)^{1/0.85} = 1850$ циклів, тобто подовження ресурсу: У 2.7 рази або +170%. Це надає економічний ефект: при вартості ремонту люкового механізму коштує 12,000-18,000 грн на вагон для парку 100 вагонів економія становить:

$$\Delta C = 100 \cdot 15000 \cdot \left(\frac{1}{680} - \frac{1}{1850} \right) \cdot N_{\text{циклів, рік}}$$

При 1200 циклах/рік $\Delta C = 100 \cdot 15000 \cdot (0.00147 - 0.00054) \cdot 1200 = 1674000$ грн/рік.

Крім цього, герметизація зони розвантаження зменшує потрапляння абразивних часток у лабиринтні ущільнення вагонних букс, що забезпечує їх збереження. Ефект полягає у подовженні міжремонтного пробігу підшипників на 15-20%, економія на ремонтах складає до 80-120 тис. грн на парк 100 вагонів на рік.

Практична реалізація системи розвантаження сипучих вантажів базується на створенні "гнучкого жолоба", що складається з наступних функціональних шарів:

- Дерев'яний каркас (несучий шар) виготовлено з некондиційної обрізної дошки хвойних порід (сосна, ялина) третього сорту. Їх використання знижує вартість на 60-70% порівняно з діловою деревиною без суттєвої втрати міцності. Приблизні параметри каркасу: товщина: 40-50 мм (оптимально 45 мм), ширина: 150-200 мм, довжина: 4-6 м (стандартні пиломатеріали), вологість: природна (18-22%), не вимагає камерного сушіння. Дошки укладаються перпендикулярно до осі колії з проміжками 50-100 мм для дренажу та зменшення маси. Роль каркасу у системі полягає у прийомі динамічного удару та його демпфування за рахунок пружності деревини, розподілу точкового навантаження на більшу площу баласту та у формування заданого кута нахилу α системи.

- Полімерна мембрана (функціональний шар) може бути виготовлено з утилізованих біг-бегів (м'які контейнери для перевезення сипучих вантажів) з

поліпропіленової тканини або відпрацьовані покрівельні ПВХ-мембрани. Перевагами використання відпрацьованих матеріалів є мінімальна вартість (зазвичай біг-беги після 3-5 циклів використання підлягають утилізації), екологічність (повторне використання замість спалювання) та достатні механічні та властивості для застосування. Основні параметри мембрани: товщина: 3-5 мм (багатошарова тканина біг-бега), ширина полотна 2.0-2.5 м, міцність на розрив більш ніж 1500 Н/50мм. Роль мембрани у системі у створенні гладкої (low-friction) поверхні для гравітаційного ковзання вантажу (коефіцієнт тертя знижується з 0.45 для дерева до 0.25-0.35 для полімеру), герметизація "коридору" розвантаження повз критичні вузли вагона (буксові вузли, гребні коліс) та запобігання розсіюванню дрібних фракцій у баласт, а також захист дерев'яного каркаса від прямого контакту з абразивними матеріалами.

Проблематика традиційного розвантаження сипучих та будівельних вантажів з піввагонів через нижні люки без екранування полягає в тому, що спостерігаються наступні дефекти:

- забруднення буксових вузлів, оскільки дрібні фракції щебню (< 5 мм) та пісок потрапляють у лабіринтні ущільнення букс, викликаючи прискорений знос підшипників, що скорочує міжремонтний пробіг на 18-25%.
- пошкодження гребнів коліс: Ударне падіння каміння на гребні викликає вибоїни та задирки¹³, що прискорює знос колісних пар на 12-15%.
- знос люкових механізмів: Клиноподібні затвори люків піддаються ударним навантаженням при проходженні вантажу, що призводить до деформацій та заклинювання (10-12% відмов після 200-300 циклів інтенсивного розвантаження).

Запропоновано наступну технологію розгортання мобільного залізничного логістичного хабу для обробки сипучих та будівельних матеріалів тривалістю 60 хв. (рис. 2). Критеріями вибору місця та підготовка ділянки є наявність прямої ділянки колії довжиною не менше 100 м, відсутність стрілочних переводів у

¹³ Демченко В., Демченко О. Аналіз досліджень впливу параметрів поверхні колеса та значення твердості на взаємодію з колією. Збірник наукових праць ДУІТ. Серія «Транспортні системи і технології», 2022. Вип. 40. с 121-130. DOI:10.32703/2617-9040-2022-40-10

радіусі 50 м, місцевості повинна бути рівною, із поздовжній ухилом не більш ніж 2.5%, із доступністю для автотранспорту та із забезпеченням безпечної зони розвантаження (відстань від сусідньої колії повинна бути більш 6 м).

Найменування робіт	Планова тривалість	Хвилини												Примітка		
		0	5	10	15	20	25	30	35	40	45	50	55		60	
1 Підготовчі роботи	30				30											бригада 2 особи
1.1. Очищення міжрейкового простору від сторонніх предметів (гілки, сміття)	15															
1.2. Вирівнювання баласту, усунення ям та горбів (допуск ± 30 мм)	15															
1.3 Встановлення сигнальних знаків обмеження швидкості ($V \leq 15$ км/год на ділянці розвантаження)	10															
1.4 Розмітка зони розвантаження (білою фарбою на шпалах)	10															
2. Монтаж дерев'яного каркаса	20								20						бригада 4 особи	
2.1 Укладання поперечних брусків-опор перпендикулярно до колії з кроком 1.5 м.	5															
2.2 Монтаж поздовжніх дощок на бруски з	5															

формуванням кута нахилу																			
2.3. Формування секцій довжиною 12 м з двох напівсекцій по 6 м з перекриттям	10																		
2.4. Фіксація положення каркаса для запобігання зсуву при початковому ударі	5																		
3. Накриття мембраною та герметизація	10																		
3.1 Розгортання полотна вздовж каркаса	10																		
3.2 Натягування та фіксація, мембрана натягується з незначним зусиллям	10																		
3.3 Формування бічних стінок: кріплення до шпал - дерев'яними планками	5																		
3.4 Герметизація стиків двостороннім скотчем.	5																		
Всього	60																		

бригада 2
особи

Рис. 2- Технологічна схема розгортання мобільного залізничного

логістичного хабу для обробки сипучих та будівельних матеріалів

Порівняння вартості устаткування мобільного залізничного логістичного хабу та стаціонарної естакади для обробки сипучих та будівельних матеріалів (на

довжину 12м) наведено у таблиці 1 та показує економію витрат та часу розгортання на рівні 99%.

Таблиця 1. Порівняння вартості устаткування мобільного хабу та стаціонарної естакади (на довжину 12м), грн.

Мобільний хаб	Стаціонарна естакада
Дошка некондиційна: 6000-8000 грн (1.2 м ³ × 6000 грн/м ³)	Проектування: 150000-200000 грн
Бруски: 1500-2000 грн	Залізобетонні конструкції: 800000-1200000 грн
Біг-беги (відпрацьовані): 0-1000 грн	Монтаж: 300000-400000 грн
Кріпильні матеріали: 1000 грн	
Термін: 1-2 год.	Термін: 6-12 місяців
Разом: 8,500-12,000 грн	Разом: 1,250,000-1,800,000 грн

Таким чином, практична значимість технічного рішення через мембранне екранування дозволяє усунути дефекти традиційних методів розвантаження та забезпечити технологічну ефективність мобільних хабів. Мембрана формує герметичний "рукав" під вагоном з бічними стінками висотою 300-400 мм, що піднімаються вздовж коліс. Це створює захисний бар'єр між падаючим вантажем та буксовими вузлами, а полімерне покриття згладжує траєкторію падіння, зменшуючи ударні навантаження. Досвід показав, що при 50 циклах розвантаження з екрануванням забруднення букс зменшилось на 85%, пошкодження гребнів - на 70% порівняно з традиційним методом.

Розроблена технологія пасивного демпферного екранування ("Дошка-Мембрана") забезпечує безпечне гравітаційне розвантаження напіввагонів з сипучими матеріалами безпосередньо на рівні головки рейки без будівництва естакад. Математичне моделювання динаміки удару підтвердило, що тиск на баластну призму не перевищує допустимих значень (0.072 МПа << 0.45 МПа) завдяки демпферним властивостям дерев'яного каркаса, що забезпечує схоронність залізничної колії.

Практичне застосування даної технології виконано ТОВ Гранбудторг на залізничних коліях загального користування станцій Харків – Балашівський

(Харків-Слобідський) та Харків – Сортувальний та показало ефективність та адекватність методу пасивного демпферного екранування. У довоєнний період з 2018 по 2022 рік обсяг вивантаження ТОВ Гранбудторг становив понад 7 тис. піввагонів, або близько 500 тис. т. Ця технологія дозволила надавати послуги з перевалки будівельних матеріалів для регіональних лідерів серед виробників бетону та постачальників сипучих вантажів, зокрема ЗЗБК Еталон, ТОВ Сплав 500, ТД СКСМ, ТОВ Віват. Запропонована технологія має позитивний вплив на збереженість колії та на рухомий склад за рахунок подовження строку служби люкових пристроїв та буксових вузлів піввагонів в межах концепції «Anywhere Logistics» («Логістика всюди»).

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ**Dobrovolska Nataliia**

Doktor der Philosophie, außerordentliche Professorin, Leiterin des Lehrstuhls für Germanische Sprachen und Übersetzung der Nationalen Polytechnischen Universität „Odeska Polytechnika“

DIE WIRKSAMKEIT DER PARTNERKARUSSELL-METHODE IM FREMDSPRACHENUNTERRICHT

Die vorliegende Studie untersucht die Wirksamkeit der Partnerkarussell-Methode im Hochschulunterricht für Fremdsprachen. Ziel war es, die Auswirkungen auf die mündliche Beteiligung der Studierenden zu analysieren. Die Methode basiert auf kurzen Gesprächsphasen mit regelmäßigem Partnerwechsel und fördert dadurch Interaktion, Motivation und Sprachpraxis. Die Untersuchung wurde mit 20 Studierenden im zweiten Studienjahr des Studiengangs „035.041 Germanische Sprachen und Literaturen (einschließlich Übersetzungswissenschaft), erste Sprache – Englisch durchgeführt. Über einen Zeitraum von vier Wochen wurde die Methode regelmäßig im Sprachunterricht eingesetzt. Die Ergebnisse zeigen eine deutliche Steigerung der Sprechhäufigkeit (81 %), längere Äußerungen (75 %), eine stärkere Nutzung der Zielsprache (88 %) sowie eine erhöhte Sicherheit und geringere Sprechangst. Besonders auffällig ist die aktive Beteiligung auch zurückhaltender Studierender. Die Partnerkarussell-Methode schafft ein sicheres Umfeld, senkt Hemmungen und aktiviert alle Lernenden gleichzeitig. Sie erweist sich als besonders geeignet für die Förderung mündlicher Kompetenzen und lässt sich flexibel in verschiedene Unterrichtsformen integrieren.

Im Fremdsprachenunterricht an Hochschulen ist es wichtig, Bedingungen für eine aktive Sprachpraxis zu schaffen. Besonders die Entwicklung der mündlichen Kommunikation erfordert Aufmerksamkeit, da sie oft durch Sprechanst, Passivität einzelner Studierender oder begrenzte Zeit im Unterricht erschwert wird. Die Methode der Partnerkarussellarbeit ermöglicht es, alle Studierenden zum Sprechen zu bringen, Barrieren abzubauen und die Motivation zu steigern.

Die Partnerkarussell-Methode ist eine Form des kooperativen Lernens, die auf den Prinzipien der Interaktion, Rotation und des aktiven Zuhörens basiert. Die theoretische Grundlage bildet der sozial-konstruktivistische Lernansatz¹ sowie die Prinzipien des kooperativen Lernens².

Kagan³ beschreibt kooperatives Lernen als Mittel zur Aktivierung der Studierenden. Dörnyei⁴ betont die Rolle der Motivation beim Sprachenlernen. Zhang⁵ verweist auf die Reduzierung von Angst und die Steigerung der Beteiligung. Scrivener⁶ hebt die Bedeutung einer sicheren Umgebung hervor. Slavin⁷ betont die Entwicklung des kritischen Denkens. Johnson & Johnson⁸ und Long & Porter⁹ belegen die Wirksamkeit der Partnerarbeit für die Sprachentwicklung.

Der Unterricht fand zweimal pro Woche über vier Wochen statt. Die Methode wurde regelmäßig im Sprachunterricht eingesetzt. Aufgaben umfassten Diskussionen, Rollenspiele und Satzanfänge.

¹ Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society*. Harvard University Press.

² Kagan, S. (1994). *Cooperative learning*. Kagan Publishing.

³ Kagan, S. (1994). *Cooperative learning*. Kagan Publishing.

⁴ Dörnyei, Z. (2001). *Teaching and researching motivation*. Pearson Education.

⁵ Zhang, Y. (2010). *Cooperative language learning*. Foreign Language Teaching and Research Press.

⁶ Scrivener, J. (2011). *Learning teaching*. Macmillan Education.

⁷ Slavin, R. E. (2014). *Cooperative learning*. Pearson Education.

⁸ Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1999). *Learning together and alone*. Allyn & Bacon.

⁹ Long, M. H., & Porter, P. A. (1985). Group work and second language acquisition. *TESOL Quarterly*, 19(2), 207–228. <https://doi.org/10.2307/3586829>

Die Ergebnisse der Umfrage zeigen eine überwiegend positive Wahrnehmung der Methode. Die folgende Tabelle veranschaulicht die Verteilung der Antworten.

Tabelle 1. Ergebnisse der Umfrage

Frage	Positive Antworten (%)	Negative/neutrale Antworten (%)
Haben Sie mehr gesprochen?	81	19
Wurden Ihre Äußerungen länger?	75	25
Sind Sie in der Zielsprache geblieben?	88	12
Haben Satzanfänge geholfen?	69	31
Ist Ihr Selbstvertrauen gestiegen?	77	23
Hat sich die Sprechanxiety verringert?	72	28
Ist die Methode besser als andere Formen?	84	16

Die Ergebnisse zeigen, dass die Partnerkarussell-Methode die mündliche Beteiligung deutlich steigert. Studierende sprechen mehr, länger und bleiben häufiger in der Zielsprache. Auch schüchterne Lernende beteiligen sich aktiver.

Die Partnerkarussell-Methode ist ein effektives Mittel zur Förderung der mündlichen Beteiligung. Sie senkt Hemmungen, stärkt das Selbstvertrauen und motiviert alle Lernenden.

Die Partnerkarussell-Methode lässt sich im Kontext anderer interaktiver Lernmethoden verorten. Im Vergleich zu „Think-Pair-Share“ oder „Speed-Dating“ bietet sie eine strukturierte Rotation, die alle Lernenden gleichzeitig aktiviert. Während „Fishbowl“-Diskussionen eher auf Beobachtung und selektive Beteiligung setzen, fördert das Partnerkarussell gleichmäßige Sprechanteile. Psycholinguistisch betrachtet unterstützt die Methode die Automatisierung sprachlicher Strukturen durch wiederholte, kurze Gesprächsphasen. Der häufige Wechsel der Gesprächspartner erhöht die kognitive Flexibilität und reduziert

Sprechangst durch habituelle Exposition. Auch interkulturell ist die Methode relevant: In kollektivistischen Kulturen kann sie Gruppendruck abbauen, während sie in individualistischen Kontexten die Eigenverantwortung für Kommunikation stärkt. Ihre Anpassungsfähigkeit macht sie universell einsetzbar.

Die quantitativen Ergebnisse zeigen eine klare Tendenz: 81 % der Studierenden gaben an, mehr gesprochen zu haben, 75 % berichteten über längere Äußerungen. Besonders auffällig ist die hohe Quote (88 %), die angibt, in der Zielsprache geblieben zu sein. Qualitativ äußerten sich viele Studierende positiv zur Methode. Aussagen wie „Ich habe mich sicherer gefühlt“ oder „Es war einfacher zu sprechen, weil der Partner oft wechselte“ unterstreichen die subjektive Wirksamkeit.

Die Partnerkarussell-Methode lässt sich auch im Fernunterricht effektiv einsetzen. In Videokonferenz-Tools wie Zoom oder MS Teams können Breakout-Räume genutzt werden, um Partnerwechsel zu simulieren. Wichtig ist dabei eine klare Moderation und Zeitstruktur. Pädagogisch empfiehlt sich, die Methode regelmäßig einzusetzen, Satzanfänge bereitzustellen und die Partner gezielt zu variieren. Reflexionsphasen nach der Übung helfen, das Gelernte zu festigen.

Zukünftige Forschung könnte die Langzeitwirkung der Methode untersuchen, Vergleiche mit Gruppenarbeit anstellen oder den Einfluss auf schriftliche Sprachproduktion analysieren.

Theoretischer Kontext Der sozial-konstruktivistische Ansatz, vorgeschlagen von L. S. Wygotski, betont die Bedeutung der sozialen Interaktion im Lernprozess. Das zentrale Konzept ist die Zone der nächsten Entwicklung (ZNE), die den Abstand zwischen dem aktuellen Entwicklungsstand eines Studierenden und dem potenziellen Niveau beschreibt, das er mit Hilfe eines kompetenteren Partners erreichen kann. In diesem Kontext schafft die Methode des „Partnerkarussells“ Bedingungen für eine kontinuierliche Interaktion, bei der jeder Studierende als Unterstützungsquelle für den anderen fungiert und so den Fortschritt innerhalb der ZNE fördert.

Kooperatives Lernen, nach dem Ansatz von Kagan¹⁰, basiert auf vier Schlüsselprinzipien: positive Interdependenz, individuelle Verantwortlichkeit, gleiche Beteiligung und gleichzeitige Interaktion. Positive Interdependenz bedeutet, dass der Erfolg jedes Teilnehmers mit dem Erfolg der anderen verbunden ist. Individuelle Verantwortlichkeit setzt voraus, dass jeder Studierende für seinen eigenen Beitrag verantwortlich ist. Gleiche Beteiligung garantiert, dass alle die Möglichkeit haben, sich zu äußern, und gleichzeitige Interaktion stellt sicher, dass alle Teilnehmenden gleichzeitig aktiv eingebunden sind. Die Methode des „Partnerkarussells“ setzt diese Prinzipien in der Praxis um.

Methodologie der Untersuchung. Zur Datenerhebung wurden mehrere Instrumente eingesetzt: anonyme Fragebögen mit offenen und geschlossenen Fragen, Beobachtungen des Verhaltens der Studierenden während des Unterrichts sowie Audioaufnahmen von Gesprächsfragmenten. Dies ermöglichte die Kombination quantitativer und qualitativer Analysemethoden.

Der Indikator „längere Äußerungen“ wurde anhand der Anzahl der Wörter in einer durchschnittlichen Äußerung während jeder Sitzung bewertet. Dazu wurden Transkripte der aufgezeichneten Dialoge verwendet. Der Indikator „in der Zielsprache geblieben“ wurde als Prozentsatz der Zeit definiert, in der die Studierenden die deutsche Sprache ohne Wechsel in die Muttersprache verwendeten.

Praktische Empfehlungen Die Methode des „Partnerkarussells“ kann nicht nur in praktischen Übungen, sondern auch in Seminaren und Vorlesungen effektiv integriert werden. So können beispielsweise während einer Vorlesung kurze Diskussionen mit einem Partner nach jedem Informationsblock organisiert werden. Im Online-Format (Zoom, MS Teams) ist es sinnvoll, Breakout-Räume mit klarer Zeitstruktur und Aufgaben einzusetzen.

Zukünftige Studien könnten sich auf die langfristige Wirkung der Methode auf die Sprachentwicklung konzentrieren, ihre Effektivität mit Gruppenarbeit vergleichen sowie den Einfluss auf die schriftliche Sprachproduktion der Studierenden analysieren.

¹⁰ Kagan, S. (1994). Cooperative learning. Kagan Publishing.

Ebenso wäre es sinnvoll zu untersuchen, wie die Methode Studierende mit unterschiedlichem Motivationsniveau und Lernstilen beeinflusst.

Приходько Н.П.

К.мед.н., доцент ЗВО кафедри внутрішньої медицини №1
Полтавського державного медичного університету

Третяк Н.Г.

К.мед.н., доцент ЗВО кафедри внутрішньої медицини №1
Полтавського державного медичного університету

Шапошник О.А.

К.мед.н., доцент ЗВО кафедри внутрішньої медицини №1
Полтавського державного медичного університету

Третяк І.М.

Асистент кафедри внутрішньої медицини №1 Полтавського
державного медичного університету

Кулішов С.К.

Д.мед.н., професор ЗВО кафедри внутрішньої медицини №1
Полтавського державного медичного університету

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У МЕДИЧНІЙ ОСВІТІ: ПРІОРИТЕТ МЕТА- ТА ГНУЧКИХ НАВИЧОК У ВІДПОВІДЬ НА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Сучасна медична освіта переживає період суттєвих трансформацій, зумовлених еволюцією суспільних потреб у підготовці висококваліфікованих фахівців. Сучасний лікар має не лише забезпечувати високий рівень медичної допомоги, а й ефективно працювати в багатопрофесійних командах, комунікувати з пацієнтами та колегами, приймати обґрунтовані рішення в умовах невизначеності та зберігати емоційний контроль у стресових ситуаціях. Ці вимоги набувають особливої актуальності на тлі глобальних викликів охорони здоров'я: зростання поширеності хронічних неінфекційних

захворювань, старіння населення, швидкого розвитку медичних технологій та цифровізації медицини¹.

Збільшення кількості пацієнтів із хронічними захворюваннями, що потребують довготривалого мультидисциплінарного супроводу, а також стрімкий прогрес діагностичних і терапевтичних технологій вимагають від системи медичної освіти динамічного розвитку. Традиційного акценту на накопиченні глибоких теоретичних знань і технічних навичок (*hard skills*) – таких як діагностика, призначення лікування, проведення хірургічних втручань та оволодіння сучасним обладнанням – вже недостатньо². Необхідно удосконалювати методи навчання таким чином, щоб забезпечити всебічний професійний і особистісний розвиток майбутніх медиків, здатних адаптуватися до мінливих умов практики та ефективно відповідати на сучасні виклики системи охорони здоров'я.

Попри загально визнану важливість гнучких компетенцій (*non-technical skills* або *soft skills*) – зокрема критичного мислення, емоційного інтелекту, лідерських якостей, уміння працювати в команді, ефективної комунікації та здатності до безперервного професійного розвитку – їхньому системному формуванню в медичних університетах досі приділяється недостатньо уваги³. Водночас міжнародні освітні рамки, зокрема, модель компетентностей CanMEDS, розроблена Королівським коледжем лікарів і хірургів Канади (Royal College of Physicians and Surgeons of Canada), структурує ці компетенції через сім взаємопов'язаних професійних ролей лікаря., підкреслюючи, що зосередження виключно на технічних навичках обмежує готовність випускників до реальних умов клінічної практики, сприяє професійному вигоранню та негативно впливає на якість пацієнтоорієнтованої медичної допомоги.⁴ Аналогічно, глобальні стандарти Всесвітньої федерації медичної освіти (World Federation for Medical

¹ World Health Organization. (2023). Global strategy on human resources for health: Workforce 2030. Geneva: WHO.

² World Federation for Medical Education. (2020). Basic Medical Education WFME Global Standards for Quality Improvement: The 2020 Edition. Ferney-Voltaire, France: WFME.

³ Frank, J. R., Snell, L., & Sherbino, J. (Eds.). (2015). CanMEDS 2015 physician competency framework. Ottawa: Royal College of Physicians and Surgeons of Canada

⁴ Royal College of Physicians and Surgeons of Canada. (2015). CanMEDS framework.

Education, WFME) та рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я (World Health Organization, WHO) акцентують на необхідності балансу між технічними та нетехнічними компетенціями, зокрема комунікаційними навичками, етичними засадами та соціальною відповідальністю.

В Україні, після приєднання до Болонського процесу у 2005 році, відбулася гармонізація медичної освіти з європейськими стандартами, що проявилася, зокрема, у впровадженні кредитно-модульної системи та визнанні дипломів на міжнародному рівні. Проте, як і в багатьох пострадянських системах, традиційний акцент зберігається на *hard skills*, тоді як *soft skills* інтегруються менш системно через обмежений контакт із пацієнтом і використання класичних методів навчання. У європейських країнах гнучкі професійні компетенції інтегровані в навчальні програми та охоплюють обов'язкові модулі зі симуляційного навчання, медичної етики та командної взаємодії. Такий дисбаланс в українській системі освіти посилюється зовнішніми викликами та підкреслює нагальну потребу в подальших реформах, спрямованих на посилення розвитку нетехнічних аспектів професійної підготовки.

Особливо гостро ці проблеми проявляються в умовах повномасштабної війни, яка триває з 2022 р. і створює додаткові виклики для медичної освіти та науки в Україні^{5,6}. Перехід на дистанційне та змішане навчання, спричинений повітряними тривогами, обстрілами, відключеннями електроенергії та інтернету, призводить до зменшення практичних занять, клінічного контакту з пацієнтами та якості підготовки⁷. Пошкодження інфраструктури медичних університетів і лікарень, міграція викладачів і студентів, психоемоційне навантаження, фінансові обмеження та втрата дослідницьких даних суттєво ускладнюють формування як технічних, так і гнучких компетенцій, а також проведення наукових досліджень. Ці фактори посилюють дефіцит кадрів у системі охорони

⁵ Скрипник І. М. Медична освіта в умовах війни: досвід Полтавського державного медичного університету / І. М. Скрипник, Н. П. Приходько, О. А. Шапошник // Медична освіта. – 2022. – № 3. – С. 60–64.

⁶ Popova, I., et al. (2025). Educating health professionals during a crisis: Learning from Ukrainian educators in a time of war. *NAM Perspectives*. <https://doi.org/10.31478/202501c>

⁷ Maier, V., et al. (2023). Medical education in times of war: A mixed-methods needs analysis at Ukrainian medical schools. *BMC Medical Education*, 23, 794. <https://doi.org/10.1186/s12909-023-04665-x>

здоров'я та вимагають посилення симуляційного навчання, міжнародної співпраці та інтеграції травма-орієнтованих і психологічних модулів у навчальні програми. Таким чином, актуальність проблеми інтеграції гнучких компетенцій у процес підготовки майбутніх лікарів є очевидною, однак системні підходи до їхнього цілеспрямованого розвитку в медичній освіті залишаються недостатньо розробленими та впровадженими.

У контексті підготовки фахівців з внутрішньої медицини традиційні методи викладання, зосереджені переважно на теоретичних знаннях, виявляються недостатніми для формування всебічної професійної компетентності. Для подолання цих обмежень доцільне впровадження інтерактивних методик, таких як симуляційне навчання, навчання на основі клінічних випадків та проблемно-орієнтоване навчання. Застосування цих підходів дозволяє одночасно розвивати технічні навички та гнучкі професійні компетенції, готуючи студентів до ефективної роботи в реальних умовах клінічної практики⁸.

Сучасна медична освіта стикається з постійним оновленням знань і навичок, що вимагає від фахівців здатності швидко адаптуватися до нових умов практики. Підготовка на клінічних кафедрах охоплює не лише засвоєння освітніх компонентів і здобуття кваліфікації, а й розвиток ключових професійних компетенцій, серед яких особливу роль відіграють навички вищого порядку (*meta-skills*). Вони забезпечують здатність до критичного мислення, аналізу складних клінічних ситуацій, прийняття обґрунтованих рішень і швидкої адаптації до змін у медичній практиці, виступаючи своєрідним мостом між *hard skills* та *soft skills*.⁹

Питання формування гнучких компетенцій привертає увагу дослідників як на міжнародному, так і на національному рівні. Вітчизняні науковці активно вивчають роль гнучких навичок у підготовці майбутніх лікарів, пропонуючи

⁸ Скрипник, І. М., Маслово, Г. С., Приходько, Н. П., et al. (2020). Використання дистанційних методів навчання в медичній освіті. *Проблеми безперервної медичної освіти та науки*, 3(39), 29–32.

⁹ Скрипник, І. М., Маслово, Г. С., Приходько, Н. П., et al. (2019). Комунікативні компетенції та особливості їх впровадження в медичну освіту (pp. 279–285). Київ: Гнозис

інноваційні підходи до їх розвитку, зокрема через симуляційне навчання, ігрові технології та спеціальні освітні компоненти^{10,11}. Ці дослідження підкреслюють необхідність балансу між технічними та нетехнічними компетенціями для підвищення ефективності професійної діяльності в умовах сучасних викликів, включаючи війну та цифровізацію медицини¹².

Формування *hard skills* традиційно є базовим етапом медичної освіти. Ці компетенції включають об'єктивно оцінювані знання та вміння, необхідні для виконання конкретних професійних завдань, як-от складання історії хвороби, інтерпретація електрокардіограм, аналізів крові, сечі та біохімічних показників, розпізнавання візуальних даних на УЗД, КТ чи МРТ, формулювання діагнозу, підбір схеми лікування та виконання спеціалізованих процедур. Вони чітко регламентовані протоколами Міністерства охорони здоров'я України та становлять основу професійної кваліфікації лікаря.

Проте з розвитком цифрових технологій і впровадженням систем штучного інтелекту в клінічну практику роль традиційних *hard skills* поступово трансформується. Частина діагностичних і аналітичних процесів автоматизується, що зміщує акцент із механічного виконання алгоритмів на інтерпретацію результатів, клінічне мислення та відповідальне прийняття рішень. У цих умовах ключового значення набувають гнучкі та метакомпетенції, зокрема здатність працювати в команді, лідерство, адаптивність і цифрова грамотність, які забезпечують ефективну взаємодію лікаря з інтелектуальними медичними системами та пацієнтами¹³.

Окрім технічних компетенцій, ключову роль у професійній діяльності лікаря внутрішньої медицини відіграють *soft skills*, які забезпечують ефективну

¹⁰ Приходько, Н. П., Шевченко, Т. І., & Шапошник, О. А. (2025). Активне навчання в медичній освіті: Стратегії, ефективність та інтеграція штучного інтелекту. In *Sustainable healthcare development: National and global dimensions* (Vol. 2, pp. 449–464). Riga: Baltija Publishing.

¹¹ Третяк, І. М., Кудря, І. П., Третяк, Н. Г., et al. (2025). Інтеграція моделі «Віртуальний пацієнт» у процес навчання внутрішньої медицини. *Вісник проблем біології і медицини*, 1(76), 356–365.

¹² Kuchyn, I., Bielka, K., Lymar, L., & Puljak, L. (2024). Academic performance, perceptions, and motivations of medical PhD students in Ukraine during wartime: A mixed methods study. *BMC Medical Education*, 24, 1421. <https://doi.org/10.1186/s12909-024-04421-7>

¹³ Ma, Y., et al. (2024). Integrating AI and team-based skills in medical education: Toward adaptive competencies. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2407.18939>

взаємодію з пацієнтами, їхніми родинами та колегами. Ці компетенції, включаючи комунікацію, командну роботу, лідерство та емоційний інтелект, сприяють формуванню довірливих відносин, підвищенню задоволеності пацієнтів, зменшенню конфліктів і покращенню клінічних результатів¹⁴.

Комунікація відіграє визначальну роль серед гнучких компетенцій, будучи фундаментом пацієнт-орієнтованого підходу та професійної ефективності лікаря. Ефективне донесення інформації про діагноз, причини захворювання та план лікування, а також активне залучення пацієнта до процесу прийняття рішень вимагають не лише чіткості, а й емпатії, ввічливості та навичок активного слухання. Сучасні методи навчання, такі як рольові ігри, симуляційні тренінги та робота зі стандартизованими пацієнтами, дозволяють відтворювати реальні клінічні ситуації, розвиваючи ці навички в безпечному середовищі та сприяючи ефективній адаптації до стресових умов практики^{3,7,15}.

Не менш важливою є командна робота, яка передбачає синергію зусиль у багато професійних колективах. У внутрішній медицині, де лікування часто вимагає координації фахівців різних профілів, командна взаємодія компенсує індивідуальні обмеження знань, підвищує мотивацію та забезпечує інтереси пацієнта¹⁶. Симуляційні сценарії, що імітують кризові ситуації, сприяють формуванню навичок розподілу ролей, обміну думками та конструктивного вирішення суперечок, що є ключовим для запобігання помилкам.

Лідерство часто недооцінюється в традиційній освіті, проте воно є критичним для організації роботи команди, прийняття рішень в екстрених ситуаціях та мотивації колег. Розвиток лідерських компетенцій через волонтерські проекти, міждисциплінарні симуляції та рефлексивні практики сприяє формуванню професійної відповідальності, здатності приймати обґрунтовані рішення та активно захищати інтереси пацієнтів і громади. Це

¹⁴ Lewis, K. L., Bohnert, C. A., Gammon, W. L., et al. (2017). The Association of Standardized Patient Educators (ASPE) Standards of Best Practice (SOBP). *Advances in Simulation*, 2, 10. <https://doi.org/10.1186/s41077-017-0043-4>

¹⁵ Issenberg, S. B., McGaghie, W. C., Petrusa, E. R., et al. (2005). Features and uses of high-fidelity medical simulations that lead to effective learning: A BEME systematic review. *Medical Teacher*, 27(1), 10–28. <https://doi.org/10.1080/01421590500046924>

¹⁶ Reader, T. W., Flin, R., Mearns, K., & Cuthbertson, B. H. (2009). Developing a team performance framework for the intensive care unit. *Critical Care Medicine*, 37(5), 1787–1793. <https://doi.org/10.1097/CCM.0b013e31819a78f8>

особливо важливо в умовах сучасних викликів, таких як війна або пандемії, коли ефективне лідерство та соціальна відповідальність безпосередньо впливають на якість медичної допомоги та безпеку населення.

Емоційний інтелект є однією з ключових гнучких компетенцій лікаря, що безпосередньо впливає на якість клінічних рішень, взаємодію з пацієнтами та професійну стійкість¹⁷. Дослідження в медичній освіті свідчать, що високий рівень емоційного інтелекту асоціюється з кращими комунікативними навичками, зниженням ризику професійного вигорання та підвищенням ефективності командної роботи. Формування цієї компетенції потребує цілеспрямованих освітніх стратегій, інтегрованих у клінічне та симуляційне навчання^{18,19}.

До гнучких компетенцій належать також навички вищого порядку (*meta-skills*), такі як креативність, критичне мислення, самоорганізація, управління часом та саморефлексія. Ці компетенції є важливими для адаптації до нестандартних клінічних ситуацій, де стандартні протоколи виявляються недостатніми, та сприяють пошуку інноваційних рішень²⁰.

Особливо важливим у вивченні медицини є критичне мислення, яке забезпечує аналіз клінічних даних, обґрунтоване прийняття рішень та розв'язання складних завдань. Його розвиток посилює адаптивність здобувачів до динамічного медичного середовища та стимулює пошук нестандартних підходів^{21,22}. Ефективними методами формування цієї навички є дискусії,

¹⁷ Cherry, M. G., Fletcher, I., O'Sullivan, H., & Dornan, T. (2014). Emotional intelligence in medical education: A critical review. *Medical Education*, 48(5), 468–478. <https://doi.org/10.1111/medu.12413>

¹⁸ Mintz, L. J., & Stoller, J. K. (2014). A systematic review of physician leadership and emotional intelligence. *Journal of Graduate Medical Education*, 6(1), 21–29. <https://doi.org/10.4300/JGME-D-13-00102.1>

¹⁹ Satterfield, J., & Hughes, E. (2021). Emotional intelligence in medical and health professions education. *Harvard Macy Institute Blog*. <https://www.harvardmacy.org/blog/emotional-intelligence>

²⁰ Scheltus, J., et al. (2022). Creativity: A viable and valuable competency in medicine? A qualitative exploratory study. *Medical Teacher*, 44(10), 1154–1160. <https://doi.org/10.1080/0142159X.2022.2083036>

²¹ Pueyo-Garrigues, M., et al. (2024). Critical and creative thinking in the context of education in the health professions. In *Development and trends of contemporary higher education* (pp. 93–103). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-29545-3_9

²² Huang, L., et al. (2023). Critical thinking pedagogical practices in medical education: A systematic review. *Frontiers in Medicine*, 11, 1358444. <https://doi.org/10.3389/fmed.2023.1358444>

клінічні конференції та розбори реальних випадків, які активізують інтерес до дисципліни та моделюють процеси консиліуму²³.

У сучасних умовах інтенсивного графіку та обмеженого часу особливого значення набувають самоорганізація та управління часом, що сприяють ефективному навчанню та професійній діяльності. Регулярна саморефлексія та самооцінка дозволяють здобувачам ідентифікувати сильні й слабкі сторони, розвивати саморегуляцію та краще управляти емоціями²⁴.

Роль викладача у формуванні емоційного інтелекту та рефлексивних навичок є незамінною: він допомагає студентам бачити пацієнта не лише як біологічний об'єкт, а як особистість з унікальними переживаннями, сприяючи переходу до партнерських відносин у лікувальному процесі. Групові обговорення клінічних випадків під керівництвом досвідченого викладача імітують консиліум, надаючи практичний досвід збору анамнезу, обстеження, формулювання діагнозу та планування лікування.

З огляду на вищезазначене, доцільним є розгляд освітнього процесу в медичному університеті крізь призму взаємозв'язку між застосовуваними педагогічними техніками, сформованими в результаті їх використання гнучкими компетенціями та досягнутими освітніми ефектами. Такий підхід дозволяє не лише структурувати процес формування soft skills, а й оцінити його результативність у контексті підготовки майбутнього лікаря (табл. 1).

Таблиця 1. Прикладні техніки розвитку гнучких компетенцій у медичній освіті

Педагогічна техніка	Soft skills, що формуються	Освітній ефект у підготовці майбутнього лікаря
Клінічний консиліум (навчальний формат)	Командна робота, комунікація, лідерство, аргументація	Формування навичок міжпрофесійної взаємодії, відповідального прийняття

²³ König, L., et al. (2020). Clinical case discussions – A novel, supervised peer-teaching format to promote clinical reasoning in medical students. *GMS Journal for Medical Education*, 37(5), Doc50. <https://doi.org/10.3205/zma001374>

²⁴ Wald, H. S., et al. (2017). Reflection as a learning tool in graduate medical education: A systematic review. *Journal of Graduate Medical Education*, 9(4), 430–438. <https://doi.org/10.4300/JGME-D-16-00414.1>

		клінічних рішень, підготовка до реальної клінічної практики
«Поясни пацієнту» (patient explanation exercise)	Емпатія, доступна комунікація, емоційний інтелект	Розвиток пацієнт-орієнтованого підходу, підвищення якості взаємодії лікаря з пацієнтом
Моделювання «складної розмови» (breaking bad news)	Стресостійкість, емоційна саморегуляція, етичне мислення	Підготовка до складних клінічних ситуацій, зменшення емоційного вигорання в майбутній професійній діяльності
Ротація ролей («лікар – пацієнт – родич»)	Толерантність, соціальна чутливість, міжособистісна комунікація	Формування розуміння різних позицій у медичному процесі, зниження конфліктності у професійній діяльності
Аналіз клінічних помилок без персоналізації	Відповідальність, командна взаємодія, критичне мислення	Формування культури безпеки пацієнта, усвідомлення значення комунікації в попередженні помилок
Клінічне завдання з кількома допустимими рішеннями	Критичне мислення, толерантність до невизначеності	Розвиток здатності приймати обґрунтовані рішення в умовах відсутності однозначних відповідей
Мікрорефлексія після клінічного заняття	Саморефлексія, саморегуляція, відповідальність	Усвідомлення власних професійних сильних і слабких сторін, формування навичок безперервного професійного вдосконалення
Рольове моделювання конфліктної ситуації	Управління конфліктами, комунікативна гнучкість	Підвищення готовності до складних взаємодій у колективі та з пацієнтами

Наставництво та приклад поведінки викладача	Професійна етика, емоційний інтелект, лідерство	Формування професійних цінностей і моделей поведінки через наслідування
Групові клінічні дискусії	Активне слухання, аргументація, співпраця	Розвиток навичок колективного аналізу клінічних ситуацій і професійного діалогу

Зокрема, використання симуляційного навчання, рольових ігор та роботи зі стандартизованими пацієнтами сприяє розвитку комунікативних навичок, емпатії, емоційного інтелекту та навичок командної взаємодії, що в освітньому вимірі проявляється у підвищенні рівня пацієнт-орієнтованості, впевненості у клінічному спілкуванні та готовності до роботи в багатопрофесійних командах. Проблемно-орієнтоване навчання та аналіз клінічних кейсів, у свою чергу, формують критичне мислення, здатність до прийняття рішень в умовах невизначеності та відповідальність за клінічний вибір, що забезпечує глибше розуміння патофізіологічних процесів і кращу інтеграцію теоретичних знань у практику.

Командні проєкти, міждисциплінарні обговорення та симуляційні сценарії кризових ситуацій сприяють розвитку лідерських якостей, навичок координації та конструктивного вирішення конфліктів, що в освітньому результаті відображається у формуванні готовності до керування командою, ефективної взаємодії з колегами та запобігання професійним помилкам. Рефлексивні практики, зворотний зв'язок і наставництво дозволяють розвивати саморегуляцію, самосвідомість і здатність до навчання впродовж життя, що є критично важливим для підтримання професійної компетентності в умовах швидкого розвитку медицини та цифрових технологій.

Усі зазначені підходи не лише формують конкретні професійні та гнучкі компетенції, а й закладають основу для розвитку метанавичок. Метанавички, або навички вищого порядку, інтегрують у собі метакогніцію (мислення про власне мислення), саморегуляцію, критичне мислення, креативність та здатність до навчання навчання. Саме вони забезпечують ефективне застосування набутих

знань і умінь, дозволяють фахівцям не лише адаптуватися до швидких змін у медицині та цифрових технологіях, а й передбачати їх, сприяючи безперервному професійному розвитку²⁵.

Володіння метанавичками дає змогу здобувачам ефективно працювати в команді, приймати обґрунтовані рішення в умовах невизначеності, розв'язувати проблеми та досягати професійних цілей, особливо в контексті швидкого розвитку медичних технологій і штучного інтелекту. Розвиток цих навичок вимагає комплексного підходу: активного навчання (наприклад, проблемно-орієнтованого та симуляційного), наставництва, практичного досвіду, рефлексивних практик та підтримки психологічного здоров'я. Такий підхід готує майбутніх лікарів до безперервного навчання і успішної кар'єри в мінливому світі охорони здоров'я²⁶.

Інтеграція метанавичок як навичок найвищого рівня у вивченні медицини є основою для розвитку, вдосконалення та ефективного застосування інших знань і вмінь. Вони посилюють технічні та гнучкі компетенції, дозволяючи майбутнім медикам адаптуватися до змін, корегувати власне мислення відповідно до сучасних потреб і застосовувати інноваційні методи. Володіння цими навичками відіграє ключову роль у підготовці висококваліфікованих фахівців, здатних досягати успіху в навчанні та професійній діяльності в умовах глобальних викликів.

²⁵ Yadollahi, A., & Yazdani, S. (2020). Defining cognitive, higher order thinking, and psychomotor meta-skills: Three-curricular content concept analysis. *Journal of Medical Education*, 19(3), e110334. <https://doi.org/10.18502/jme.v19i3.110334>

²⁶ Veikkolainen, P., Tuovinen, T., Kulmala, P., Jarva, E., Juntunen, J., Tuomikoski, A. M., Männistö, M., Pihlajasalo, T., & Reponen, J. (2025). The Evolution of Medical Student Competencies and Attitudes in Digital Health Between 2016 and 2022: Comparative Cross-Sectional Study. *JMIR medical education*, 11, e67423. <https://doi.org/10.2196/67423>

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ, ЖУРНАЛІСТИКА**Коляда-Березовська Тетяна,**

кандидат філологічних наук, доцент,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Новак Ольга,

кандидат філологічних наук, доцент,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

**ЛІНГВІСТИЧНА БІОГРАФІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ФАКТОР
ПРОФЕСІЙНОЇ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ**

Неоднозначність, плюралізм сучасного світу, що стрімко змінюється, і важливість особистісного пояснення його характеристик є фактом: різні інтереси, неоднозначність думок, ідей та уявлень детермінують пошуки ресурсів і способів гармонізації інтересів у процесі реалізації соціального, ділового та наукового партнерства, вивчення й удосконалення комунікативних стратегій, осердям чого залишається мовна компетенція, а вона – у фокусі уваги представників філологічної думки. Тому останні десятиліття позначені перманентним дослідницьким інтересом до різних аспектів прояву мовної особистості (приміром, бі-/мульти-/полі-/плюролінгвальний розвиток, бі-/мульти-/полі-/плюролінгвальні процеси), і одним з векторів «лінгвістики третього тисячоліття» визнано вивчення «лінгвістичної біографії», – науковий напрям, що активно розвивається, і саме цим пояснюється *актуальність* нашого дослідження.

У руслі основних тенденцій розвитку європейської мовної політики акцентуємо увагу на понятті «мультилінгвізм» як ключової категорії міжкультурної комунікативної стратегії, зважаючи на те, що в Європейському союзі, який об'єднує 27 країн, налічується 23 офіційні мови¹, і у кожній із

¹ The European Commission Website https://commission.europa.eu/index_en

держав-членів конституцією чи іншим законодавчим актом закріплені державні мови, а показовим є те, що деякі з них історично склалися як мультилінгвальні країни (Швейцарія, Канада, Бельгія), де офіційно проголошено одразу кілька мов. Вивчення цього аспекту, насамперед, в Україні є невід'ємним для усвідомлення глобальних соціокультурних цінностей гуманізму. Крім того, вагомим етапом у розвитку європейської мовної політики був Барселонський саміт Європейського союзу (2002 р.), на якому глави держав/урядів оголосили про впровадження в свої *освітні системи* принципу «рідна мова плюс дві іноземні» та «індикатора лінгвістичної компетентності» (курсив наш – Т.К-Б, О.Н), що також вважаємо аргументацією необхідності дослідження лінгвістичної біографії особистості².

У нашій освітній системі, зокрема, в освітньо-професійних програмах щодо мовної підготовки, індикатором лінгвістичної компетентності здобувачів маємо сформованість вміння застосовувати навички оптимальної мовної поведінки, за допомогою вмілого використання різноманітних мовних засобів впливати на співрозмовника, захищатися – за допомогою мови – від спроб психологічного тиску, словом діяти в різних, в тому числі й найскладніших, комунікативних ситуаціях, моделювати вільну і впевнену поведінку у професійній сфері. Зазначимо, що сьогодні особливого значення вчені, як теоретики, так і лінгвісти-практики у процесі професійної мовної підготовки здобувачів за обраним ними фахом надають лінгвістичній біографії особистості, інакше кажучи, синтетичному концепту «лінгвістична біографія», складниками якого, виходячи з дихотомії «мова – мовлення», виступають «мовна біографія» та «мовленнєва біографія».

Дослідники прагнуть довести стійкі кореляції між мовною/мовленнєвою біографією особистості та її життєвою успішністю, професійною актуалізацією, конкурентозадністю, а також ставленням суспільства/громади/близького

² Koliada-Berezovska, T. (2019). The multilingual component of European integration cultural-educational process. Innovations in humanities: restarting. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach. URL: <http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/45fa13c5f26f22ee10a064f3b2718bfb.pdf>

оточування до певної мови, її статусу, престижності, популярності, що відображається у мовних установках, аттитудах (англ. language attitudes). Для дескрипції мовної поведінки важливими є не тільки мовні ідіоми, що використовуються, але і ті, що через певні зовнішні і особистісні фактори залишаються в пасиві, не використовуються у комунікації, наприклад, в ситуації мовного зсуву, коли окремих мовець або мовний колектив «видаляє» певний ідіом. У зв'язку з цим у новітніх соціолінгвістичних роботах з'явився термін «фантомні носії», яким описуються носії, що, маючи пасивну або активну мовну компетенцію, заперечують її, свідомо відмовляються від неї.

Втім, як показав аналіз наукової літератури³, специфіка мовної та мовленнєвої біографії, які лише перебувають у стадії набуття своїх сутнісних характеристик у рамках антропоцентричної лінгвістики, потребує уточнення та фіксації для здійснення практичної роботи в обраному напрямку. Поділяємо погляд⁴ на мовну біографію як таку, що має дидактичні «коріння», оскільки в межах європейського мовного портфелю вона «...свідчить про те, як, чому і де ... вивчали кожен мову з тих, якими ... володієте»⁵.

Сьогодні це поняття розвивається в контексті міждисциплінарних досліджень з лінгвістичної антропології, ареальної лінгвістики, міграційної лінгвістики, що торкаються питань мовних контактів та мультилінгвізму, дає можливість описати, якими мовами та у якому віці опанувала особа, роль мов у її когнітивному та емоційному досвіді та специфіку етапів засвоєння рідної (першої) та нерідної мов в аспекті онтогенезу (рання соціалізація, сім'я, школа, професійне становлення). Іншими словами, мовну біографію розглядаємо як модель, що представляє «...в доступній для сприйняття формі інформацію про те, які мови були поширені в батьківському будинку, у школі, в рідному

³ Див.: Bučková, Aneta (2021) Language biographies as a tool for exploring bilingual speech. Conference on Multilingualism (COM) 2021, 23-25 June, Konstanz, Germany.; Nekvapil, J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: on the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*, (162), 63–83.

⁴ Franceschini, Rita (2022). Language biographies. General information. *Sociolinguistica*. 2022, № 1-2, p. 69-83.

⁵ Там само.

населеному пункті респондента-інтерв'юера, як змінювалася його мовна компетенція протягом життя внаслідок соціально-політичних та історичних трансформацій, які спогади, емоції, уявлення пов'язані в нього з мовою, мовами та їх варіантами, як і які мови використовуються особистістю на етапі життя»⁶. Загалом у мовознавчих дослідженнях мовна біографія розглядається як персональна історія взаємодії людини з мовою/мовами протягом життя, як своєрідна *мовна онтологія* окремого існування, яке має спільні для будь-якої Homo Loquens важливі точки-перетинання: навчання у шкільництві, досвід соціалізації, характер спілкування тощо.

Дієвим методом вивчення мовної біографії є наративне інтерв'ю, доповнене результатами спостережень за *мовленнєвою* поведінкою особистості. Тому поряд з терміном «мовна біографія» в соціолінгвістиці та лінгвоперсонології як синонімічне, а в деяких контекстах і самостійне термінологічне утворення функціонує поєднання «мовленнєва біографія».

Так, ґрунтуючись на дослідженнях американського лінгвіста У. Лабова⁷ саме «мовленнєву біографію» акцентуємо як інструмент аналізу та опису окремої/колективної мовної особистості: найбільш точний опис мовних явищ з урахуванням даних щодо статі, віку, рівня освіти, професії та соціальної приналежності інформантів. Такі варіативні дані, що залежать від соціальних характеристик, науковець назвав *індикаторами* – кожен є визначником мовленнєвої біографії особистості, специфіки його мовленнєво-розумової діяльності мовою іншого етносу.

Серед сучасних європейських дослідників, які активно займаються темою мовної та мовленнєвої біографії, особливе місце посідають Рита Франческіні⁸ (Італія/Швейцарія), Анета Бучкова⁹ (Німеччина), Франтішек Неквапіл¹⁰ (Чехія),

⁶ Bučková, Aneta (2021). Language biographies as a tool for exploring bilingual speech. Conference on Multilingualism (COM) 2021, 23-25 June 2021, Konstanz, Germany.

⁷ Labov, William. The Social Stratification of English in New York City. https://assets.cambridge.org/97805215/28054/excerpt/9780521528054_excerpt.pdf

⁸ Franceschini, Rita (2022). Language biographies. General information. Sociolinguistica. 2022, № 1-2, p. 69-83.

⁹ Bučková Aneta . Language biographies as a tool for exploring bilingual speech. Conference on Multilingualism (COM) 2021, 23-25 June 2021, Konstanz, Germany.

¹⁰ Nekvapil, F. (2003) Language biographies and the analysis of language situations: on the life of the German community in the Czech Republic. International Journal of the Sociology of Language, 2003, (162), 63–83.

важливого значення набувають і проєкти Ради Європи з *European Language Portfolio*¹¹, в межах яких мовна біографія розглядається як інструмент розвитку плюролінгвізму. Матеріали Ради Європи підтверджують, що мовна біографія – це не лише дослідницький інструмент, а й практична педагогічна технологія, вбудована в *European Language Portfolio*. Вона допомагає фіксувати досвід бі-/мульти-/полі-/плюролінгвізму та розвивати мовну компетенцію через усвідомлене навчання, лінгвістичне самовдосконалення (англ. *linguistic self-empowerment*).

В україністиці актуальним є питання поширення української мови та підвищення її престижності на усій території країни, активно досліджуються проблеми українсько-російського білінгвізму. Проте дослідження мовної поведінки особистості у поліетнічних регіонах, де паралельно використовуються різні ідіоми, співіснують і взаємодіють діалекти різних споріднених та неспоріднених мов, де мовці для спілкування у різних сферах перемикають коди між 3-4 мовами, все ще проводиться фрагментарно¹². На нашу думку, виникла потреба у створенні комплексної методики дослідження у таких регіонах не тільки для моніторингу та фіксації поточного стану, але й для опрацювання рекомендації щодо підвищення рівня фахової підготовки з української мови, враховуючи соціолінгвістичну ситуацію в окремих регіонах.

Починаючи з 90-х років ХХ століття у європейському мовознавстві накопичено та опубліковано великий корпус мовних біографій (переважно бі- та полілінгвів), задокументованих у різноманітних регіонах, що дало поштовх для формування нової галузі соціолінгвістичних досліджень. Ці детальні корпуси надають дані для макро- і мікроаналітичних досліджень У роботі «*Language biographies. General information*» Рити Франческіні представлено огляд найважливіших європейських досліджень мовної біографії. Авторка констатує

¹¹ European Language Portfolio (ELP). The Language Biography. URL: <https://www.coe.int/en/web/portfolio/the-language-biography>

¹² Новак О. М. (2023) Начерки до мовної ситуації в українському Подунав'ї. Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. Вип. 40. Одеса : Астропринт, 2023. С. 10-15.

важливе значення цієї соціолінгвістичної галузі для сучасного мовознавства – від мовної дидактики до нейролінгвістичних досліджень¹³.

Важливим теоретико-практичним підґрунтям нашого дослідження стала робота Б. Корт «Analyzing Language Biographies: Concepts of Language and Language Learning»¹⁴. Авторка зазначає, що мовна біографія відображає соціальні та освітні умови, а мовленнєва біографія – комунікативні практики та настанови. Таким чином, ідеї Б. Корт можна використовувати як базу для аргументації: індивідуальний мовний досвід не тільки впливає на академічний успіх, а й визначає якість професійної компетенції.

З огляду на європейські проєктні настанови щодо лінгвістичної біографії як інструменту розвитку плюролінгвізму, як практичної педагогічної технології, вбудованої в European Language Portfolio, показово-переконливим «ландшафтом» для впровадження цього освітнього бренду вважаємо південний регіон України з його поліетнічним складом населення, де мешкають представники понад 130 народностей та національностей. Бі-/мульти-/полі-/плюролінгвальна реальність, що має тут місце, є об'єктивним складником лінгвістичної біографії особистості, оскільки рідна, перша, мова (болгарська, молдавська, єврейська, гагаузька та ін.) і фонові комунікації з іншими (здобувачами, викладачами) державною мовою формують матеріал для теоретичного дослідження і подальшого включення його результатів у практику викладання професійної мови здобувачам різних спеціальностей.

Конкретизуємо. Методика дослідження полягає в тому, що матеріал добирається з корпусу інтерв'ю здобувачів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, спеціальностей «Українська мова та література», «Прикладна лінгвістика», «Журналістика» і «Реклама та зв'язки з громадськістю», для яких мовна підготовка з української мови за фахом є обов'язковим освітнім компонентом. Під час анкетування та інтерв'ювання автори дослідження реалізують попередньо відпрацьовані настанови:

¹³ Franceschini, Rita (2022) Language biographies. General information. Sociolinguistica. 2022, № 1-2, p. 69-83.

¹⁴ Korth, Britta. Language biographies – approaches to multilingualism in education and linguistic research. Language biographies for multilingual learning. RAESA – Occasional Papers No. 24. P. 5-17.

1) використовуються напівнаративні інтерв'ю: інформанти розповідають про свій досвід володіння двома та більше мовами;

2) інтерв'ю здійснюється українською мовою, навіть якщо вона не була домінуючою;

3) основні теми наративних інтерв'ю: вибір школи, процес вивчення мов, ставлення до викладання, особистості, які вплинули на засвоєння певної мови, емоційне ставлення до мов, престижність мов, які використовуються в різних регістрах, етнічна ідентичність;

4) додатково здійснюються спостереження за мовною поведінкою здобувачів на заняттях.

У результаті можемо констатувати таке:

по-перше, мовна та мовленнєва біографія безпосередньо пов'язані із комунікативною компетенцією та професійною мовленнєвою культурою;

по-друге, дослідження наративних інтерв'ю є не тільки матеріалом для наукового аналізу щодо створення стратегії роботи зі здобувачами, але і допомагає самим здобувачам усвідомити власний мовний досвід, що, безперечно, прискорює та полегшує процес формування високого рівню фахової мовної підготовки з української мови;

по-третє, важливого значення набувають шляхи засвоєння мов: спонтанне засвоєння (через оточення, звичку) та свідоме (правила, словники, редагування та саморедагування власних текстів), а синтез підходів — запорука успіху, коли мовно-мовленнєва компетенція апостеріорі — унормована мова, усне і писемне мовлення правильно фонетично й граматично оформлене, на лексичному рівні достаток, переважання книжкових слів, запозичень, мають місце алюзії, конотативно-вибагливі конструкції.

І насамкінець: для набуття вітчизняною педагогікою конкурентоспроможності і в контексті досягнення цілей сталого розвитку («Трансформація нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030

року»¹⁵, що одногосно ухвалений ГА ООН) необхідність технології лінгвістичної біографії у професійній підготовці філологів і журналістів є очевидною, а навчання із врахуванням мовної та мовленнєвої біографії вважаємо логічним розвитком вітчизняної антропоцентричної школи.

¹⁵ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://www.undp.org/ukraine/publications/transforming-ourworld-2030-agenda-sustainable-development>

Мусій Валентина

д. філол. н., професор,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Чмир Андрій

доктор філософії (PhD), ст. викладач,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ПУБЛІКАЦІЇ ІВАНА ЛИПИ В УКРАЇНСЬКИХ ЧАСОПИСАХ ЯК АКТ ПУБЛІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Дослідники публіцистичних творів усе частіше звертаються до аналізу комунікативних стратегій їхніх авторів. Одним із пояснень цього феномену є загальний характер сучасної, постнекласичної науки, зокрема - зростання вагомості прикладних досліджень. Саме так, на нашу думку, відомий український науковець Володимир Різун мотивував процес «відбруньковування» теорії масової комунікації від теорії журналістики. «З 2007 року, – писав він, – в Україні серйозно заговорили про теорію соціальних комунікацій, яка стала фактично методологічною основою для журналістикознавства, книгознавства, соціальної інформатики, документознавства та теорії інформаційної діяльності. Це означає, що всі реалії журналістики починають отримувати соціальнокомунікаційну інтерпретацію»¹. Ефективність спілкування (комунікації), на думку ученого, у першу чергу залежить від вибору мети (цілі) як прогнозованого, уявного результату дії, від ситуації, а також - факторів часу, простору та третьої особи.

Враховуючі усі ці положення, проаналізуємо кілька публіцистичних творів Івана Липи, написаних ним у перші десятиліття ХХ сторіччя, коли на порядку денному постало питання захисту та розвитку національної духовної культури.

¹ Університети Володимира Різун: слово на пошану з нагоди 60-річчя та праці ювіляра / упоряд. Ю. В. Бондар, В. М. Корєєв. Одеса: Астропринт, 2017. 384 с.

Почнемо з нарису Івана Липи «Олексій Плющ», який було надруковано у часопису «Українська хата» (№ 5 за 1909 рік). Заголовок твору суто інформаційний – наведено ім'я героя. Підзаголовок містить визначення жанру: повідомляється, що це «психографічний нарис», тобто про те, що увагу буде сфокусовано на дослідженні та опису особливостей психічного життя героя. Вступна частина нарису – доволі стисла довідка про те, що героєм твору є «двадцятилітній студент, український письменник і щирий громадський діяч, Олексій Плющ», а також про те, що викликало рішення автора написати про цю людину нарис: «Поминуло два роки, як застрелився...»². Далі – автор виражає свої почуття у зв'язку з ранньою загибеллю Олексія Плюща – «жаль та сум обгортає душу»³.

Основна частина нарису є послідовним викладом фактів біографії його героя. Але головною метою автора є аналіз подій життєвого шляху молодого літератора з тим, щоб пояснити, чому той скоїв самогубство у двадцять років. Завершується нарис наведенням останніх слів героя перед смертю. Саме такий характер останньої частини твору посилює його експресивність: читач уже початком твору підготовлений до трагічного фіналу, автор також висловив своє враження від приреченості талановитої людини на ранню смерть як зовнішніми обставинами, так і особливостями психічної організації його натури, і тому ніякі додаткові висновки вже не потрібні. І хоча такий обрив тексту є незвичайним (твір залишається нібито відкритим у зв'язку із відсутністю авторських пояснень, логічних коментарів), подібне завершення підкреслює хоча і не виражену вербально думку автора про передчасність загибелі людини, яка багато ще могла зробити для української культури і про яку вона дбала все своє коротке життя.

Розвиток подій у нарисі – лінійний. Єдиним випадком інверсії (порушення хронологічної послідовності викладу подій) є повідомлення автора у вступній частині про загибель героя. Завдяки цій інформації читач, навіть якщо він нічого

² Липа І. Олексій Плющ (психографічний нарис; з портретом). Українська хата: популярний літературно-науково-громадський і економічний ілюстрований місячник. 1909. № 5. С. 223–228.

³ Там же.

не знає про те, хто такий Олексій Плющ, фокусується не на самих подіях його життєвого шляху (що сталося далі), а на їхній мотивації (чому сталося саме так). Із самого початку Іван Липа надає інформацію про коріння тяжіння його героя до національної культури та літератури – козацьке минуле батька, вихованість матері героя у душі любові до українського, близькі стосунки його діда з Пантелеймоном Кулішем тощо. Але, як уже було сказано, переважним чином автор нарису фокусує увагу на аналізі внутрішнього стану Олексія.

Для цього він ніби стає на точку зору свого героя і повідомляє читачу, що той міг відчувати. Це відповідає жанровому визначенню твору як «психографічного». На сьогодні подібну стратегію автора можна б було визначити як наративну журналістику, коли для найбільш повного розкриття обставин автор звертається до художньої реконструкції подій або думок, почуттів героя. Іван Липа докладно описує внутрішній стан героя: «Замислився Олексій. У його була молода, з якою він знався вже два роки, а вчилась вона в Ніжині, кінчала гімназію. Олексій і надумав: поїде він на рік у Ніжин, а там з молодогою разом у Київ, де й вона мала вступити на курси»⁴. «Тут, самотній, почав зводити до купи своє коротке життя. Сумне воно було і здавалося безнадійним»⁵. Він кілька разів наводить пряму мову героя, хоча читач розуміє, що це не власні слова Олексія, а лише припущення, що той міг сказати. Наприклад, такий уривок із нарису: «Одного дня й каже батькові: «Тату, а чи не вступити мені на один рік до Ніжинського інституту? Вам буде лекше, та й я там трохи спочину»⁶. Або після повідомлення про те, що наречена вирішила підкоритися матері і відкласти весілля, він звертається до неї: «Дитинко моя! ти й не розумієш, що йдеш проти себе самої, звертається він до молодогої, пожалієш та буде пізно». «З тим ростався з нею на віки», – додає автор⁷. Усе це приклади художньої реконструкції, яка припустима в публіцистичному творі і ні в якій мірі не вадить об'єктивності викладу фактів.

⁴ Липа І. Олексій Плющ (психографічний нарис; з портретом). Українська хата: популярний літературно-науково-громадський і економічний ілюстрований місячник. 1909. № 5. С. 223–228.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

Але переважним чином Іван Липа наводить власні оцінки особливостей психічної натури героя: «Може вивести нервову людину зовсім із рівноваги»; «був сумний, знервований, почував себе погано»⁸.

Провідний конфлікт у нарисі розвивається двома *лініями*: внутрішньою та зовнішньою. Внутрішня полягає у віддзеркаленні процесу усвідомлення героєм подій життєвого шляху, який він обрав, сумнівів у власній талановитості та у потребі його творів країні. Зовнішня – у наведенні фактів, що свідчать про гніт матеріальних, соціальних обставин життя Олексія Плюща, а також про те, що він дуже рідко знаходив позитивний відгук на свої твори з боку оточення. Тому одним із ключових сюжетних мотивів у творі є мотив вибору, перед яким раз у раз опиняється молодий письменник. Наведемо як приклад епізод вступу героя твору до есерівської організації, який призвів до усвідомлення ним обов'язків громадського діяча, з одного боку, і відчуття тяжіння не до політичної, а до літературної діяльності, з іншого. Тобто – до переживання героєм внутрішнього конфлікту. Відтворення особливостей тих протиріч, що були показовими для психічного стану молодої творчої людини, сприяє підкресленню складності і в той же час значимості перемог «духа», які одержував Олексій Плющ: обрання рішення стосовно продовження навчання, яке не надає внутрішнього задоволення; вирішення релігійного питання, яке узяло багато духовних сил; рішення творити «самостійне життя, а для України – самостійну історію» і протидіяти в такий спосіб тиску чужих для нього культур. Але автор також повідомляє про те протиріччя, яке його герой так і не зміг подолати, а тому воно залишилося «страшнішим над усе»: «Зневіря в своєму таланові». «Плющеві, – пояснює автор, – здалося, що життя так уже його перетерло, що й талант його слабше і що він уже нічого не дасть для української літератури, а значить загинула й ціль самого життя»⁹. У такий спосіб ми бачимо, що послідовність викладу подій у нарисі хронологічна і мотивована аналізом внутрішнього стану героя.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

Головна мета автора твору – донести до читача думку про складність, напруженість внутрішнього стану героя. Для того, щоб досягти більш повного співзвуччя власних думок про героя з думками читача він використовує таку комунікативну стратегію як безпосереднє звертання до читача і наведення аргументів або ілюстрацій своїх тез. Наприклад, Іван Липа пропонує читачеві такий діалог: «Коли ви собі уявите юнака в 15 літ, коли зауважите на становище ученика гімназії, що з дня на день мусить довбати нецікаві «науки», коли не забудете, що він вчився в Варшаві, де не тільки при його бідности важко добувати українські книги, а всі умови не сприяють виробленню з себе українського письменника, – тоді тільки можна зрозуміти те велике напруження енергії та сили волі, те безкрає терпіння і духову роботу, якою визначився небіжчик»¹⁰. Тут кілька разів повторюється «коли ви», виконуючи роль анафори, і далі наводяться умови, які посприяють повнішому урозумінню читачем того, що відбувалося з молодого людиною, яка взяла на себе тяжке і в той же час велике за своїм соціальним значенням завдання слугувати розвитку національної культури. Або ще один приклад: «Хто перечитував хоч ті твори Плюща, що були вже друковані по альманахах та в «Літ.-Наук.Вістнику», хто знає, що вони писані юнаком гімназистом, той зрозуміє, що Україна загубила великого художника слова»¹¹. Ще однією комунікативною стратегією автора нарису «Олексій Плющ» є використання ним семантичних опозицій. Протиставлення, як відомо, надають можливість у стислій формі виразити найголовніше, сутність явища. Звернемося до такого фрагмента тексту: «Великий художник, – пише Іван Липа, – боровся з схолястичною наукою, що з кожним днем усе більше прихиляла його до землі, убивала творчі сили, перехиляла широкі розмахи фантазії, випивала живий сік з душі. Письменник молодий боровся з байдужністю українського громадянства... Людина, пересвідчена в світлій будучині свого народа, боролася все життя з громадою, пливла проти великої течії чужих культур, щоб відроджувати Україну і це по волі забірало його слабкі ще сили»¹². Тут опозицію складають «великий

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

художник – схоластична наука», «письменник молодий – байдужість українського громадянства», «людина, пересвідчена в світлій будучині свого народу – велика течія чужих культур». І далі ланцюг опозицій продовжується: «Політичний діяч – реакція, що запанувала по всій Росії», «свідомий українець – обставини», «інтелігентний пролетарій – бідність»¹³. У тексті нарису значне місце належить словам та словосполученням, які мотивовані створенням психологічного портрета героя. А саме: «боротьба ...гостра», «моральні муки», «нервова людина», «замученого духом», «гнітили ...мозок» тощо.

Нарис «Іван Манжура» інший за своїм характером. Це обумовлено його жанровою специфікою. Також, як і в попередньому творі, його заголовок стислий, інформативний: ім'я та прізвище героя. У підзаголовку – визначення жанру: біографічний нарис. Але насправді цей твір лише малою долею відповідає тому, що декларовано автором. Пояснення міститься в тому уточненні, яке Іван Липа надає на самому початку твору: «Реферат, читаний в Одеській “Просвіті”»¹⁴. Як відомо, реферат є одним із жанрів академічного красномовства, і тому «Іван Манжура» поєднує у собі ознаки публіцистичного (нарис) та наукового (реферат) дискурсів. Саме цим обумовлено архітектуру цього твору. Насамперед – об'єм вступної частини, дві з чвертю сторінки тексту. Тема вступної частини – етнографія. Спочатку Іван Липа наводить дані стосовно загальнонаукових положень про цю дисципліну, далі – аналізує українську етнографію – її специфічні риси, періодизацію, інформацію про засновників, відгуки на українську етнографію науковців інших країн. Виклад матеріалу тут суто теоретичний, звідси – значимість використання понять («призначення», «духових скарбів», «член людськості» тощо), термінології («етнографія», «творчість», «народознавство», «фольклор» тощо). Хоча є й метафори («зліплені з однієї глини», «фортецію в обороні нашої народної індивідуальності», «пробуджується і сам народ», «на цій ниві» тощо). Так переплітаються науковий та публіцистичний дискурси. Завершує цю суто реферативну частину свого

¹³ Там же.

¹⁴ Липа І. Іван Манжура. Біографічний нарис. Українська хата: популярний літературно-науково-громадський і економічний ілюстрований місячник. 1909. № 5. С. 243–250; № 6. С. 319–324.

нарису Іван Липа наведенням імен «видатних людей, відомих в культурнім світі» і називає серед них ім'я героя свого нарису, Івана Манжури.

Середня (основна) частина нарису починається біографічною довідкою: повідомляється рік народження і смерті героя. Але довідка максимально стисла – одне речення. Пояснення цьому – початок другого речення, повідомлення про те, що біографія Івана Манжури «нам мало відома»¹⁵. Тому автор фокусує увагу не на біографії (як було декларовано підзаголовком нарису), а на «трагедії життя» його героя¹⁶, яку автор мотивує за допомогою семантичної опозиції «талант і усвідомлення власного призначення / хвора нервова організація»: «Трагедія життя Івана Манжури, – пише Іван Липа, – найбільше була в тому, що од природи він мав ніжну душу, талант поетичний, широкі завдання в житті, любов до народу і потребу присвятити йому свою працю, своє життя, а при всьому тому завжди на заваді до цього стояла фатальна непереможи́вість – його хвора нервова організація»¹⁷. Звідси – експресивність твору, наведення авторських оцінок, суто емоційне завершення першої частини нарису, коли після повідомлення про смерть героя та про те, що на кладовище його проводжали лише такі ж «бездомні бурлаки, як і він», від констатації місця Івана Манжури в українській культурі («визначний діяч», «талановитий поет»), автор пише: «Знову доведеться шукати те місце, де спочило вічним сном те хворе серце, що все життя своє плакало горячими сльозами не за свою гірку долю, а за долю темного, покривдженого українського люду»¹⁸. І в той же час нарис «Іван Манжура» зберігає ознаки наукового тексту: цитування для аргументації тез, аналітичність викладу історії «трагедії життя». Так і в оцінці місця Івана Манжури у розвитку української етнографії поєднуються публіцистичне та наукове: до суб'єктивної оцінки внеску героя його нарису в українське народознавство Іван Липа додає вказівку

¹⁵ Липа І. Іван Манжура. Біографічний нарис. Українська хата: популярний літературно-науково-громадський і економічний ілюстрований місячник. 1909. № 5. С. 243–250; № 6. С. 319–324.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

на ставлення інших науковців до діяльності Івана Манжури: «всі відомі фольклористи мають ці матеріали за велику вартість»¹⁹.

Ще більшою мірою наукове є показовим для другої частини нарису, яку було надруковано у наступному, шостому номері «Української хати». За своїм характером вона наближається до літературознавчого дослідження поетичної спадщини Івана Манжури: виявляються мета його ліричних творів, система лейтмотивів, особливості тематики, своєрідність ліризму, ознаки народності. Завершує свій нарис Іван Липа зверненням до української національної культурної спільноти, закликає своїх читачів сприяти заснуванню літературного фонду.

Третій матеріал Івана Липи, який є об'єктом нашої уваги, за своїми жанровими ознаками є промовою, точніше, таким її різновидом як звернення. Ідеться про «Хай живе вільна Україна!», надруковане в часопису «Українське слово» (1917). Це публіцистичний виступ, акт суспільно-політичної комунікації. Як і промова, звернення містить повідомлення (інформацію), але переважним чином має закличний характер, спрямоване на формування колективного настрою, спонукає до дій. Звідси – особливості характеру комунікації. За своєю формою звернення монологічне, містить точку зору тільки самого мовця. Але водночас його мета – вплив на аудиторію: окрім того, що звернення ґрунтується на соціально вагомих фактах і вказує на них, воно закликає до дій, аргументує ті чи інші суспільно-політичні стратегії тощо. І тому за своєю суттю звернення має діалогічний характер.

Твір є традиційним за своєю архітектонікою. Він починається зі вступу – повідомляється про велич народу та його землі, єдність народу (єдине тіло, єдина культура), про ворожі обставини, які позбавляли народ нормального буття, а також про початок принципово нового етапу в історії народу – він прокинувся. Середня частина містить авторські пояснення, характеристики обставин існування народу, а також мотивацію порад. Заключна частина твору – це заклик

¹⁹ Там же.

до народу спиратися на інтелігенцію. У такий спосіб заклик (назва твору) він починається, ним же і завершується.

Кільцевою є також композиція тексту «Хай живе вільна Україна!». Його тема – вороги та друзі українського народу. З розповіді про друзів твір починається, згадкою про них він завершується. У тексті їх названо «освічені брати», «кров» і «тіло» українського народу, ті, хто, за словами автора, вийшов із «убогих сел». З цього стає зрозумілим, що йдеться про інтелігенцію, головною ознакою якої є наявність спільних корінь із народом. Це є принциповим, оскільки означає, що її доля, прагнення невідривні від народу і тому їм легко зрозуміти один одного. Автор повідомляє, що сутність існування цих «вірних і видющих братів» полягала в захисті народу: «Од юнацтва до сивого волосся і до смерті стояли вони на чатах». І не тільки стояли, але й гинули, умирали, ставали на місце тих, хто загинув, потрапляли на каторгу або в заслання. Інтелігенція робила все для захисту землі, мови й культури України. Тому, завершуючи своє звернення до українського народу, автор радить йому прислухатися до «своїх освічених братів» і повторює, що саме інтелігенція, яка пише книги, видає газети українською мовою, є його кров'ю і його тілом.

На протилежному боці – вороги українського народу, а також усе те, що позбавляло його нормального буття в минулому, а також, що погрожує йому поверненням до неволі в майбутньому. Раніше то був «царський уряд», що «придушив, пригнітив, зробив невидющим, окутав тьмою» народ. А тепер – «різні московські організації», які намагаються «знову задурманити» його. Тобто спочатку – фізичний гніт, відсутність права вільно жити на рідній землі. А у майбутньому – духовний гніт і «рабське вбрання»²⁰.

Кільцевий характер структури твору обумовлений насамперед тим, що увага фокусується не на розвитку подій, а на характеристиці – у цьому разі стану народу, який тільки починає активне буття («прокинувся») і може не зрозуміти одразу, на кого йому спиратися, і в чому бачити загрозу. Тому комунікативні

²⁰ Липа І. Хай живе вільна Україна! Українське слово. 1917. № 2. С. 2 -3.

стратегії сфокусовано на роз'ясненні народу обставин його минулого та сучасного стану. Тому серед комунікативних стратегій, які є провідними в цьому творі Івана Липи, слід назвати передусім те, що він оперує універсаліями («культура», «братство», «свобода», «воля» тощо), тобто образами, які закріплені в культурній пам'яті кількох поколінь, оскільки вони представляють позачасові цінності, усе, що пов'язане із субстанціальним сенсом буття людства.

Для посилення експресивності свого звернення Іван Липа використовує повтори, ампліфікації, метафори. У цьому творі, на відміну від нарисів, про які йшлося, важливу роль відіграють олюднення. Передусім їхнє використання зумовлено формою твору: автор звертається до народу як до казкового богатиря, який проспав значний час, нарешті прокинувся, але злі сили хаосу й руйнації продовжують наступати на нього. Ще одна важлива комунікативна стратегія – використання імперативів. Автор постає як наставник, який намагається роз'яснити, розтлумачити, направити, спрямувати тощо. Тому імператив «Слухай же, що я тобі казатиму» виконує роль анафори, яка об'єднує окремі частини всього тексту в єдине ціле. Окрім цього, використано також імперативи «не вір», «жени», «вставай», «прислухайся». Їхнє призначення – скерувати реципієнта (народ) на запобігання помилок, на дії, які будуть сприяти зміцненню його долі.

Висновки. Публіцистичні твори Івана Липи, які ми розглянули, є різними за своїми жанровими ознаками. Насамперед – нарис та звернення. Звідси – різні авторські комунікативні стратегії. У нарисі «Олексій Плющ» переважає намагання автора не тільки пояснити витoki самогубства талановитої молоді людини, але й залучити читача до їхнього урозуміння. У нарисі «Іван Манжура», у якому поєднано публіцистичний та науковий дискурси, комунікативні стратегії спрямовані на аргументацію. У «Хай живе вільна Україна!» – на роз'яснення народові, який тільки прокидається до активного духовного життя, хто є його другом, з якого боку зберігається загроза та в чому автор бачить призначення народу й інтелігенції, яка є його частиною. Використання кожної з виявлених та

прописаних у статті комунікативних стратегій зумовлено публіцистичною природою творів Івана Липи.

Кузенко Г.М.

к.філол.н., доцент кафедри германської філології

Український гуманітарний інститут,

м. Буча, Україна

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ЛІТЕРАТУРА ЯК ЧАСТИНА ЄВРОПЕЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ: ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АСПЕКТ

Усвідомлення значущості епохи бароко та її впливу на формування національної ідентичності в останні десятиліття набуло особливої гостроти¹. Українське бароко XVI – XVIII століть не було лише стилістичним запозиченням із Заходу; воно стало органічним способом мислення, що проникло в усі сфери життя – від соціальної знаті до селянства, від високої панегіричної поезії до народної думи. Народна культура, глибинні шари прикладного і народного мистецтва, народна епіка збагатилися козацьким українським бароко.

Дух українського бароко стверджував великі національні зрушення, козацькі звияги, повстання проти поневолювачів і визискувачів, боротьбу проти національного та релігійного утиску. Ця епоха виявляла нову проблематику, вимагала нових ідей, сюжетів і образів, потребувала відповідних виражальних засобів. Дослідниця Валентина Соболю у монографії «Українське бароко. Тексти і контексти» наголошує на органічності бароко для української свідомості. Це був період, коли Україна заявила про себе як про «країну козаків» – вільну, освічену та готову до опору².

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення українського культурного коду як частини загальноєвропейського простору. Бароко в Україні, яке часто називають «козацьким», виникло на перетині східної православної

¹ Шевчук В. Героїчне у поетичному дієписі народу. Марсове поле: Кн. 1: Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII століть. – К., 1988

² Соболю В. Українське бароко. Тексти і контексти. – К., 2015.

традиції та західного латинського гуманізму, створивши унікальний синтез, що виражав інтереси всіх соціальних станів: від знаті до селянства.

Історико-культурний контекст епохи бароко в Україні. Для глибокого аналізу та дослідження епохи українського бароко майже у три століття, варто провести культурно-історичний екскурс і зануритися в події тієї доби, подивитися на Україну та українців очима відомих свого часу іноземців.

Прикметно, що чужоземці, які відвідували Україну в різні часи, знайомилися з українською культурою, історією, побутом, розглядали нашу країну як окрему, самостійну, незалежну державу. А. Тайлер у книжці про українських козаків, виданій в Единбурзі у 1685 році писав: «Україна – це край населений свободолюбною нацією козаків... Козаки України дуже люблять свободу і не зносять нічийого ярма»³.

У своїй «Історії Карла XII» Вольтер писав: «Україна, край козаків, знаходиться поміж Кримським ханом, Московією й Польщею, вона має більше ста наших миль з півдня на північ і майже стільки від сходу на захід; Бористен, що пересікає її, розділяє її на дві майже рівні частини. Найдальше на північ висунена частина загосподарена й багата. Південна частина, що лежить при 48°, – одна з найродючіших країн світу, але при цьому найбільша пустеля. Погане правління придушило все те добро, що природа дала тут людям... Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у Московитів. Спочатку користувалися Українці привілеєм обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права, й гетьмана стала призначати Москва»⁴.

Миролубний, волелюбний український народ завжди вимушений був протистояти невиносному гніту, вести боротьбу та проливати кров за рідну

³ Тайлер А. Мемуари про подорож до України. – Лондон, 1685.

⁴ Бердник О. Де ви кобзарі? К. 1989. № 12

землю. Про хоробрість козаків і їх любов до рідного краю український народ складав пісні, в яких розповідав про їхню відвагу й перемоги. Митці епохи бароко поєднували духовний світ козака, утверджували образ народного героя, який віддано служить вітчизні.

Жанрово-тематичне розмаїття української барокової поезії. Героїчний епос, народні думи почали записуватися значно пізніше, ніж вони виникали. Багато з них втрачено зі своїми виконавцями, кобзарями, ліриками – співцями славних козацьких подвигів. Вперше назва жанру «дума» зустрічається в хроніці польського історика Сарніцького в 1508 році, де він дає їй визначення «сумні пісні, які руси звать думами. Співають їх жалібним голосом, похитуючись з боку на бік»⁵. Кобзарі відносили думи до найбільш високого мистецтва, за ними йшли історичні пісні, козацькі та чумацькі. Історичні пісні відрізняються від козацьких тим, що в них, як правило, згадуються прізвища історичних осіб та відомі історичні події. У козацьких – відображено життя козаків, але не називаються конкретні імена та історичні події.

Твори українського бароко відзначаються поліфонічністю, підкресленим дидактизмом, риторичністю і посиленою увагою до громадсько-політичних, етичних, світських, релігійних питань. Українське бароко зробило значний внесок у розвиток національної та європейської літератур, не тільки охопило всі існуючі жанри літератури того часу, а й розширило їх. Тому, не дивно, що, власне, бароко знайшло відгук у масах, вплинуло на народне мистецтво та народну поезію.

Українська барокова поезія зародилася саме з рукописної літератури, тісно пов'язаної з народним побутом та фольклорною пісенною традицією. Згодом вона породила таких визначних постатей, як Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Леся Українка та інших видатних представників національної поетичної школи. Серед творців цього періоду помітне місце посідає Іван Величковський, знаний як майстер і теоретик курйозного віршотворства.

⁵ Лапський Е. Польська школа перекладу: Антологія. – Варшава, 2000.

Репертуар україномовної поезії середини XVII століття вибудовується за декількома жанрово-тематичними напрямками, що свідчить про її внутрішню диференціацію. Найпершою та найбільш розвиненою постає метафізична поезія, що охоплює релігійно-філософську проблематику. Поетичні твори метафізичного спрямування відзначаються високим рівнем барокової вишуканості. Значною є також кількість епіграм, серед яких особливо виділяються дескриптивні вірші⁶.

Наступною значущою тематично-жанровою групою виступає так звана «етикетна» поезія, що охоплює віршові твори різних форм, які проголошувалися під час урочистих подій або склалися з нагоди певних дат, суспільно важливих ситуацій чи на честь осіб, що посідали високий соціальний статус. До цієї категорії належать гратуляційні твори, віршовані орації, панегірики та інші поетичні форми, що виконували репрезентативно-хвалебну функцію⁷.

Приміром, панегірична поезія цієї доби набула значного поширення, адже забезпечувала митцям можливість утвердити свій суспільний статус, здобути прихильність можновладців і закріпити за собою меценатську опору. Власне у період бароко формується високе уявлення про роль письменника як творця історичної пам'яті. Панегірична поезія середини XVII століття привертає увагу не лише своєю ідеологічною спрямованістю, а й художньою формою. Окремим різновидом громадсько-політичної поезії стають так звані «антипанегірики», тобто пасквілі, спрямовані проти представників козацької старшини. У цих творах чітко відображено соціальні конфлікти доби та напруження між суспільними верствами.

Паралельно з розвитком громадсько-політичної лірики активно поширюється любовна поезія, яка тісно пов'язується з музикою та співом. Уже в польських друках першої половини XVII ст. з'являються українськомовні пісенні тексти любовного характеру, що мають безсумнівно літературне походження. У цих любовних поезіях розгортається широка гама чуттєвих

⁶ Шевчук В. Героїчне у поетичному дієписі народу. Марсове поле: Кн. 1: Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII століть. – К., 1988

⁷ Соболь В. Українське бароко. Тексти і контексти. – К., 2015.

переживань: від освідчення в коханні та сподівань на взаємність до страху перед зрадою та болісної туги. Поетичне вираження особистих емоцій часто поєднується з мотивами соціальної нерівності, сирітства, убозтва, що відображає тісний зв'язок цієї поезії з народною естетичною свідомістю.

У творах оспівуються ідеали любові, здатної долати перешкоди, утверджується вірність, висловлюються мрії про сімейне щастя, водночас засуджуються соціальні бар'єри, що руйнують щирість почуттів. Частина текстів має жартівливо-фривольний або еротичний характер, що свідчить про процес секуляризації індивідуальної свідомості. Любовній ліриці притаманна досконала версифікаційна техніка, зумовлена її музичною природою, а також барокова багатоплановість: різноманітність ритміко-строфічних форм, схильність до тоничності, розгорнута фоніка, повтори ключових понять, концептуальна гра, незвична метафорика, мовно-звукова символіка тощо.

У добу панування духовної, релігійно орієнтованої лірики любовні поезії вирізнялися своєю світськістю та здатністю оспівувати емоційно-чуттєвий досвід людини. Звільнившись від церковної догматики, інтимна лірика змогла утвердити нову тематику, яка згодом стала однією з провідних у наступних етапах літературного процесу. За зовнішньою формальною складністю й емоційною манірністю поступово визрівало інше поетичне світовідчуття – зосереджене на внутрішньому житті особистості, її почуттях, думках і настроях.

Аналізуючи українську любовну лірику XVI – XVIII століть у цілому, не можна оминати певної обмеженості її змісту, а також деякої умовності та риторичної афектації, характерної для барокового поетичного стилю. Попри відчутну штучність вислову, риторичність і емоційну піднесеність, ця поезія відіграла важливу роль у розвитку національної літератури. Історико-літературний підхід дозволяє розглядати її як новий етап у формуванні української поезики, оскільки вона внесла в художню практику інтимну тему почуттів, що раніше не мала такого розгорнутого вираження.

Серед інших жанрових різновидів барокової української поезії помітне місце належить гумористичним творам, які створювалися з метою розважити

аудиторію, привернути її увагу, викликати емоційний відгук та водночас репрезентувати інтелектуальну дотепність автора. Поети барокової доби активно експериментують з образними структурами, використовуючи складні тропи, вишукані фігури, алегоричні побудови та символічні конструкції. Характерними ознаками цього жанрового різновиду є витончені метафори, каламбури, концептуальні парадокси, а також активне залучення античної міфології, історичних ремінісценцій і біблійної образності. Крім того, автори вдавалися до складних версифікаційних форм і новаторських композиційних прийомів, надаючи творам ознак естетичної вибагливості. Що стосується образної системи, пов'язаної з народною мовною традицією і повсякденністю, слід зазначити, що вона черпалася як із реалій живого мовлення та навколишнього середовища, так і з художньої традиції, зокрема з біблійних символів та мотивів. Поєднання архаїчних образів зі світом, знайомим бароковому читачеві, забезпечувалося їхньою первинною «реалістичністю». У поезії використовуються численні символи, взяті зі сфер рільництва (снопи, урожай, жнива), тваринництва (пастухи, череда, стадо), мисливства, рибальства (сіті), ремісництва, торгівлі, будівництва, лихварства, тощо.

Українське бароко тісно пов'язане не тільки із суто національними проблемами, а й з художніми процесами, що відбувалися в країнах Західної Європи і в слов'янському світі. Воно виконувало функцію посередника між Сходом і Заходом, між Заходом і південними слов'янами. Цікавий факт, що українська тематика підіймалася й чужими мовами, зокрема як самими українцями, наприклад, латинські твори самих українців, цікаві латинські вірші, проповіді польською мовою Л. Барановича, Т. Прокоповича, так і письменниками-представниками національних культур. Найстаріші українські інтермедії в польській драмі Я. Гаватовича, польській бароковій ліриці Бартоломея Зіморевича, цікавий літопис Єрлича (з польського погляду), польські вірші на теми з української історії.

У вивчення українського бароко вагомий внесок зробили південнослов'янські дослідники. Особливої уваги заслуговують польські

науковці. Уважний погляд на епоху бароко дозволив зробити висновок, що бароко, зумовлене розвитком гуманізму, відіграло прогресивну роль у культурі усіх європейських народів з властивим їй розмаїттям національних, регіональних та місцевих особливостей. Окремі твори українського бароко стали одночасно надбанням низки національних культур, приміром, української й польської. Здебільшого це стосується творів, де розкривається сюжетна лінія спільної боротьби українців та поляків, як союзників у війнах з турками, московитами.

Українсько-польський перекладацький вимір. Переклад барокових текстів вимагає особливого підходу, оскільки необхідно зберегти не лише семантичний зміст, а й специфічну поетику епохи, її ритміко-мелодійні особливості, культурно-історичний контекст та емоційно-експресивне наповнення. Польські перекладачі стояли перед складним завданням: передати українську барокову свідомість засобами польської мови, зберігши при цьому національну ідентичність оригіналу.

Український фольклор епохи бароко був невід'ємною частиною національної культурної спадщини. Прикладом української народної пісні є «*Ой на горі та женці жнуть*». Текст фольклорної пісні з типовою усно-пісенною формулою, поєднує сільсько-аграрні мотиви (жнива) і козацький мотив руху війська. Жнива як символ національної землеробської культури накладаються на військову тематику: у пісні поєднуються два базисні коди української традиції – сільський ритуал і воєнна слава. Для детального аналізу розглянемо і порівняємо першотвір з перекладною версією, виконаною Еустахієм Лапським: *Ой на горі та женці жнуть, // А попід горою, // Яром-долиною // Козаки йдуть. Гей, долиною, // Гей, широкою, // Козаки йдуть*⁸.

Переклад Еустахія Лапського: *Hej, na wzgórzach, // tam żeńcy żną, // A dołem, dolinę, // zieloną krainę // Kozacy idą! // A dołem, dolinę, // zieloną krainę // Kozacy idą!*⁹.

⁸ Ой на горі да женці жнуть <https://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?id=11&bookid=5>

⁹

https://shron2.cht9.yvo.org.ua/Antolohiia/Antologia_poezji_ukraiskiej_pol.pdf?PHPSESSID=nacl5pu7sostvtfkge22htdr1

Польський переклад Е. Лапського відтворює основні мотиви та мелодійну структуру, але вносить мовно-стилістичні та інтерпретаційні відтінки. Збереження імен й основних ситуацій: *Попереду Дорошенко // Doroszenko het na przedzie; // A позаду Сагайдачний // Za nim zdąża Sahajdaczny*, дає польському читачеві доступ до історико-культурного пласту козацької доби. Перекладач не вдається до масштабного роз'яснення культурного контексту, а використовує транзитивну стратегію.

Фонетична адаптація імен через транскрибування: *Doroszenko / Sahajdaczny*, зберігає впізнаваність і надає польського звучання. Побутова лексика: *тютюн, люлька // tytoń, fajka*, передані прямими еквівалентами, що зберігає реалії культурного вжитку двох соціумів.

Оригінал спроектований за простою когнітивною схемою, де розгортаються сцени буденного життя (жнива), що є рутинною, закільцьованою дією. Військовий рух під горою виступає повним контрастом. Ця структура забезпечує легку ментальну карту: слухач/читач швидко орієнтується в переході від мирного до військового життя. Психоемоційний тон оригіналу поєднує нейтральну описовість (жнива) з легким гумором: *A позаду Сагайдачний, // Що проміняв жінку // На тютюн та люльку, // Необачний*. Польський переклад відтворено так: *Za nim zdąża Sahajdaczny, // Co to żonkę zmienił // na tytoniu fajkę // Nieobacznie!*

Переклад зберігає рефренну структуру і більшою мірою відтворює живу інтонацію; мовні елементи (повтори, пестливі форми: *syneczek / żonkę*) читаються як автентичні. Переклад не надто підсилює емоційність, а радше репрезентує той самий баланс опису й іронії.

У народній пісні виокремлюються наступні символи та знаки: **гора – долина, жнива**: символ циклу життя, ритуалу відтворення (аграрна семантика) [3]. Гора як місце видимості й спостереження; долина/яр – шлях, простір руху. **Козаки, Дорошенко, Сагайдачний**: символ мобілізації, військової активності. Імена виступають синкретичними маркерами героїки й традиції. **Тютюн і люлька vs. жінка**: знак особистих пріоритетів, іронічний маркер побутової

моральності. У перекладі послідовно відтворюється більшість знакових одиниць (гори/долини, жнива, козаки, імена). Лексична реконструкція промовистих імен зберігає ідентифікацію, водночас вводить польську фонетичну адаптацію як знак автентичності, але з «іншомовним» відбитком.

Особливої уваги заслуговує польський переклад української історичної думи XVII ст. *«Ой Морозе, Морозенку»*, виконаний А. Тхуржевським, підґрунтям якої слугували козацько-татарські війни та повстання Богдана Хмельницького. У думі зафіксовано культ героїчної смерті; образ козака як захисника землі й віри; трагізм боротьби з татарами. Дума про Морозенка, написана у 40-60 роках XVII ст., де прототипом героя історичної думи-пісні став Станіслав Морозенко – козацький полковник, герой визвольної боротьби українського народу проти турецько-татарських нападників у середині XVII століття. В цілому пісня підкреслює красу і силу улюбленого героя, його хоробрість і молодецтво: *Ой Морозе, Морозенку, // Ой да ти славний козаче! // За тобою, Морозенку, // Вся Вкраїна плаче!*¹⁰.

За козаком плаче Україна-мати й мати Морозиха, її серце розбите від невідомості і очікувань вістки від сина: *«Чогось мені, козаченьки, // Мед-вино не п'ється: // Десь-то син мій, Морозенко, // З татарами б'ється!»*¹¹.

Історична конкретність, у польському перекладі думи *Oj, Moroze, Morożeńku*...виконаному перекладачем А. Тхуржевським, зберігається лише частково. Значна частина тексту перетворюється на історіософський коментар про правдиву долю України, її страждання від сусідів, її незнищенну пісенну традицію. По суті, перекладач не просто передає текст, а створює новий культурний артефакт, який працює в іншій традиції.

Український оригінал відповідає жанру *епічної думи*, а польський переклад трансформує її в *ліро-епічну поему* обробленого типу. У польському перекладі додано кілька великих фрагментів, яких немає в оригіналі. Це роздуми про історію України, характеристику української пісні, загальнонаціональну

¹⁰ Ой Морозе, Морозенку <https://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?id=3&bookid=10>

¹¹ Ой Морозе, Морозенку <https://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?id=3&bookid=10>

рефлексію. Наведемо фрагменти з перекладної версії, які відсутні в оригіналі. Утім, саме в них, перекладач надзвичайно емоційно-експресивно описує важку, стражденну долю України: *Ukrainy dzieje stare // Przeminęły dawno. // Duma tylko je opiewa, // Tylko pieśń je sławi. // Dniepr ją zrodził, step szeroki // I to morze jasne, // Kiedy z serca popłynęły // Wszystkie biedy nasze. // O, jak dobrze śpiewać Tobie, Nasza Ukraino, // Chociaż nigdy nie zaznałaś // Spokojnej godziny. // Z każdej strony tłukli Ciebie, // Z całych sił walili, // Chrześcijanie, bisurmanie, // Sąsiadkowie mili*¹².

Перекладач демонструє свою прихильність до українського народу через українсько-польський культурний діалог й виступає не лише як літературний посередник, а й культурний інтерпретатор, підкреслюючи близькість культур української та польської через християнську віру: *chrześcijanie, sąsiadkowie mili*, на противагу *bisurmanie*.

Перекладач уособлює себе частиною українського народу і звертається до України шанобливо, з синівською відданістю та любов'ю: *O, jak dobrze śpiewać Tobie, // Nasza Ukraino*. Останні рядки наповнені глибоким смисловим змістом щодо понівеченої, стражденної України. Україна вмиє кров'ю своїх синів, але слава й хвала її залишаються вічними у народному етносі: *Ale w chwale, ale w sławie // Nasza Ukraina. // Bólem lutym, łzą serdeczną, // Umyta krwią synów*¹³.

Українська дума побудована на трьох головних емоційних сценаріях: 1) материнська тривога та плач; 2) бойова напруга та героїка воєнної смерті; 3) колективна пам'ять про втрату. У перекладі всі сценарії зберігаються, але змінюється інтенсивність емоцій. Оригінал, у порівнянні з перекладом, стриманий, формульний, ритуальний, натомість переклад, навпаки, емоційніший, з експресивними інтенсифікаторами: „*pobladła jak ściana*”, „*łza się leje szczerze*”, „*porywczy, szalony*”. Першотвір містить численні архаїзми та козацько-епічні формули: «*козаче*», «*козаченьки*», «*неволя*», «*вороги прокляті*», «*сивим конем грає*». Перекладач частково зберігає етнокультурну лексику

¹² Дума Івана Мазепи <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=27841>

¹³

https://shron2.cht9.yvo.org.ua/Antolohiia/Antologia_poezji_ukrainskiej_pol.pdf?PHPSESSID=nacl5pu7sostvtfkge22htdr1

"kozak", але інколи замінює її на універсальніші слова „bohater”, „syneczek”, „kozaczeńcy”, що знижує історичну специфіку. Етнографічні реалії «мед-вино» передані адаптивно: «мед-вина напиється» // „Piwo pić i miody” -- додано piwo, що налаштовує польського читача на знайомий культурний контекст.

А. Тхуржевський збільшує синтаксичну складність, вводить багато підрядних речень, поетичні інверсії, авторські відступи. Час від часу з’являються додаткові метафори: „*łza się leje szczerze*”, „*tatarska mroczna siła*”, „*zawodząca pieśń jak sierocy lament*”; епітети: „*porywczy, szalony*”, „*harcowny siwek*”; порівняння: „*pobladła jak ściana*”, „*jak sierocy lament*”, які посилюють психологічний ефект і змінюють когнітивний стиль думи, наближаючи її до польської романтичної балади.

В оригіналі спостерігаємо стали систему формул, повторів, епітетів: «славний козаче», «сивим конем грає», «вороги прокляті». У польському перекладі частина цих формул збережена, інша трансформована з метою адаптації до польської поетичної традиції, до прикладу: *Ой Морозе, Морозенку, // Ой да ти славний козаче!* перекладено як „*Oj, Moroze, Morozeńku, // Sławny bohaterze*”. Відбулася заміна «козак» на «bohater», що змістило семіотичний акцент: козацтво як соціально-військова група перетворюється на універсальний образ. У першотворі «сивий кінь» перекладено як „*harcowny siwek*”, завдяки чому перекладач уводить семіотично місткий прикметник *harcowny* (той, що виїжджає перед строем), вписуючи ключовий образ оригіналу у контекст польської лицарської культури.

У думі «Савур-могила» виступає сакральною точкою української пам’яті про національне страждання та героїку: *Взяли його, поставили // На Савур-могилу: «Дивись тепер, Морозенку, // На свою Вкраїну!»* У перекладі місцевість не зберігається, що приводить до послаблення семіотичного навантаження через відсутність розгорнутого опису. Символ мученицької смерті гетьмана Морозенка «живцем серце взяли» у перекладі не відтворено. Перекладач також не відтворює трагічність смерті українського гетьмана, а гіперонізує її у загальному контексті героїчної смерті козацького війська: *Choćby jeden był się*

oddął // Żywcem do niewoli, // Legli wszyscy. // Nie wrócili już do domów swoich. // Nie wrócił do domu Moroz.

Цю трагічність перекладач намагається компенсувати поза межами оригіналу, через додатковий, розлогий пласт наративу про нелегку долю України та козацтва: *Jak sierocy lament // Często przez śmiech płacze // Z każdej strony tłukli Ciebie, // Z całych sił walili.*

А. Тхуржевський вводить романтичний мотив національної туги, зрозумілий польському читачеві через традицію А. Міцкевича й Ю. Словацького. Він перетворює думу на частину спільної слов'янської історичної пам'яті. Ця стратегія відображає культурно-історичний контекст Польщі другої половини ХХ ст., коли посилюється інтерес до української культури, але в межах романтизованої схеми «братніх народів».

У підсумку, дума перетворюється на ліро-епічний монолог про історичну пам'ять. Переклад А. Тхуржевського не є буквальним відтворенням української думи, а інтерпретаційним перестворенням. Впадає в око, що приблизно 40 – 50% додано польського тексту, якого немає в українському оригіналі. Утім, сюжетний кістяк думи збережено, семіотичний ряд частково змінено, емоційні та психологічні компоненти подекуди нейтралізовані, а подекуди гіперболізовані.

Слід визнати, що думи, унікальні своєю етнічною тематикою, проблематикою і лексикою, є найскладнішим для перекладу фольклорно-пісенним жанром. Розглянемо переклад думи гетьмана Мазепи з паралельним текстом польською мовою, виконаним Я. Трибусевичем.

Дума «*Всі Покою щиро прагнуть...*», яка ймовірно, була написана у 1698 році, закликала до національної єдності, а її текст згадується у доносі Кочубея на гетьмана. Дума репрезентує одну з ключових ідей української політичної культури доби Гетьманщини. Умова існування держави полягає у єдності й відповідальності еліти. Згадки про внутрішні чвари, топоніми, конфлікти та воєнні загрози апелюють до реальних історичних подій (період Мазепи,

міжособні конфлікти полкової старшини, міжфракційні конфлікти, небезпека з боку сусідів).

Порівняємо першотвір та перекладну версію: *Всі Покою щиро прагнуть// Та не в єден гуж всі тягнуть // Той направо, той наліво // а все браття, то-то диво.//Не маи любви, не маи згоди,// Од Жовтої взявши води,// През незгоди всі пропали – самі себе звоювали.* Переклад Я. Трибусевича: *Wszystcy chcą pokoju szczerze, // A niezgoda zęby szczerzy. //Ten na lewo, ów na prawo, // Wszystcy razem ciągną słabo!// Nie masz zgody, miłowania, // Od Żółtych Wód i Korsunia. // Przez niezgodę pogięli // Sami siebie w jasyr wzięli*¹⁴.

Першотвір має явний внутрішньо національний заклик. Це поєднання апеляції й моралізаторства з емотивною тональністю занепокоєння, докору, рішучості: *Ідем матку рятувати // не дамо їй погібати* («матка – Україна»), в той час як переклад подає схожий заклик у формі апелювання до ширшого слов'янського / християнського слухача: *Jedźmy, ginie nasza Matka, // Nie pozwólmy, by przepadła!*

Переклад інтонаційно ближчий до публіцистичної промови, інколи додаються інтенсивніші експресивні засоби (розширені вигуки: *Zmiłuj się nad Ukrainą, Boże! // Wiary, swobód trzeba strzec!*¹⁵, інверсії: *tędy wiedzie droga! // Lepiej było się nie rodzić*, пунктуаційні знаки, графічні елементи на кшталт «капіталізація», знаків оклику: *nasza Matka, // Wnet rozszarpią Cię jak krucy*, що посилюють емоційний вплив на читача.

У цільовому тексті зберігається прагнення до передачі ідеї та емоційного фонду, а не кожного мовного елемента. Порівняємо оригінал і переклад: *не допустіть горкой муки // Матці нашій більш терпіти. // Нуте врагів, нуте бити!* У перекладі: *Niech nie cierpi Matka więcej, // Niech ucieszy się nieboga, // Hejże, wspólnie bijmy wroga!*

¹⁴ Дума Івана Мазепи <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=27841>

¹⁵

https://shron2.cht9.yvo.org.ua/Antolohiia/Antologia_poezji_ukrainskiej_pol.pdf?PHPSESSID=nacl5pu7sostvfkge22htdr1

Можна побачити, що переклад тяжіє до доместикації: багато фраз і звертань адаптовано до польської епістемології та стилістики, наприклад, офіційні форми звертання: *Panowie Generalicja, Waszmościowie Pułkownicy*; водночас збережено певну «ідентифікаційну» лексику *Kozak, Ukraina, Żółte Wody* як відсилки. Перекладач інколи вставляє лексичні або синтаксичні пояснення, що розширюють контекст вихідного тексту з метою адаптації для цільового читача.

Сюжет оригіналу представлено проблемою розбрату: *Єден живе із погани, // кличе: сюди, отамани, // Другий ляхам за грош служить, // Третій москві аж голдує // і їй вірно услугує*, і зовнішньої загрози: *Розно тебе розшарпали, гди аж по Дніпр туркам дали, //*. Автор демонструє пасивність, байдужість, нерішучість «верховної влади»: *Гей, панове єнерали, // чого ж єсте так оспали! // I ви, панство полковники, без жадної політики, //* і закликає їх до мобілізації, об'єднання: *«Озьмітєся всі за руки»*, до озброєння для захисту «матки» – України.

Цільовий переклад зберігає цю схематику: мовно-стилістичні рішення (повторювані заклики, експліцитні звертання) забезпечують швидке когнітивне опрацювання месиджу: *Panowie Generalicja, // Skąd ta senność na obliczach? // Waszmościowie Pułkownicy, // Nietędy z Was politycy! // Wszyscy weźmy się za ręce.*

В українському першотворі ключові політичні й соціальні знакові системи представлені словами-маркерами: «панувати» – «керувати», «керує» – «направує», «голдує» – «услугує», «нарікає» – «проклинає», «панове генерали», «полковники», «матка – Україна», «од Жовтої води». Знакосистема кодує історико-політичну ситуацію суперечностей, роздробленості та зовнішньої загрози. Народна символіка державності представлена образною метафорою «корабля», що означає державу / спільноту: *На корабель поглядімо, // Много людей полічімо, // Однак стирник сам керує весь корабель направиє.*

Концептуальна метафора «пчїлки» і «матки» представляє модель ієрархії й організації: *Пчїлка бїдна матку знає // I оної послухає, // Жжалься Боже України, // що не в купї має сини.*

Метафоричний образ державного управителя представлено старовинним українським словом «стирник», що означає «керманич», який управляє кораблем – державою. Метафорична картина корабля додає думі глибини й багатовимірності без прямих пояснень. У перекладі Я. Трибусевича ключові метафори збережено: *Na okręt popatrzmy społecem, // Liczni ludzie są na pokładzie, // Lecz sternik samotnie włada // I prowadzi w morskie tonie. // Pszczoła biedna zna swą matkę // I posłuszna jej na słowo, // Lituj się nad Ukrainą, Boże! // Bo synów nie ma w kupie ona*¹⁶.

Лексичні знаки першотвору «шабля», «самопал» є символами історичного озброєння тієї доби для захисту прав і свобод та самозахисту: *Самопали набивайте, гострих шабель добувайте! // А за волю хоч умрете і вольностей бороните, // Нехай вічна буде слава // Же през шаблю маєм права!*

У перекладі читаємо: *Szable ostre dobywajcie, // Samopaly ładujcie! // A za wolność choćby zginąć // I swobody bronić trzeba, // Niech wieczysta będzie chwała // Ze szablą mamy swą prawdę!*¹⁷.

Проведений перекладацький аналіз демонструє, що польський переклад думи гетьмана Мазепи є прикладом функціонально орієнтованого інтерпретаційного перекладу. Перекладач прагне у цільовому тексті передати основну ідею оригіналу, розкрити його морально-політичну функцію, зберегти ключову семіотичну структуру та відтворити емоційно-переконливий зміст. Водночас перекладач частково змінює жанрову та стилістичну природу твору – від народного дидактичного жанру до літературної риторики. У підсумку перекладний текст можна трактувати як культурний міст в межах поетики іншої національної літератури. Такий переклад є цінним механізмом міжкультурної адаптації фольклорно-політичних жанрів та трансформацією історичної пам'яті в процесі інтерпретації.

¹⁶

https://shron2.cht9.yvo.org.ua/Antolohiia/Antologia_poezji_ukraiskiej_pol.pdf?PHPSESSID=nacl5pu7sostvfkge22htdr1

¹⁷

https://shron2.cht9.yvo.org.ua/Antolohiia/Antologia_poezji_ukraiskiej_pol.pdf?PHPSESSID=nacl5pu7sostvfkge22htdr1

Польські переклади української барокової літератури зберігають та фіксують українські культурні надбання в польському культурному просторі, фактично виконують документально-архівну функцію. Знайомлять польського читача з українською історією, культурою, ментальністю через літературні тексти, тобто реалізують просвітницьку функцію. Виконують низку інших важливих функцій перекладу: ідентифікаційна функція – формування образу України та українців у польській культурній свідомості; діалогічна функція – створення простору для міжкультурного діалогу, взаєморозуміння, подолання стереотипів; естетична функція – збагачення польської літератури новими образами, мотивами, поетичними прийомами української барокової традиції.

Українська барокова література сприяла тематичному збагаченню польської поезії через введення козацької тематики, образів *степу*, *Дніпра*, *козацької волі*. Українські поетичні образи степу, Дніпра як символу волі, метафор (*державо-корабель*, *народ-бджоли*) – розширили образну систему та популяризували жанр думи як епічно-ліричної форми, що поєднує народність і високу поетичність. Українська пісенна традиція вплинула на польську поетичну метрику, використання рефренів, повторів, асиметричної строфіки.

Все вищесказане дозволяє заявити про універсальність стилю українського бароко. Українське бароко успішно інтегрувало народну традицію у високе мистецтво, створивши «козацький» варіант стилю, який не мав аналогів у Європі. Свідчення іноземців підтверджують, що Україна барокової доби мала європейську ідентичність, сприймалася як частина західної цивілізації, культурно та ментально відокремлена від московії. Польські переклади українських барокових творів демонструють високий ступінь культурної близькості, але водночас висвітлюють особливості національних характерів: українську лаконічність та польську експресивність. Здобутки епохи бароко стали підґрунтям для нової української літератури XIX – XXI ст., зберігши в собі код волелюбності та духовної висоти.

Блінов Євген

старший викладач, Одеський національний університет імені

І. І. Мечникова

Милосердний Василь

старший викладач, Одеський національний університет імені

І. І. Мечникова

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД ЯК НЕОБХІДНА УМОВА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ НАВИЧОК МАЙБУТНІХ ЖУРНАЛІСТІВ

У сучасному світі постійно зростають вимоги до підготовки висококваліфікованих фахівців для медіасфери. Роботодавці чекають на випускників-журналістів, які мають не лише ґрунтовні теоретичні знання, а й володіють професійними навичками.

Українські науковці В. Ф. Іванов, І. Л. Михайлин, А. З. Москаленко, Б. В. Потятиник, В. В. Різун та багато інших досліджували підготовку журналістських кадрів та пропонували шляхи поліпшення освіти працівників медіасфери. Значний внесок у розвиток журналістської науки зробили й зарубіжні вчені: М. Вуароль, З. Вайшенберг, М. Галлер, Р. Дж. Каппон, І. Аньєс.

Думки журналістикознавців у деяких аспектах різняться, але більшість з них погоджується з таким твердженням: формування конкурентоспроможності й високого рівня професіоналізму журналістів повинно розпочинатися ще у вищих навчальних закладах, що допоможе дипломованим спеціалістам досягти успіху в практичній діяльності.

Сучасний медіапростір вимагає від випускників вищих навчальних закладів готовності до роботи у різних сферах медіа. Традиційна академічна модель «лекція — семінар» вже не спрацьовує і все більше потребує трансформації. На думку І Михайлина, «освіта повинна стати гарантією майбутнього професійного успіху спеціаліста, він мусить узяти від університету все, що навчальний заклад здатний йому дати, адже в Україні склався й

продовжує формуватися ринок журналістської праці, який оцінює людину не за наявним документом про освіту, а за реальними вміннями й знаннями»¹.

Одним з методів, що сприяє формуванню фахових навичок, є діяльнісний підхід, який базується на принципі «навчання через дію» (learning by doing). У підготовці журналістів це означає, що засвоєння професійних та етичних стандартів, жанрових особливостей та стилістичних прийомів відбувається безпосередньо в процесі створення медіапродукту. Отже, знання не передаються у готовому вигляді, а здобуваються студентом під час вирішення конкретних професійних завдань. Українські дослідники сучасних методів навчання стверджують: «Використання діяльнісного підходу при викладанні в закладах вищої освіти створює необхідні умови для розвитку вмінь здобувачів самостійно мислити, використовувати свої знання та орієнтуватися в певній ситуації»².

Реалізація діяльнісного підходу охоплює три рівні активності:

- репродуктивний: написання журналістських матеріалів, редагування текстів тощо;
- пошуково-імітаційний: участь у рольових іграх, аналіз і розв’язання навчальних кейсів;
- творчо-конструктивний: розробка концепції успішного медіапроєкту, самостійне створення контенту для реальної аудиторії в межах навчальної редакції.

Найбільш повно діяльнісний підхід реалізується через створення навчальної редакції. У такому середовищі студент перестає бути «об’єктом» навчання і стає «суб’єктом» творчого процесу.

На факультеті журналістики, реклами та видавничої справи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова понад двадцять років функціонує Навчальна лабораторія періодичної преси. Тут створено умови, максимально наближені до роботи реальної редакції періодичного видання.

¹ Михайлин І. Л. Основи журналістики. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 496 с.

² Горячок І. В., Кушнір Л. О., Кібенко Л. М. Діяльнісний підхід при організації змішаного навчання здобувачів освіти. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2023. Вип. 91. С. 141-144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_5_2023_91_31 (дата звернення: 29.12.2025)

Працюючи над навчальними проєктами, здобувачі розвивають професійні компетенції, які закладені в програмі дисципліни «Журналістська майстерність». Вона є базовою та обов'язковою дисципліною для спеціальності «журналістика» і тісно пов'язана з такими навчальними курсами: «Вступ до спеціальності», «Фундаментальна підготовка з фаху», «Журналістський фах: жанрологія» та «Теорія масової комунікації та журналістики». Предмет «Журналістська майстерність» здобувачі вивчають упродовж восьми семестрів. Навчальним планом передбачено проведення лабораторних занять, складання заліків (1-й, 3-й, 5-й, 7-й семестри) та іспитів (2-й, 4-й, 6-й, 8-й семестри).

Опановуючи курс «Журналістська майстерність», майбутні журналісти напрацьовують навички в написанні журналістських творів, випуску періодичних видань та командної роботи. Творчим процесом керують викладачі, які мають значний досвід роботи в пресі.

У 2025/2026 навчальному році сформовано вісім лабораторних груп, чисельністю 15 здобувачів. Головне їхнє завдання – випуск повноцінних газетних номерів.

На першому занятті в кожній групі розподіляють обов'язки редактора, заступника редактора, відповідального секретаря, літературного редактора, кореспондентів, коректорів, а також визначають, хто верстатиме номер, перевірятиме тексти на плагіат, поширюватиме газету в соціальних мережах. Так здобувачі під керівництвом викладача формують модель редакції газети.

Реалізація ідей щодо творчого проєкту розпочинається з розробки концепції газети. За визначенням Д. Миронюка, «концепція — теоретичний план видання, що відображає основну спрямованість, відмінні ознаки і формально-змістові характеристики»³.

Визначаючи цільову аудиторію, тематичну спрямованість, систему рубрик та графічну модель видання, здобувачі формують обличчя майбутнього видання.

³ Миронюк Д. І. Концепція друкованого видання, або Коли «помре» остання газета на землі? Наукові записки Інституту журналістики. 2013. Т. 50. С. 41-44. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizh_2013_50_9 (дата звернення: 2.01.2026)

Творчим процесом керує викладач, але студенти мають широкий простір для виявлення ініціативи та втілення ідей. Зокрема, саме здобувачі пропонують назву видання, створюють його логотип.

Лабораторні групи створюються за вертикальним принципом, тобто у складі кожної редакції навчальної газети є здобувачі всіх курсів бакалаврату. Це спонукає до обміну досвідом між старшокурсниками та студентами молодших курсів.

Редакція будь-якого друкованого періодичного видання вирішує одне спільне завдання – випуск газети чи журналу. Успіх залежить від злагодженої роботи всього колективу. Під час роботи над номером здобувачі дізнаються про функціонування редакції як цілісного організму, пробують свої сили в різних видах журналістської діяльності – літературної (творчої), редакторської, організаційно-управлінської, виробничо-технологічної.

Важливий етап створення номеру – планування. Студенти складають план випуску за темами, рубриками та жанрами. Далі працюють за графіком, який складає редактор: збір інформації та створення матеріалів (1 та 2 тижні), редагування (3 тиждень), верстка, коректура шпальт і друк (4 тиждень).

Головний редактор організовує роботу редакції та контролює виконання завдань, що поставлені. Робота над створенням журналістських творів, випуском газети триває й у позааудиторний час. За потреби редактор проводить онлайн-зустрічі, під час яких майбутні журналісти обмінюються думками та здійснюють редагування номера. До цієї роботи активно долучаються й студенти, які на дистанційному навчанні.

Журналістська майстерність починається з уміння визначати суспільно значущу проблему, критично працювати з фактами та усвідомлювати відповідальність за публічне слово. Актуальні теми для своїх творів студенти, як правило, вибирають самі. Вони охоче працюють «в полі», напрацьовують навички пошуку інформації та роботи з джерелами, добирають ілюстрації. Жанрова палітра різноманітна. Старшокурсники пишуть статті, інтерв'ю,

коментарі, рецензії, нариси. Здобувачі першого та другого курсів переважно працюють над інформаційними жанрами.

Студенти розповідають про події на факультеті, у місті, країні. Беруться й за складні проблеми сьогодення. У кожному номері є матеріали, у яких розкриваються різні аспекти російської агресії проти України. Журналістські матеріали не завжди досконалі, але специфіка періодичного видання така, що наступний номер завжди можна зробити кращим. І студенти враховують критичні зауваження, готуючи чергові випуски.

Важливий складник технології створення періодичного видання – графічне оформлення газети. Макетування й верстку здійснюють студенти, які опанували дисципліну «Технічні засоби медіавиробництва». Завдяки вмілому використанню різноманітних засобів оформлення всі газети відрізняються, мають неповторне обличчя.

Кожна лабораторна група впродовж семестру готує три номери газети формату А3, обсягом не менше восьми сторінок. Редактори вимогливо ставляться до якості матеріалів і ретельно стежать за дотриманням графіка випуску. Газету до друку підписує керівник редакції.

Навчальні редакції презентують свіжі випуски на стендах першого поверху гуманітарного корпусу університету та поширюють у соціальних мережах. Здобувачі стежать за відгуками читачів. Зворотний зв'язок засвідчує те, що майбутні працівники медійної сфери порушують актуальні та важливі теми сьогодення. Електронний варіант газети також розміщують на сайті факультету.

Робота над випуском завершується проведенням редакційної наради. На ній визначають кращі матеріали та завдання щодо поліпшення роботи редакції. Студенти одержують бали відповідно до участі в створенні інформаційного продукту та якості творів. Максимальну оцінку здобувачі одержують за гострі й актуальні матеріали, написані на основі фактів, які зібрані з різних джерел, у результаті копіткої роботи.

Напрацьований викладачами факультету досвід дає змогу креслити низку проблем, з якими час від часу стикаються навчальні редакції. Йдеться про посади

дизайнерів та коректорів, де опанування технічної сторони справи має йти паралельно з постійним творчим самовдосконаленням. Іноді виникають труднощі й іншого характеру. Зокрема, якщо студент ставиться до роботи в редакції як до «перешкоди» на шляху до отримання залікового балу, він випадає з колективу газети, не відчуває журналістського товариства. І в такому випадку головному редактору доводиться вживати певних заходів: пояснювати необхідність дотримання дедлайнів, вчасного виправлення помилок, завантаження ілюстративного матеріалу та ін. Викладачі, які мають досвід журналістської роботи, постійно наголошують: «Читачеві все одно, хто саме зірвав випуск. Якщо газета не вийшла, винна вся редакція». Так само успіх чергового номера – це досягнення всього колективу. Все це обговорюється під час вищезазначених редакційних нарад, і це сприяє накопиченню безцінного досвіду.

Творча лабораторія покликана розкрити здібності майбутніх журналістів. Працюючи в навчальній редакції, здобувачі набувають універсальних компетентностей – творчих, командних, керівних. Випускники факультету зможуть працювати в друкованих та онлайн-медіа або в галузі SMM. І підготовці саме таких фахівців сприяє вивчення здобувачами дисципліни «Журналістська майстерність».

Василь Милосердний

старший викладач кафедри періодичної преси та
медіаредагування

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ОДЕСА ПІД ПРИЦІЛОМ ПРОПАГАНДИ РФ: ЯК ОДЕСЬКІ МЕДІА ПРОТИДІЮТЬ ІМПЕРСЬКИМ МІФАМ

Інформаційна війна є невід'ємним складником сучасних збройних конфліктів. Російська агресія проти України супроводжується системним використанням пропаганди, дезінформації та маніпулятивних наративів, спрямованих на підрив суспільної єдності, деморалізацію населення та дискредитацію української державності. Особливе місце у цій стратегії посідають регіональні наративи, зокрема щодо південних областей України та міста Одеси як багатокультурного й стратегічно важливого регіону.

Особливості російської інформаційної війни та протидії методам впливу пропаганди аналізували українські науковці П. Гай-Нижник, Ю. Горбань, В. Горбулін, І. Жаровська, О. Комарчук, Є. Магда, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, А. Русначенко, І. Тодоров та інші.

Поняття «ворожі інформаційні наративи» в науковому дискурсі трактується як стійкі смислові конструкції, що багаторазово відтворюються в медіапросторі з метою формування викривленої картини реальності. У російській пропаганді часто апелюють до історичних міфів, мовного питання, теми «захисту російськомовних», а також до ідеї «штучності» української держави.

Після анексії Криму російські та проросійські медіа системно поширювали такі наративи щодо Одеси: твердження про «проросійську ідентичність» міста, міф про «утиски російськомовного населення», інтерпретація подій 2 травня 2014 року як «злочину української влади», зображення Одеси як «міста, що чекає

на визволення». Ці меседжі активно ретранслювалися через анонімні Telegram-канали, соціальні мережі та підконтрольні Росії медіаресурси.

Намагаючись повернути Україну в кордони колишньої імперії, агресор застосовує всі засоби гібридної війни – від збройних до інформаційно-психологічних. Історичну політику ворог також широко використовує як інструмент для підриву України зсередини шляхом просування ідеї «руського міра» та як засіб легітимізації військової агресії¹.

У цьому контексті регіональні медіа набувають особливого значення як суб'єкти протидії ворожому інформаційному впливу. Метою цієї статті є аналіз діяльності одеських медійників у протистоянні російським інформаційним впливам.

З початком повномасштабної війни пропагандистські атаки на Україну значно посилюються. Проаналізувавши низку висловлювань кремлівського диктатора та російських високопосадовців, Інститут вивчення війни у своєму звіті констатував, що Кремль з новою силою роздмухує наративи про те, що Одеса нібито є «російським містом»: «Відновлення цих наративів російськими чиновниками у грудні 2025 року, ймовірно, має на меті підтримати постійні зусилля Кремля щодо когнітивної війни, спрямовані на те, щоб зобразити Росію як здатну затягувати війну для досягнення своїх цілей, а перемогу Росії – як неминучу. Кремль також може прагнути використовувати повторювані протягом багатьох років наративи про Одесу, щоб створити умови для виправдання поновлення агресії проти України після майбутнього мирного врегулювання в ім'я захисту етнічних росіян та «сподіваних» російських земель»².

Регіональні медіа здатні оперативно реагувати на інформаційні загрози, що робить їх важливими чинниками медіабезпеки. Одним із найяскравіших прикладів сучасної контрпропаганди та просвітництва в медіапросторі південного регіону став проєкт телеканалу «Суспільне Одеса» під назвою «Одеса

¹ Чупрій Л. В., Готра О. Б., Алексеєнко І. М. Інформаційна війна росії проти України та країн Заходу в умовах глобалізації та шляхи протидії їй. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2024. № 49. С. 237.

² Russian Offensive Campaign Assessment, December 2, 2025. Institute for the study of war. URL: <https://understandingwar.org/research/russia-ukraine/russian-offensive-campaign-assessment-december-2-2025/> (дата звернення: 12.10.2026)

– не російське місто»³. Його мета — показати, що Одеса є продуктом європейської та української культури, а не лише «волі російських монархів». У кількох випусках журналісти системно спростовують ключові тези російської пропаганди, які використовують історію Одеси як інструмент політичного впливу. Затосовуючи методику верифікації історичних джерел та залучаючи академічну спільноту, медіаресурс успішно переводить дискусію з емоційної площини в наукову, демонструючи штучність імперських конструкцій.

Суспільне Одеса у своїх відеоматеріалах фокусується на таких вузлових точках:

«Катерина не засновувала Одеси»: Журналісти разом із істориками доводять, що рескрипт 1794 року був лише адміністративним кроком щодо розбудови вже існуючого порту Хаджибей.

«Українців в Одесі не було до радянських часів»: Проєкт акцентує увагу на козацьких поселеннях (Усатове, Нерубайське), на участі козацьких полків у штурмі Хаджибея та на тому, що українці завжди склали значну частину населення передмість. Журналісти наводять переконливі факти, як імперія придушувала в Одесі національний рух.

«Хто насправді побудував Одесу»: Журналісти досліджують архітектурну та економічну спадщину, демонструючи вплив італійців, французів, греків та євреїв, що робить місто європейським порто-франко, а не типовим російським губернським центром.

Журналісти звертаються до першоджерел, які тривалий час ігнорувала офіційна радянська історіографія, зокрема демонструючи старовинні карти італійських та турецьких мореплавців, де фортеця Хаджибей позначена задовго до 1794 року. Використання архівних фотохронік та інфографіки полегшує сприйняття складних історичних процесів.

Кожен випуск базується на коментарях фахових істориків, що перетворює журналістський матеріал на науково-популярний контент.

³ Суспільне Одеса. Одеса — не російське місто.[Відео]. Суспільне Одеса. 2025. URL:<https://www.youtube.com/playlist?list=PLcGshQD-Fu7Mw5zrkuD65V7lYP9nMGas> (дата звернення: 10.01.2026).

Для аналізу висвітлення процесу деколонізації періодичною пресою ключовим джерелом обрано газету «Чорноморські новини». Це видання послідовно та системно бореться з російською пропагандою. На відміну від багатьох місцевих медіа, газета почала виступати проти імперської концепції історії регіону ще на світанку української незалежності, надаючи трибуну для проукраїнської інтелігенції. У «Чорноморських новинах» систематично з'являються матеріали цієї тематики під рубриками «Історія», «Ракурс», «Пам'ять», «Спадщина», «Минуле й сьогодні»⁴.

Видання залучає авторів, які є прямими учасниками процесу деколонізації. Газета публікує розлогі статті, інтерв'ю, авторські колонки. Відомі історики Т. Гончарук, В. Полторак, В. Савченко на сторінках видання розповідають справжню історію Одеси, зокрема популяризують дату 1415 рік, коли вперше в документах зафіксована згадка про історичне поселення Кацюбіїв-Хаджибей. Матеріали сприяють поверненню суб'єктності Одесі як європейському порту литовсько-польської доби, що існував за 400 років до «рескрипту Катерини II»⁵.

Важливим аспектом емпіричних даних є матеріали газети про козацьку спадщину Причорномор'я. «Чорноморські новини» детально висвітлюють дослідження козацьких цвинтарів (наприклад, Сотниківської Січі) та участь чорноморського козацтва в штурмі фортеці Хаджибей⁶. На підставі історичних документів видання наголошує, що штурм фортеці Хаджибей здійснювався силами українських козаків під командуванням Антона Головатого та Захарія Чепіги, а не лише регулярною армією. Це змінює роль українців в історії міста з «прийшлих» на «визволителів» та «першопоселенців».

Заміна міфу про «пустий степ» фактами про українські поселення створює підґрунтя для сприйняття Одещини як споконвічно українського культурного ландшафту.

⁴ Чому, попри запит суспільства, дерусифікація в Одесі буксує? Чорноморські новини. 2025, № 20. URL: <https://hornomorka.com/archive/22547/a-171542.html> (дата звернення: 12.10.2026)

⁵ Одеса — втілення української експансії до Чорного моря. Чорноморські новини. 2025, № 19. URL: <https://chornomorka.com/archive/22546/a-171523.html> (дата звернення: 12.10.2026)

⁶ Хрести як свідки доімперської історії. Чорноморські новини. 2023, № 46. URL: <https://chornomorka.com/archive/22471/a-170580.html> (дата звернення: 12.10.2026)

Аналіз публікацій останніх років свідчить про глибоку рефлексію видання щодо «культурної окупації». Газета розглядає пам'ятники російським діячам (О. Пушкіну, М. Воронцову) не як об'єкти мистецтва, а як ідеологічні символи імперії⁷.

Газета «Чорноморські новини» публікує численні розвідки про одеську «Просвіту», діяльність родини Лип, М. Аркаса, М. Комарова, Є. Чикаленка. Розвінчування міфу про Одесу як виключно «російськомовне середовище» здійснюється через докази існування потужної української еліти, яка формувала обличчя міста на межі ХІХ–ХХ століть⁸.

Після повномасштабного вторгнення в Одесі посилюються процеси позбавлення від спадщини колоніалізму. Особливої гостроти дискурс деколонізації в одеських медіа набув після розпорядження голови Одеської ОВА від 26 липня 2024 року. Газета «Вечірня Одеса» в матеріалі «Відрив від імперських наративів чи «обнулення» Одеси?» аналізує реакцію суспільства на перейменування 84 топонімів міста⁹.

Одесити неоднозначно ставляться до зміни назв вулиць та знесення пам'ятників. Видання намагається дати відповідь на питання: чи є зникнення імперських назв втратою ідентичності, чи, навпаки, — умовою для її справжнього відродження. Така позиція газети сприяє переосмисленню міського простору не як статичного музею імперії, а як живого організму, що розвивається в межах національного законодавства.

Ще одне впливове на Одещині видання, яке тримає у своєму фокусі питання деколонізації, є газета «Одеське життя». Видання висвітлює тему деколонізації та імперських наративів не у формі академічної критики, а як частину міського інформаційного дискурсу. Газета знайомить читачів з

⁷ Насильницька» декомунізація? Чорноморські новини. 2024. № 32. URL:<https://chornomorka.com/archive/22510/a-171058.html> (дата звернення: 12.10.2026)

⁸ Популяризатор української ідеї. Чорноморські новини. 2023. № 32. URL:<https://chornomorka.com/archive/22457/a-16929.html> (дата звернення: 12.10.2026)

⁹ Відрив від імперських наративів чи «обнулення» Одеси? Вечірня Одеса. 2024. № 65–66. URL:<https://vo.od.ua/rubrics/politika/50409.php> (дата звернення: 12.10.2026)

дискусіями щодо перейменування вулиць¹⁰, публікує матеріали, що формують міську пам'ять і підсилюють українську ідентичність¹¹. За майже двадцять років існування «Одеське життя» заслужило авторитет серед читачів. Про це свідчить кількість переглядів новин на сайті газети – понад 1,3 мільйона на місяць. Свої матеріали редакція також поширює в соціальних мережах, а для свого YouTube-каналу створює спеціальні сюжети.

Проведене дослідження діяльності одеських медіа дає змогу зробити такі висновки:

Одеський медіапростір перестав бути пасивним споживачем міфів про «заснування міста Катериною II», перетворившись на майданчик для наукового переосмислення минулого та широкої дискусії.

Найбільш успішні просвітницькі ініціативи базуються на залученні фахових істориків та архівістів. Проєкт «Одеса — не російське місто» довів, що використання першоджерел (карт, рескриптів, археологічних даних) у поєднанні з сучасними медійними форматами (відеоесе, лонгріди, інфографіка) дає змогу ефективно спростовувати багатолітні нашарування пропаганди.

Розвінчування міфу про «пусте місце» до 1794 року та популяризація 600-річної історії Хаджибея–Одеси має не лише академічне, а й стратегічне значення. Це сприяє інтеграції Одеси в загальноукраїнський та європейський контекст, розриваючи штучно створену пуповину з «імперським центром».

У контексті сучасної російської агресії робота одеських журналістів із розвінчування історичних фейків постає питанням національної безпеки. Деконструкція наративу про «русский город» позбавляє агресора ідеологічного підґрунтя для територіальних претензій.

Досвід одеських регіональних медіа свідчить про формування специфічної моделі журналістської протидії інформаційній агресії, у межах якої професійна рефлексія поєднується з громадянською відповідальністю. Протидія імперським

¹⁰ Назви вулиць як дзеркало епохи: декомунізація та дерусифікація на сторінках «Одеського життя». *Одеське життя*. 2025. URL: https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/nazvy-vulycz-yak-dzerkalo-epohy-dekomunizacziya-ta-derusyifikacziya-na-storinkah-odeskogo-zhyttya?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.10.2026)

¹¹ «Деколонізація» по-одеськи, чи що нам робити з Пушкінім? *Одеське життя*. 2024. URL: <https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/dekolonizaciya-po-odeski-chi-shho-nam-robiti-z-pushkinim> (дата звернення: 12.10.2026)

міфам реалізується не через пряме заперечення, а через системну зміну способів розповіді про місто, його історію та сучасність. Саме ця зміна наративної логіки та інтерпретаційних рамок робить інформаційний вплив більш стійким, ефективним та довготривалим. Поширення правдивої інформації також сприяє розвитку критичного мислення та підвищення рівня медіаграмотності населення.

З огляду на надзвичайну важливість медіабезпеки, боротьба з ворожою пропагандою має залишатися у фокусі наукових досліджень. Перспективи подальшої роботи полягають у розширенні кола досліджуваних медіа, зокрема онлайн-видань, що дасть змогу створити цілісну картину медіа-спротиву в регіоні та в Україні загалом.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ**Надія Коцур**

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри здоров'я і безпеки життєдіяльності
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Лідія Товкун

кандидат історичних наук,
доцент кафедри здоров'я і безпеки життєдіяльності
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

**ОЦІНКА ПСИХОСОМАТИЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В
УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

В умовах повномасштабної російсько-української війни спостерігається тенденція щодо погіршення психосоматичного здоров'я дітей і підлітків, що пов'язано із зростанням випадків депресії, апатії, підвищеної тривожності та посттравматичних стресових станів (ПТСР). Діти стають більш дратівливими, замкнутими, знижується концентрація уваги, виникає регресивна поведінка, з'являються соматичні скарги (порушення сну, головний біль, біль у животі та ін.).

Освітнє середовище в умовах війни характеризується появою низки стресогенних факторів. Долаючи виклики війни, всі учасники освітнього процесу продовжили навчання в дистанційній чи змішаній формі із примусовими перервами у навчанні через повітряні тривоги чи відключення електроенергії. Водночас зазначені умови навчання негативно позначилися на якості освітнього процесу і успішність школярів, а особливо негативно вплинули на їх психосоматичному стані. Внаслідок цього більшість теперішніх школярів стикаються зі стресовими станами і відчувають на собі їх негативні наслідки.

Отже, зростання стресогенних факторів у сучасному освітньому процесі в умовах війни та їх негативний вплив на психосоматичне здоров'я школярів робить цю проблему надзвичайно актуальною.

Як свідчать дослідження сучасних науковців у галузі медицини, психології, валеології, гігієни дітей та підлітків (І. Губеладзе, С. В. Гозак, О. В. Луценко, О. О. Огоренко, Т. Є. Шустерман, Л. М. Юр'єва, Є. О. Ліхолетов, Н. Сохор, Н. І. Коцур, Л. П. Товкун та ін.), освітній процес у закладах загальної середньої освіти, на жаль, має негативний вплив на фізичне і психічне здоров'я учнів. Воно тісно пов'язане з впливом таких негативних стресових факторів: нервово-психічною напругою, перенасиченням інформації, булінгом, систематичним недомаганням, підвищеною тривогою у зв'язку з сигналами повітряної тривоги, ракетними обстрілами, бойовими діями на фронтах і проживання на окупованих територіях України. Науковцями виділено основні прояви психосоматичного здоров'я учнів під час війни, до яких віднесено: емоційні зміни (страх, тривога, пригнічений настрій, надмірна чутливість, заціпеніння); поведінкові зміни (соціальна ізоляція, агресивна або навпаки, надмірно залежна поведінка, повернення до дитячих звичок (смоктання пальців), проблеми з харчовою поведінкою тощо); фізичні зміни (головний біль, біль у животі, енурез, заїкання, гикавка, порушення сну); когнітивні порушення (зниження концентрації уваги, забудькуватість, хаотичне сприйняття, труднощі з навчанням).

Про негативний вплив стресогенних факторів на психосоматичне здоров'я молоді під час війни зазначається в низці досліджень вітчизняних науковців (О. Бадюк, В. Содолєвська, А. Гиндич, Н. Дзеружинська, А. Скрипченко, А. Мейська, Н. Кулеша, Р. Свобода, Л. П'янківська, Н. Приазов'я, О. Янковський О та ін.). Так, дослідниця В. Содолєвська підкреслює, що війна створює надзвичайні стресові умови, які підвищують ризик розвитку психічних розладів, таких як ПТСР, тривожність і депресія. Молодь, яка перебуває на етапі формування психоемоційної стабільності, є особливо вразливою до таких впливів. За даними дослідження, навіть короткочасний контакт з

екстремальними ситуаціями може мати довгострокові наслідки для психічного здоров'я молодого покоління¹. Науковці А. Гиндич та Н. Дзеружинська систематизували наявних наукові дані про вплив війни на психічне здоров'я студентів, зокрема тих, хто перебуває в умовах хронічного стресу та невизначеності. Основний акцент дослідниками зроблено на вивченні коморбідності, її впливу на загальну якість життя, та дослідження наявних терапевтичних стратегій². У публікації за авторством А. Скрипченко, А. Мейської, Н. Кулеши проаналізовано основні психічні розлади, які найчастіше діагностуються в молоді внаслідок воєнних дій, зокрема ПТСР, тривожні та депресивні стани. Окрему увагу приділено механізмам адаптації, соціальним факторам, які впливають на стійкість психічного здоров'я, та міжнародному досвіду у подоланні негативних наслідків війни для молодого покоління³.

Упродовж останніх років у науковому просторі зросла кількість досліджень зарубіжних учених, присвячених взаємозв'язку стресу і ментального здоров'я учнів. Так, авторський колектив учених, зокрема Rodríguez-Rivas, Jaime Alfaro, Mariavictoria Benavente, Jorge J. Varela, Roberto Melipill' & Fernando Reyes⁴ здійснив аналіз зв'язку стресового стану із задоволеністю життя чилійських школярів підліткового віку під час дистанційного навчання. Ними також встановлено те, що відчуття стресу негативно впливає на задоволеність життям. Науковці Guzmán J., Green J. G., Oblath R. & Holt M. K.⁵ у своєму дослідженні зазначили, що загальне задоволення життям учнів значною мірою впливає на зв'язок між ризиками для психічного здоров'я і сприйняттям академічного і

¹ Содолевська, В. (2025). Вплив війни на психічне здоров'я молоді: роль резилієнсу та психологічних інтервенцій. *Психоневрологія та нейропсихіатрія*, 6 (161), 28-34. DOI: 10.26766/pmgrp.v9i3.532

² Гиндич, А., Дзеружинська, Н. Психічне здоров'я студентів, які постраждали від війни: коморбідність, якість життя та терапевтичні стратегії. URL: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/561>

³ Скрипниченко, А., Мейська, А., & Кулеша, Н. (2025). Психічне здоров'я підлітків і молоді в умовах війни: виклики та шляхи підтримки. *UNIVERSUM*, (18), 163–169.

⁴ Rodríguez-Rivas, M.E., Alfaro, J., Benavente, M., Varela, J.J., Melipillán, R., & Reyes, F. (2023). The negative association of perceived stress with adolescents' life satisfaction during the pandemic period: The moderating role of school community support. *Heliyon*, mar 29, 9(4), e15001. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023>.

⁵ Guzmán, J., Green, J.G., Oblath, R., & Holt, M.K. (2020). Life satisfaction mediates the association between mental health risk and perceptions of school functioning among children and adolescents. *Contemporary school psychology*, 24, 389–399. <https://doi.org/10.1007/s40688-019-00257-w>.

соціального функціонування. Зарубіжні дослідники також указують на актуальність ролі освітньої спільноти у сприйнятті рівня стресу школярами-підлітками. Зокрема, Van Loon A. W., Creemers H. E., Beumer W. Y., Okorn A., Vogelaar S., Saab N. & Asscher J. J.⁶ зазначають, що шкільне середовище під час очного навчання, різноманітні позакласні та спортивні заходи позитивно сприяють зменшенню рівня стресу і забезпечують більш високий рівень благополуччя серед школярів. Підтримка з боку освітнього закладу, педагогічного колективу й однокласників має велике значення у цьому процесі. У своєму дослідженні M. D. Lyons & X. Jiang⁷ дійшли висновку, що підтримка вчителів і однокласників позитивно впливає на якість життя і зменшує негативний вплив стресу на психічне здоров'я школярів.

Отже, вивчення впливу наслідків війни на психосоматичне здоров'я дітей та учнівської молоді є актуальною проблемою дослідження як серед вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

У ході дослідження за допомогою теоретичного методу вдалося проаналізувати, синтезувати, систематизувати й узагальнити наявну інформацію щодо стресогенних факторів освітнього процесу для школярів у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі.

Дослідження здійснювалося впродовж 2024-2025 навчального року серед учнів 9-х класів 5-ти гімназій міста Переяслава Київської області. Адміністрації гімназій погодилися на проведення такого дослідження, бо вбачали в цьому практичне значення. Батьки учнів також дали згоду на проведення серед них опитування щодо проявів стресового стану і проведення тестування. У зв'язку з цим серед гімназистів було проведено дослідження, котре відбувалося у присутності психологів гімназій.

Із метою визначення наявності тривожності, причин виникнення та наслідків для досліджуваних було проведено анонімне анкетування батьків.

⁶ van Loon, A.W., Creemers, H.E., Beumer, W.Y., Okorn, A., Vogelaar, S., Saab, N., ... & Asscher, J.J. (2020). Can schools reduce adolescent psychological stress? A multilevel meta-analysis of the effectiveness of school-based intervention programs. *Journal of youth and adolescence*, 49, 1127–1145. <https://doi.org/10.1007/s10964-020-01201-5>.

⁷ Lyons, M.D., Jiang, X. (2022). School-related social support as a buffer to stressors in the development of adolescent life satisfaction. *J. Appl. Sch. Psychol*, 38 (1), 21–38. <https://doi.org/10.1080/15377903.2021.1895397>.

Анкета містила вісім запитань, де потрібно було підкреслити необхідну відповідь: 1) Чи часто хвилюється Ваша дитина? (*Так/Ні*); 2) Чи часто Вашій дитині важко зосереджуватися на виконанні домашніх завдань? (*Так/Ні*); 3) Чи часто Ваша дитина боїться залишатися сама вдома? (*Так/Ні*); 4) Чи часто Вашій дитині важко заспокоїтися? (*Так/Ні*); 5) Чи є у Вашої дитини проблеми зі сном? (*Так/Ні*); 6) Чи є у Вашої дитини проблеми з комунікацією з однолітками? (*Так/Ні*); 7) Чи є у Вашої дитини проблеми з комунікацією з вчителями? (*Так/Ні*); 8) Як часто Ви у своєї дитини за попередній місяць відзначали такі стани: апатія, самотність, сум, тривога, злість (*ніколи; іноді; 1-2 рази; часто чи весь час*).

За згодою адміністрацій гімназій, серед досліджуваних гімназистів проводилися тестування. Зокрема, «Тест на визначення навчального стресу» (Ю. В. Щербатих), визначив основні причини стресу та його прояви в умовах освітнього процесу, основні прийоми зняття стресу школярами. Досліджувані давали відповіді на сім блоків запитань. Результати тесту оцінювалися за допомогою порівняння отриманих даних із середніми значеннями. Отримані результати тесту допомогли ідентифікувати особливі потреби досліджуваних щодо психологічної підтримки, навчально-методичних засобів чи інших ресурсів, які сприяють зменшенню стресу й удосконаленню освітнього процесу.

Для визначення рівня стресостійкості учнів, її протистоянні впливу стресогенних факторів, а також адаптації до негативних життєвих подій нами використано «Тест самооцінки стресостійкості» С. Коухена і Г. Вілліансона. Цей тест складався з 10-ти запитань, на які досліджувані гімназисти відповідали шляхом підкреслення відповідного варіанту відповіді, оцінюючи при цьому свої власні реакції на стресові ситуації. Підрахунок результатів здійснювався шляхом суми балів, які набирали досліджувані за всі запитання тесту. Самооцінка стресостійкості допомогла досліджуваним краще зрозуміти свої власні реакції на стрес і свою загальну стресостійкість. Використання цього тесту дало вичерпну інформацію для розвитку стратегій управління стресом і підвищення загального благополуччя.

«Тест життєстійкості» С. Мадді в адаптації Д. А. Леонтєва і Є. І. Расказова дав змогу охарактеризувати здатність особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і при цьому не знижуючи успішності своєї діяльності. Досліджуванним пропонувалося відповісти на 45 тверджень, обравши один із запропонованих варіантів відповідей. Шляхом суми балів інтерпретувався показник життєстійкості.

Аналізуючи стресогенні фактори впливу на сучасних школярів в освітньому середовищі, слід виділити один із найболючіших факторів – *війна в Україні*. Війна завжди буде тим дестабілізуючим фактором, який негативно впливає на життя всіх людей, особливо на школярів. Адже за умов війни, освіта стикається з нечисленними викликами, котрі провокують виникнення стресогенних факторів для школярів у процесі навчання: психологічний вплив, фізична безпека, розлучення з батьками і родичами, дефіцит ресурсів, соціальна нестабільність, потреба у психологічній підтримці.

Стресогенні фактори впливу на школярів, які перебувають в зоні бойових дій чи на окупованій території, є багатозначними, котрі мають негативний вплив як на їх психологічний стан, так і на успішність у навчанні. До них належать: політична нестабільність, фізична безпека, соціальна ізоляція, недоступність освіти, психологічний стрес.

Особливо негативно впливають на психосоматичне здоров'я школярів стресогенні фактори в умовах їх перебування в полоні. Внаслідок можливих фізичних і психологічних знущань у полоні, у школярів можуть виникати довгострокові негативні наслідки для їх психічного і соматичного стану здоров'я. Полон призводить до розлучення членів родини, а це дуже загострює страх, тривогу і безпорадність, викликає емоційний стрес у школярів. Зазвичай, полонені позбавляються можливості доступу до основних потреб (нормальне харчування, чиста питна вода, вчасна медична допомога, відповідна освіта), що вкрай негативно впливає як на соматичне, так і на їх психічне здоров'я. Полонені школярі свідомо проживають травматичні події (обстріли, обшуки, переслідування, знущання та ін.), а це, беззаперечно, не залишиться безслідно

для їх психіки. Постійний стрес і нестабільність сприяють розвитку психологічного тиску на школярів, викликаючи тривогу, депресію і психотравми.

Аналізуючи навчання школярів на окупованих територіях, слід виділити наступні стресогенні фактори впливу на психосоматичний стан школярів: 1) відсутність нормальних умов для навчання, оскільки окупація призводить до зниження якості надання освітніх послуг. Через обмежені можливості і ресурси у школярів виникає тривога і стрес; 2) окупація завжди призводить до *політичного тиску й індоктринації* (нав'язування школярам певних ідеологій і перекручувань історичних фактів). Такі дії мають вплив на самостійність думок і психологічний стан неповнолітніх; 3) окупація є причиною *обмеження доступу до всіляких можливостей для розвитку* (спортивні секції, художня і музична діяльність, екскурсії), а це все негативно відбивається на психологічному здоров'ї і соціальному благополуччі школярів; 4) *щохвилиний страх* перед можливим насильством чи конфліктом під час освітнього процесу наступні стресогенні фактори призводить до постійної *тривоги* і посттравматичного стресового розладу школярів; 5) *соціальна ізоляція* через окупацію школярів викликає відчуття самотності і відчуження, у зв'язку з відсутністю зв'язку зі своїми родичами і друзями; 6) в окупації через політичний тиск поширюються *некоректна чи змінена інформація і навчання*, котрі перетасовують реальну картину світу і негативно впливають на розвиток школярів; 7) окупаційні умови призводять до збільшення *ризиків травм і насильства* серед школярів (фізичне, емоційне, вербальне насильство), що негативно впливає не лише на їх психологічний стан, а й на академічні досягнення; 8) окупація неминуче призводить до *економічних труднощів* для цивільного населення (нестабільність, зменшення доходів, безробіття), що напряду впливає на умови життєдіяльності і здоров'я⁸.

⁸ Війна та підлітки: про вплив і наслідки. НУБЗ. URL: <https://hubz.ua/ekspertna-dumka/vijna-ta-pidlitky-pro-vplyv-ta-naslidky/>

Школярі, котрі пережили воєнні дії, окупацію, полон чи були свідками наслідків цих жахів, можуть мати посттравматичний стресовий розлад (нічні кошмари, тривожність, постійна напруга, переживання воєнних подій). Унаслідок цього з'являються емоційні проблеми (депресія, тривога, стрес), що безпосередньо впливає на мотивацію до навчання, академічні досягнення і здоров'я школярів⁹.

Саме через це, освітні заклади мають забезпечувати вільний доступ до психолога чи психологічних служб, програм психологічної підтримки, задля допомоги школярам подолати стрес і повернути їх психологічну стійкість¹⁰.

Водночас варто також розглянути ті стресогенні фактори в освітньому процесі, котрі виникають за звичних, мирних умов проживання, і негативно впливають на психосоматичне здоров'я школярів.

Зокрема, академічні фактори є однією з провідних причин формування психоемоційного напруження у школярів. Надмірне навчальне навантаження, що включає велику кількість домашніх завдань, проєктів, тестів і дослідницьких робіт, призводить до дефіциту часу, порушення добового режиму та зниження якості навчальної діяльності. Високі та часто перебільшені вимоги з боку педагогів і батьків, постійний контроль результатів навчання, оцінювання й рейтинги посилюють тривожність, знижують самооцінку та спричиняють стійкий страх неуспіху. Додатковими чинниками стресу виступають конкурентне освітнє середовище, систематичні тестування й іспити, а також несприятливі умови навчання, зокрема недостатня підтримка з боку вчителів та однокласників, а також обмежений доступ до освітніх ресурсів.

У сукупності зазначені чинники зумовлюють перенавантаження розумових ресурсів школярів, формування хронічної тривоги та тривалого стресу. Скорочення часу на відпочинок, дозвілля й соціальну взаємодію

⁹ Вплив війни та вимушеного переселення на психічне здоров'я дітей і підлітків (огляд літератури) Психосоматична медицина та загальна практика. URL: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/471#:~:text=Результати%20Огляд%20літератури,%20>

¹⁰ Where and how Ukrainian children study in times of war: problems, suggestions, recommendations (2022). Retrieved from https://znayshov.com/News/Details/de_i_Yak_navchaiutsia_ukrainski_dity_v_chasy_viiny_problemy_propozytzii_rekomendatsii.

негативно впливає на психофізичний стан, самопочуття та здоров'я учнів загалом, що підкреслює необхідність оптимізації освітнього процесу й упровадження здоров'язберезувальних підходів у навчанні.

Соціальні фактори відіграють суттєву роль у формуванні стресових станів у школярів і значною мірою визначають їхній емоційний стан і психологічне благополуччя. Напружені або проблемні міжособистісні відносини з однолітками та педагогами, труднощі соціальної адаптації, відчуття неприйнятності колективом, а також конфлікти, булінг і конкуренція негативно впливають на самооцінку та спричиняють підвищену тривожність. Додатковими стресогенними чинниками є інтенсивність освітнього процесу, страх невдачі через складність навчального матеріалу, а також необхідність виконання відповідальних завдань, участі у проєктах і публічних виступах.

Важливе місце серед соціальних чинників займає вплив нового соціального середовища, зокрема під час переходу між ланками освіти або зміни навчального закладу, що потребує адаптації до нових умов, соціальних ролей і взаємин. Значний стресогенний потенціал мають і проблеми сімейного характеру – конфлікти, розлучення батьків, фінансова нестабільність або безробіття, що формують несприятливу емоційну атмосферу та знижують відчуття безпеки у дітей.

Соціальний тиск, пов'язаний із прагненням відповідати очікуванням однолітків, батьків і педагогів щодо зовнішності, поведінки та навчальних досягнень, посилює внутрішню напругу, зумовлює занижену самооцінку і незадоволеність собою. Постійний батьківський контроль за успішністю також сприяє розвитку страху неуспіху та підвищеної тривожності. Сукупна дія зазначених соціальних факторів негативно впливає не лише на емоційний стан школярів, а й на їхню поведінку, мотивацію до навчання, когнітивні процеси (пам'ять, увагу, здатність до засвоєння інформації) та загальний рівень психологічного здоров'я.

Екологічні фактори істотно впливають на психофізичний стан і здоров'я школярів, визначаючи рівень їхнього комфорту, працездатності та емоційної

стабільності. Порушення санітарно-гігієнічних вимог у навчальних приміщеннях, підвищений рівень шуму, незадовільна якість повітря, води й харчування сприяють швидкому виснаженню, зниженню уваги та формуванню стресових реакцій. Додатковими джерелами тривоги є небезпечні умови пересування до школи та вплив екологічних катастроф і надзвичайних ситуацій. У сукупності ці чинники негативно позначаються на соматичному й психічному здоров'ї школярів, що актуалізує потребу забезпечення безпечного, екологічно та психологічно сприятливого освітнього середовища ¹¹.

Психологічні фактори суттєво впливають на формування стресових станів у школярів і пов'язані з особливостями самооцінки, емоційної сфери та здатності до адаптації. Неадекватна самооцінка, перфекціонізм і страх невдачі зумовлюють підвищену тривожність і внутрішню напругу, тоді як труднощі пристосування до змін у навчальному середовищі та порушення соціальних зв'язків посилюють відчуття ізольованості. Додатковий тиск з боку батьків і педагогів, зумовлений надмірним контролем і завищеними очікуваннями, сприяє хронізації стресу. У сукупності ці чинники негативно впливають на психоемоційне благополуччя школярів і потребують системної профілактики та психологічної підтримки в освітньому процесі ¹².

Емоційний і фізичний стрес є взаємопов'язаними чинниками, що суттєво впливають на психологічне благополуччя та навчальну успішність школярів. Емоційний тиск, зумовлений зниженою самооцінкою, соціальною ізольованістю, булінгом, тривожними й депресивними станами, призводить до порушення адаптації, зниження концентрації уваги, ослаблення когнітивних процесів і втрати навчальної мотивації.

Фізичний стрес, пов'язаний із недостатнім сном, низькою руховою активністю, нераціональним харчуванням і наявністю хронічних захворювань,

¹¹ Kotsur, N., Tovkun, L. (2023). Evaluation of the influence of stress factors of the educational process on the psychosomata health of schoolchildren in the conditions of the russian-Ukrainian war. *Scientia et societas*, 2, 8-21. <https://sets.com.ua/journals/vol-2-no-2-2023>

¹² Tovkun, L. (2020). Stress factors in the educational process of school. Safety of life, ecology and health protection of children and youth of the XXI century: current state, problems and prospects: collection of materials of the International scientific and practical Internet conference (P. 84–86), Pereiaslav. Retrieved from <http://ephshair.uhsp.edu.ua/handle/8989898989/5024>.

спричиняє втому, виснаження та погіршення загального стану здоров'я. у сукупності емоційні й фізичні стресові чинники негативно впливають на емоційну регуляцію, самоконтроль і навчальну діяльність школярів, зумовлюючи підвищений рівень тривожності та зниження академічної успішності.

На основі теоретичного аналізу сучасних стресогенних факторів освітнього процесу і їх впливу на соматичне і психічне здоров'я школярів нами здійснено емпіричне дослідження.

Оскільки лише батьки можуть дати вичерпний матеріал щодо наявності ознак тривожності у їхніх дітей-гімназистів, нами проведено анонімне опитування батьків досліджуваних. Проведене анкетування показало, що більшість батьків (68 %) вважали, що їхні діти-гімназисти мали симптоми стресу: часто хвилюються (48,2 %), важко зосереджувалися під час виконання домашніх завдань (39,4 %), боялися залишатися самі вдома (27,3 %), важко заспокоювалися (23,7 %), мали проблеми зі сном (22,6 %), мали комунікативні складнощі з однолітками (16,8 %) і вчителями (15,9 %). За свідченнями батьків з'ясовано, що у досліджуваних найчастіше проявлялися тривога і сум, а найменше школярі відчували апатію.

Дослідження навчального стресу у школярів нами проводилося за «Тестом на визначення навчального стресу» (Ю. В. Щербатих). Спершу з'ясовані середні значення причин навчального стресу в досліджуваних. Як свідчать отримані результати, найвагомішими чинниками освітнього процесу є велике навчальне навантаження (8,8 %), проблеми в особистому житті (8,7 %) та невміння організувати свій режим дня (8,6 %). Досить високі показники також мають надто серйозне ставлення до навчання (7,3 %) і нерегулярне навчання (5,9 %). Серед чинників середнього рівня вираженості визначено незрозумілі, нудні підручники (5,4 %), невміння розпоряджатися обмеженими фінансами (5,2 %), сором'язливість (5,1 %) та суворість вчителів (4,7 %). Найменший вплив на виникнення навчального стресу, за результатами дослідження, мають проблеми

проживання (1,5 %), життя далеко від батьків (2,1 %), небажання вчитися (4,1 %) та відсутність підручників (3,7 %).

Отже, отримані дані свідчать, що провідну роль у формуванні навчального стресу школярів відіграють організаційні та навчальні чинники, що пов'язані з навантаженням, режимом дня та вимогами освітнього процесу, тоді як соціально-побутові фактори мають відносно менший вплив.

Результати зміни рівня постійного стресу досліджуваних на кінці навчального року свідчать, що у більшості респондентів рівень постійного стресу не змінився (26,7 %) або незначно зріс (20,5 %). Водночас у частини досліджуваних зафіксовано зниження рівня стресу: незначне – у 17,3 %, значне – у 18,7 % опитаних. Значне підвищення рівня постійного стресу спостерігалось у 16,8 % респондентів.

Результати проявів стресу у досліджуваних, пов'язаного з навчальною діяльністю, засвідчили, що найбільш поширеними проявами стресу є відчуття постійної нестачі часу (9,6 %), відчуття безпорадності та неможливості впоратися з проблемами (8,3 %), а також порушення соціальних контактів і проблеми спілкування (7,4 %). Значну поширеність також мають порушення сну (7,4 %), низька працездатність і підвищена втомлюваність (7,3 %) та неможливість позбутися сторонніх думок (6,5 %). Менш вираженими, але показовими, є емоційні прояви, зокрема поганий настрій і депресивні стани (6,1 %), підвищена дратівливість (4,9 %), а також підвищене відволікання і знижена концентрація уваги (5,7 %). Найрідше серед досліджуваних фіксувалися утруднене дихання (1,9 %), проблеми зі шлунково-кишковим трактом (2,3 %) та напруга чи тремтіння м'язів (2,8 %).

Для усунення ознак стресу досліджувані найчастіше використовували спілкування з друзями чи коханою людиною (19,4 %), перерву у навчанні (16,1 %) та сон (14,6 %). Досить поширеними також є підтримка або порада батьків (10,4 %), прогулянки на свіжому повітрі (8,9 %) і фізична активність (8,8 %). Менш ефективними або рідше використовувалися самоізоляція (7,1 %) та перегляд телевізора чи користування електронними пристроями (6,3 %).

Важливо зазначити, що вживання алкоголю та наркотичних речовин не було зафіксовано, тоді як куріння сигарет (5,9 %) використовувалося як спосіб подолання стресу лише незначною частиною опитаних.

Рівень хвилювання досліджуваних перед контрольними роботами у балах виражено так: 1 бал – 5,7 %, 2 бали – 5,3 %, 3 бали – 12,4 %, 4 бали – 2,8 %, 5 балів – 8,5 %, 6 балів – 14,2 %, 7 балів – 20,1 %, 8 балів – 12,6 %, 9 балів – 10,2 %, 10 балів – 8,2 %.

Досліджувані вказали на такі ознаки стресу перед контрольними роботами: прискорене серцебиття – 39,2 %, сухість у роті – 16,4 %, утруднене дихання – 22,5 %, головні чи інші болі – 13,8 %, скутість, тремтіння м'язів – 8,1 %.

Визначення стресостійкості і життєстійкості гімназистів-випускників.

Як видно з результатів попереднього дослідження, освітній процес для школярів є виснажливим і супроводжується різними стресовими станами. Тому дослідження стресостійкості і життєстійкості гімназистів-випускників в умовах сучасної війни в Україні можуть допомогти вдосконалити програми підтримки у долатті ними стресу, покращити здатність у досяганні успіху і загального стану психологічного і фізичного благополуччя. Результати такого дослідження допоможуть закладам загальної середньої освіти краще розуміти вплив війни на здоров'я учнів і розробити ефективні заходи щодо його зміцнення і попередження психосоматичних відхилень.

Отримані результати «Тесту самооцінки стресостійкості» С. Коухена і Г. Вілліансона дали змогу визначити рівні стресостійкості досліджуваних, наскільки ефективно вони можуть впоратися зі стресом, а також адаптуватися до негативних життєвих подій. Зокрема, відмінний рівень стресостійкості має лише 4,8 % досліджуваних, добрий – 24,7 %, задовільний – 28,8 %, поганий – 33,2 % і дуже поганий – 8,5 %.

«Тест життєстійкості» С. Мадді в адаптації Д. А. Леонт'єва і Є. І. Расказова визначив здатність досліджуваних витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і при цьому не знижуючи

успішності своєї діяльності. Так, високий рівень життєстійкості мають 22,1 %, середній рівень – 57,9 % і низький – 20,0 %.

Показники досліджуваних відповідають середнім і вище середнього показникам «Тесту життєстійкості», що свідчить про виразність вимірюваних показників (табл. 1).

Таблиця 1. Середні показники досліджуваних за «Тестом життєстійкості», %

Залучення	Контроль	Прийняття ризику	Життєстійкість
35,2	29,4	17,8	84,4

Згідно аналізу класифікації стресогенних факторів для сучасних школярів в освітньому середовищі з'ясовано, що в умовах війни необхідно адаптовувати освітній процес до школярів, які пережили чи переживають воєнні дії (змінювати програми навчання, встановлювати гнучкий графік навчання, вводити дистанційне чи змішане навчання із забезпеченням безпечних умов). Стресогенні фактори, котрі пов'язані з перебуванням у зоні бойових дій, полоном чи окупацією, вказують на застосування необхідних невідкладних заходів щодо забезпечення школярам безпеки, швидкого звільнення і реабілітації. Школярі, котрі пережили полон чи окупацію, вимагають індивідуальної довгострокової психологічної підтримки, реінтеграції в соціум, корекції травматичного впливу і відновлення психічного здоров'я. Основним заходом припинення дії вище перелічених стресогенних факторів на школярів є повне припинення війни в Україні, негайна індивідуальна психологічна допомога і соціальна адаптація, надання безпечного освітнього середовища всім школярам.

Реакція на академічний стрес у кожного школяра індивідуальна: одні швидко з цим справляються, а інші – тривалий час відчують емоційний дискомфорт. У зв'язку з цим необхідно застосовувати наступні психогігієнічні заходи щодо зменшення впливу академічного стресу на організм школярів: 1) розробити і дотримуватися раціонального режиму дня школяра і

біоритмологічних принципів організації навчального процесу; 2) взаємопідтримка однокласників; 3) вміння школярів управляти стресом, користуватися різноманітними релаксаційними техніками, медитаціями, фізичною активністю; 4) довірча взаємодія зі вчителями, повторне пояснення незрозумілого матеріалу, якщо в цьому є потреба; 5) надання вчасної психологічної допомоги; 6) для зняття стресових станів використовувати різні релаксаційні методи, займатися спортом чи фізичною культурою. Варто знати, що незначний рівень стресу під час навчання є позитивним, бо це стимулює продуктивність школярів, а надмірний стрес (дистрес) – це негативні наслідки для всіх складових здоров'я і академічних досягнень.

Знання про існування соціальних та екологічних стресогенних факторів дозволить дорослим (батькам і вчителям) застосовувати певні заходи для усунення стресових станів і забезпечення сприятливого довірчого середовища для комфортного навчання школярів. При цьому також потрібно надавати школярам можливість висловлювати свої емоції, розповідати про свої проблеми вчасно. Ще важливим є те, що необхідно підтримувати школярів у розвитку навичок керування стресом. Варто навчити школярів мати свою незалежну думку і не піддаватися впливу хибним думкам оточення. Батькам і вчителям необхідно підтримувати і допомагати школярам у подоланні соціального тиску.

За несприятливих сімейних обставин вчителі не повинні зневажливо ставитися до школярів через їхню погану успішність чи поведінку, а з розумінням підтримувати їх. Варто організувати консультування з психологом, як дітям, так і їх батькам. Шкільному психологу варто розробити програму психологічної підтримки, провести тренінги щодо стресу й емоційного саморегулювання, а також контролювати психологічний клімат у класі, де навчається такий школяр.

Щоб усунути фізичний стрес із життя школярів, необхідно їх привчати до дотримання здорового способу життя. Заклади освіти можуть використовувати перерви для фізичної активності; запроваджувати меню раціонального харчування в їдальнях; проводити заходи щодо пропагування здорового способу

життя серед школярів. Також, для зменшення фізичного стресу, заклади освіти можуть забезпечити школярам вільний доступ до чистої води, комфортних місць відпочинку чи засобів гігієни.

Для зниження стресових станів у школярів варто: 1) стимулювати позитивну самооцінку і впевненість у своїх можливостях, вміння приймати невдачі і помилки під час навчання; 2) навчити школярів самостійно керувати стресом; підтримувати один одного; 3) надати можливість школярам розвиватися у власному ритмі, без ніякого тиску з боку дорослих. Це знизить рівень стресу і значно покращить психологічний стан школярів.

Отже, шкільний період життя дитини, серед позитивних моментів, може супроводжуватися і великою кількістю стресогенних факторів в освітньому середовищі.

Результати нашого дослідження вказали на схожість стресогенних факторів освітнього процесу, котрі впливають на сучасних школярів під час війни в Україні. Зокрема, опитування батьків досліджуваних гімназистів шляхом анонімного анкетування прямо вказують на те, що за нинішніх умов повномасштабної війни в Україні досліджувані мають високий рівень тривожності. Адже батьки зазначили, що майже половина дітей дуже часто відчували тривогу і смуток. Це вказує на те, що у досліджуваних виявлено стресовий стан і високий рівень тривожності у зв'язку з нинішньою повномасштабною війною в Україні.

Головними причинами навчального стресу у досліджуваних за «Тестом на визначення навчального стресу» (Ю. В. Щербатих) стали: велике навчальне навантаження – 8,8 %; страх перед майбутнім – 8,7 %; невміння організувати свій режим – 8,6 % і надто серйозне ставлення до навчання – 7,3 %. Ці причини можуть спровокувати значні погіршення у стані здоров'я і зменшення якості академічних досягнень досліджуваних.

Отримані результати щодо зміни рівня постійного стресу досліджуваних упродовж досліджуваного періоду на те, що досліджувані гімназисти мали низький рівень стресостійкості, що впливає на їх емоційний стан і нездатність

ефективно управляти стресом. Адже ті школярі, котрі не володіють навичками ефективного контролю власними емоціями і стресом, швидко зіштовхуються з перенавантаженням, втрачають концентрацію уваги, погіршуються результати освітньої діяльності.

Основними проявами стресу у досліджуваних стали: відчуття постійної нестачі часу; відчуття безпорадності, неможливості впоратися з проблемами; поганий сон; низька працездатність, підвищена втомлюваність; неможливість позбутися сторонніх думок і поганий настрій, депресія. Постійна нестача часу і безпорадність свідчать про відчуття перевантаження, невміння ефективно управляти своїм часом і проблемами. Поганий сон і низька працездатність є наслідком психологічного напруження, котре впливає на якість сну і загальний рівень енергії. Неможливість позбутися сторонніх думок вказує на постійне розсіювання і зосередження власної уваги на негативних чинниках. Поганий настрій і депресія вказують на нездатність ефективно впоратися зі стресом.

Стрес в основному, поки що, у досліджуваних проявляється лише на психологічному рівні, але за систематичного і тривалого його впливу збільшиться прояв і на фізіологічному рівні. Віднині необхідно задуматися над тими недомоганнями, що вже є у досліджуваних: головні болі (4,5 %), прискорене серцебиття, біль у серці (3,5 %), напруга чи тремтіння м'язів (2,8 %), проблеми зі шлунково-кишковим трактом (2,3 %) і утруднене дихання (1,9 %).

Найпоширенішими прийомами додання стресу у досліджуваних стали спілкування з друзями (19,4 %), перерва у навчанні (16,1 %) і сон (14,6 %). І це є позитивним, бо спілкування з друзями надає підтримку, відволікає від стресових ситуацій, це також гарна можливість поділитися почуттями й отримати пораду чи розуміння. Подібна соціальна підтримка ще сприяє зниженню рівня стресу і значного покращення настрою. Така перерва у навчанні, як короткий період відпочинку чи зміна діяльності, дозволяє розслабитися, а ще поновити енергію та знизити напругу. Відпочинок і відновлення через нормальний сон сприяють зниженню стресу і покращення загального самопочуття.

Водночас, позивним є те, що досліджувані не використовують алкоголь і наркотики для зняття стресового стану. Проте, мабуть це за негативним прикладом власних батьків чи інших дорослих, досліджувані вже почали використовувати куріння (5,9 %) для зняття стресу. На це необхідно звернути увагу і провести профілактичні заходи щодо усунення цієї шкідливої звички.

Відповідно інструкції цього тесту, то хвилювання досліджуваних перед контрольними роботами на 1 бал (5,7 %), 2 бали (5,3 %), 3 бали (12,4 %) і 4 бали (2,8 %) – вказує на самовладання, вміння протистояти стресовим ситуаціям і високу концентрацію уваги.

За інструкцією, середній показник хвилювання перед контрольними роботами становить $6,0 \pm 0,35$ балів. Отже, ті досліджувані, котрі оцінили своє хвилювання на 5 балів (8,5 %), 6 балів (14,2 %) і 7 балів (20,1 %) емоційно реагують на стресову ситуацію, проте вміють нею керувати. Водночас, у них низька концентрація уваги і підвищене відволікання.

Зазначені досліджуваними 8 балів (12,6 %), 9 балів (10,2 %) і 10 балів (8,2 %) вказують на відсутність самовладання і невміння долати стресові стани.

Перед контрольними роботами низький рівень хвилювання виявлено у 26,2 %, що вказує на їх відносну спокійність і впевненість у власних знаннях і підготовці до контрольних робіт. Середній рівень хвилювання (42,8 %) – означає на те, що досліджувані мають деяку тривогу чи не повну впевненість у своїх знаннях і навичках. Високий рівень хвилювання (31,0 %) показує на високий ступінь тривоги і стресу, що негативно впливає на ефективність і результативність контрольних робіт досліджуваних.

Водночас необхідно зазначити, що хвилювання перед контрольними роботами є нормальною реакцією школярів. Проте, якщо таке хвилювання вкрай заважає навчанню, то варто застосовувати ефективні методи для його зменшення чи звертатися до психолога.

Всі зазначені досліджуваними попередні фізіологічні прояви організму перед контрольними роботами вказують на фізичну й емоційну реакцію організму через нервозність, тривогу, напруженість. Так, прискорене серцебиття

виникає через активацію симпатичної нервової системи. Сухість у роті з'являється внаслідок стимуляції тієї ж симпатичної нервової системи, що викликає зменшення секреції слини. Важкість дихання є проявом підвищеної дихальної активності чи змін у ритмі дихання, що пов'язані зі стресом. Головні чи інші болі, а також скутість м'язів виникають у результаті напруження м'язів і відповідних структур організму під час стресової реакції. Тремтіння м'язів теж реакція на стрес, бо спричиняється зменшенням м'язової координації чи активацією нервової системи. Ці ознаки у кожної людини варіюються, тому у всіх різна реакція організму на стрес.

Отже, отримані результати тесту на визначення навчального стресу вказують на те, що навчальний процес може мати великий негативний вплив на стан здоров'я й академічні успіхи школярів. Низький рівень стресостійкості сприяє емоційному дисбалансу й ускладнює ефективність управління стресом. Поступово стрес може проявлятися не лише на психологічному рівні, але й на фізіологічному. Серед заходів долаття стресу переважають спілкування з друзями, перерви у навчанні і тривалий сон. Досліджувані, для зняття стресового стану, не використовують вживання алкоголю і наркотиків, проте починають курити. Серед досліджуваних переважає помірний рівень хвилювання перед контрольними роботами, що вважається нормальним. При цьому фізіологічні ознаки досліджуваних свідчать про фізичну й емоційну реакцію їх організмів, включаючи нервозність, тривогу і напруженість.

Згідно результатів «Тесту самооцінки стресостійкості» С. Коухена і Г. Вілліансона більшість досліджуваних (33,2 %) мають поганий і незначна кількість дуже поганий (8,5 %) рівні стресостійкості, що пов'язується з війною в Україні та її наслідками для мирного населення. Лише 4,8 % досліджуваних володіють високим рівнем стресостійкості, що вказує на їх здатність ефективно долати стресові ситуації за нинішніх умов. Задовільний і добрий рівні стресостійкості відповідно мають 28,8 % і 24,7 % досліджуваних.

Узагальнивши ці результати, слід відмітити, що відмінну стресостійкість мають лише 4,8 %, задовільну – 53,5 % і незадовільну – 41,7 % досліджуваних.

Задовільна стресостійкість вказує на те, що досліджувані мають достатні ресурси для ефективного керування стресом. Вони, зазвичай, емоційно реагують на складні ситуації, проте, швидко відновлюються і пристосовуються до нових умов навчання і соціального середовища.

Незадовільна стресостійкість вказує на те, що досліджувані не мають достатніх ресурсів для керування стресом, легко налаштуватися чи зосередитися на доланні наявних труднощів. Це також напряду впливає на їх якість навчання, самопочуття і загальний добробут.

У зв'язку з цим є потреба негайного застосування ефективних заходів для підвищення стресостійкості до високого рівня у досліджуваних в умовах діючої війни в нашій країні. Це можуть бути: психологічна підтримка, тренінги зі стресменеджменту і розвитку особистих навичок, які допоможуть досліджуваним ефективніше долати стресові стани і будувати позитивну ресурсну базу.

Згідно «Тесту життєстійкості» С. Мадді в адаптації Д. А. Леонтьєва і Є. І. Расказова високий рівень життєстійкості вказав на те, що 22,1 % досліджуваних гімназистів мали високу здатність ефективно долати життєві виклики, успішно можуть боротися зі стресом і різноманітними труднощами, і при цьому, продовжувати рости і процвітати. Середній рівень життєстійкості вказує на те, що 57,9 % досліджуваних під час нинішньої війни здатні адаптуватися до несприятливих умов, вести нормальне життя і продовжувати навчання. Завдяки підтримці батьків, вчителів, однолітків, вони мають фізичну й емоційну стійкість і здатні протистояти стресовим ситуаціям. Водночас, середній рівень життєстійкості досліджуваних у нинішніх умовах може бути різним у залежності від тривалості бойових дій поблизу місця їх проживання, і доступу до освітніх закладів. Низький рівень життєстійкості вказує на те, що 20,0 % досліджуваних нині мали невпевненість, страх, тривожність, відчувають потенційну загрозу своїй безпеці. Все це викликає у них негативні відчуття, котрі впливають на рівень життєстійкості. Для цієї групи досліджуваних необхідно

здійснювати певні заходи щодо захисту їх благополуччя і забезпечення належних умов проживання і навчання.

Отже, результати «Тесту життєстійкості» свідчать про виразність вимірюваних показників досліджуваних гімназистів і переважання серед них середнього рівня життєстійкості.

Таким чином, оцінка психосоматичного здоров'я школярів є актуальною проблемою дослідження як для вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Водночас, нині відсутні наукові публікації, котрі б розкривали вплив стресогенних факторів на організм школярів в умовах війни, реальних бойових дій, окупації, а також методів боротьби зі стресовими станами в таких умовах.

У зв'язку з нинішньою повномасштабною війною у досліджуваних виявлено всі ознаки стресового стану і тривожності, що є передумовою для погіршення психосоматичного здоров'я школярів. Зазначені результати дослідження потребують розробки і впровадження оздоровчих психотехнологій з метою попередження психосоматичних захворювань в школярів у нинішніх реаліях російсько-української війни.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Дмитренко Марія

доктор філософських наук, професор

Національний університет цивільного захисту України,

Навчально-науковий інститут цивільного захисту,

кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін

**ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ІННОВАЦІЙ ЯК ФОРМИ НАУКОВОЇ
ПРАКТИКИ**

У сучасному світі інновації набувають статусу одного з ключових чинників розвитку науки, економіки та суспільства загалом. Наукові дослідження дедалі частіше оцінюються не лише за критеріями теоретичної новизни та пізнавальної цінності, а й за їхньою здатністю продукувати практично значущі результати, що знаходять застосування в технологічній, соціальній та культурній сферах. За цих умов інновація постає не як зовнішній наслідок наукової діяльності, а як особлива форма наукової практики, що потребує філософського осмислення.

Незважаючи на активне використання поняття «інновація» в науковому та публічному дискурсі, його філософські засади залишаються недостатньо визначеними. У більшості випадків інновації розглядаються переважно з економічної, управлінської або технологічної перспективи, тоді як їхній онтологічний, епістемологічний та аксіологічний виміри залишаються поза належною увагою. Це призводить до фрагментарного розуміння інноваційного процесу та ускладнює вироблення цілісних методологічних підходів до організації наукових досліджень.

Філософський аналіз інновацій як форми наукової практики дозволяє виявити глибинні підстави трансформації сучасної науки, зокрема зміну уявлень про наукову раціональність, істину, метод і відповідальність дослідника. Інноваційна наука дедалі частіше виходить за межі класичної моделі пізнання,

орієнтованої на пояснення та передбачення, і набуває рис проектної діяльності, спрямованої на конструювання нових реальностей. У цьому контексті постає питання про те, яким чином інноваційна спрямованість науки впливає на її пізнавальні цілі та нормативні засади.

Актуальність проблеми філософських засад інновацій зумовлена також практичними викликами, що постають перед сучасними суспільствами. Розвиток високих технологій, цифровізація, біоінженерія та штучний інтелект потребують не лише технічних рішень, а й світоглядних орієнтирів, здатних забезпечити відповідальне впровадження інновацій у соціальну практику. Відсутність такого філософського підґрунтя може призводити до технократичного підходу, в межах якого інновації оцінюються виключно за критеріями ефективності, ігноруючи їхні довгострокові соціальні та моральні наслідки.

Таким чином, проблема філософського осмислення інновацій як форми наукової практики безпосередньо пов'язана з важливими науковими та практичними завданнями, зокрема з розробленням методології сучасних досліджень, формуванням етики інноваційної діяльності та визначенням меж відповідальності науки перед суспільством. Усвідомлення цих засад створює передумови для гармонізації відносин між наукою, технологіями та людськими цінностями в умовах стрімкого цивілізаційного розвитку.

Метою статті є філософське осмислення інновацій як особливої форми наукової практики шляхом аналізу їхніх епістемологічних, соціальних та етичних засад, а також виявлення трансформацій класичної моделі науки в умовах інноваційно орієнтованого розвитку сучасного суспільства.

У сучасній науковій літературі зростає увага до філософських і методологічних аспектів інновацій як складної форми наукової діяльності. Ці дослідження підкреслюють, що інновації слід розглядати не лише як економічний феномен, а й як глибинний когнітивний і культурний процес, який трансформує саму природу наукового пізнання.

Так, у філософських роботах, що аналізують інноваційні процеси в контексті наукової практики, наголошується на тому, що основою інновацій є

творчість і креативність мислення, які не можуть бути відокремлені від філософських проблем раціональності, логіки відкриття і новизни знання. Наприклад, у дослідженні Лаури Вайчюте та колег (2021) підкреслюється, що філософія науки може надати концептуальну інфраструктуру для розвитку наукової креативності, зокрема через розуміння відмінностей між різними типами творчості – комбінаційною, дослідницькою та трансформаційною – що лежать в основі інновацій у науці¹.

Деякі сучасні роботи розширюють традиційні підходи до інновацій, пропонуючи синергетичні та процесуальні методології, які підкреслюють нелінійні властивості інноваційних процесів у науковій практиці. Так, І. Крюкова аргументує, що інноваційна діяльність характеризується високою невизначеністю та випадковими змінами, а разом із тим – потребою відкритості, зворотного зв'язку та міждисциплінарності як принципів методології інновацій².

Українські дослідження також відображають інтерес до філософії інновацій. Наприклад, у філософських збірках наголошується на ролі інновацій у розумній економіці та зв'язку творчих практик із соціально-економічним розвитком, де творчість і технології виступають синтетичним ядром інноваційного циклу³.

Крім того, наукові публікації вказують на потребу філософського аналізу самої категорії «інновація», оскільки її традиційні економічні або управлінські трактування не забезпечують повного розуміння її методологічних і епістемологічних вимірів. Зокрема, педагогічні та соціально-філософські дослідження підкреслюють, що інновації втягнуті у ширший соціокультурний контекст, де вони формуються як частина інноваційної культури та світоглядних орієнтирів⁴.

¹ Vaičiūtė, L., et al. (2021). Teaching scientific creativity through philosophy of science. *European Journal for Philosophy of Science*.

² Крюкова, І. (2023). Innovative paradigm of technogenic civilization: problems of methodology. *RUDN Journal of Philosophy*.

³ Voronkova, T. (2024). Philosophy of smart economy as integration of creativity and innovation in the global digital world. *Humanities Studies*, 20(97).

⁴ Старовойт Оксана Володимирівна (2016). Філософські засади формування інноваційної культури особистості. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук НПУ імені М. П. Драгоманова.

Отже, останні дослідження вказують на кілька ключових напрямів у вивченні філософських засад інновацій: когнітивно-творчий аспект інновацій (наукова креативність у філософії науки); методологічна організація інноваційних процесів (синергетичні принципи, відкритість, інтердисциплінарність); соціально-філософський контекст інновацій (інновації як частина культурного та економічного життя суспільства).

У класичній філософії науки наукова діяльність традиційно осмислювалася як пізнавальна практика, спрямована на відкриття об'єктивних закономірностей дійсності. У цій парадигмі наука розглядалася передусім як теоретичне пізнання, відносно відокремлене від практичних цілей і соціальних запитів. Проте в умовах сучасного суспільства знання дедалі частіше функціонує у формі інновацій, що поєднують теоретичне виробництво істини з практикою конструювання нових технологічних і соціальних реальностей.

Як зазначає Карл Поппер, зростання наукового знання відбувається не шляхом накопичення фактів, а через висунення сміливих гіпотез і їхню постійну критику: «Наука розвивається не завдяки доказам, а завдяки спростуванням»⁵. У контексті інновацій це означає, що новизна постає не лише як теоретичне відкриття, а як ризикований крок, що виходить за межі усталених форм наукової раціональності. Інновація, таким чином, є особливим типом наукової практики, де пізнання і проектування тісно переплітаються.

Томас Кун, аналізуючи структуру наукових революцій, підкреслював, що нормальна наука функціонує в межах парадигм, які визначають допустимі проблеми та методи їх розв'язання: «Нормальна наука означає дослідження, твердо засноване на одній або кількох минулих наукових досягненнях»⁶.

Інновації ж часто виникають на межі або за межами чинної парадигми, що надає їм характеру потенційно революційних змін. Однак Кун не аналізує

⁵ Popper, K. (2002). *The logic of scientific discovery*. London: Routledge Classics., с. 49.

⁶ Поппер, К. (2004). *Відкрите суспільство та його вороги* (Т. 1–2). Київ: Основи., с. 10.

інновацію як систематичну форму практики, орієнтовану на цілеспрямоване виробництво новизни, що є характерним для сучасної науки⁷.

Філософське осмислення інновацій вимагає перегляду класичних уявлень про істину, об'єктивність і наукову раціональність. У традиційній епістемології істина розумілася як відповідність знання дійсності. Проте інноваційна наука дедалі частіше продукує знання, яке не лише відображає світ, а й активно його змінює.

Майкл Полані наголошував, що наукове пізнання неможливо звести до формалізованих процедур, оскільки воно містить елемент «особистісного знання»: «Ми знаємо більше, ніж можемо висловити словами»⁸. Цей підхід дозволяє краще зрозуміти інноваційний характер наукової творчості, в основі якої лежать інтуїція, неявні знання та практичний досвід дослідника.

У цьому контексті інновація постає як результат взаємодії раціональних і позараціональних чинників пізнання. Як зазначає Імре Лакатош, реальний розвиток науки не відповідає жодній «чистій» методологічній моделі, а здійснюється через конкуренцію дослідницьких програм⁹. Інновації, відповідно, виникають у межах цієї конкуренції, де наукові ідеї оцінюються не лише за істинністю, а й за евристичним потенціалом та практичною продуктивністю.

Сучасна філософія науки дедалі частіше розглядає інновації у зв'язку з соціальними та владними структурами. Мішель Фуко радикально поставив питання про нейтральність знання, стверджуючи, що «влада і знання безпосередньо передбачають одне одного»¹⁰.

З цієї перспективи інноваційна наука не є автономною сферою, а включена в мережу економічних, політичних і культурних інтересів.

Інновації стають інструментом управління, контролю та трансформації соціальних процесів. Це особливо очевидно в галузях біотехнологій, цифрових

⁷ Kuhn, T. S. (2001). Структура наукових революцій (пер. з англ.). Київ: Port-Royal.

⁸ Полані, М. (2010). Особистісне знання (пер. з англ.). Київ: Дух і Літера., с. 4.

⁹ Лакатош, І. (2002). Методологія науково-дослідницьких програм. Київ: Основи., с. 132.

¹⁰ Фуко, М. (1996). Наглядати і карати: Народження в'язниці (пер. з фр.). Київ: Основи., с. 27.

технологій і штучного інтелекту, де наукові розробки безпосередньо впливають на структуру соціальних відносин. Такий стан речей ставить під сумнів класичне уявлення про науку як суто пізнавальну діяльність і вимагає філософського аналізу її нормативних засад.

Юрген Габермас наголошував на небезпеці редукції науки до інструментального розуму, за якої технічна ефективність витісняє комунікативну раціональність: «Технічний прогрес сам по собі не гарантує гуманного розвитку суспільства»¹¹. У цьому сенсі інновації потребують філософського осмислення не лише як досягнення, а й як джерела нових ризиків.

Одним із ключових аспектів філософського аналізу інновацій є проблема відповідальності науки. Ганс Йонас одним із перших сформулював етичний імператив, адекватний умовам технологічної цивілізації: «Дій так, щоб наслідки твоєї дії були сумісні з постійним існуванням справжнього людського життя на Землі»¹². Цей принцип набуває особливої актуальності в контексті інновацій, наслідки яких часто є довготривалими і важко передбачуваними.

Інноваційна наука, орієнтована на швидке впровадження результатів, стикається з етичними дилемами, які не можуть бути розв'язані виключно технічними засобами. Як зазначає Ганс-Йорг Зандкюлер, сучасна наука потребує «нормативного самоконтролю», що виходить за межі внутрішньонаукових стандартів¹³.

Філософія в цьому випадку виконує роль рефлексивного інструменту, здатного виявити приховані ціннісні передумови інноваційної діяльності.

Таким чином, інновації як форма наукової практики виявляються багатовимірним феноменом, що поєднує епістемологічні, соціальні та етичні аспекти. Їх філософське осмислення дозволяє вийти за межі суто технократичного підходу та сформулювати більш цілісне бачення ролі науки в сучасному світі.

¹¹ Габермас, Ю. (2000). Наука і техніка як ідеологія (пер. з нім.). Київ: Основи., с. 88.

¹² Йонас, Г. (2001). Принцип відповідальності (пер. з нім.). Київ: Либідь., с. 36.

¹³ Зандкюлер, Г.-Й. (2014). Людність, етика і прогрес (пер. з нім.). Київ: Ніка-Центр., с. 112.

Нами здійснено філософський аналіз інновацій як особливої форми наукової практики, що формується в умовах трансформації сучасної науки та зростання її ролі в соціальному й технологічному розвитку. Показано, що інновації не можуть бути зведені до суто прикладного або економічного виміру, оскільки вони ґрунтуються на глибинних епістемологічних, методологічних і ціннісних засадах наукового пізнання.

Обґрунтовано, що інноваційна спрямованість науки змінює класичну модель наукової раціональності, поєднуючи пізнавальну функцію науки з проєктно-конструктивною діяльністю. Інновації постають як результат взаємодії теоретичного мислення, наукової творчості та практичної реалізації знання, що підтверджує необхідність перегляду традиційних уявлень про межі та цілі наукової діяльності.

У ході дослідження виявлено, що інновації як форма наукової практики істотно залежать від соціального контексту та владних відносин, у межах яких продукується і застосовується наукове знання. Це зумовлює втрату ілюзії повної автономності науки та актуалізує проблему її нормативного саморефлексивного контролю. Показано, що без філософського осмислення соціальних і культурних умов інноваційної діяльності неможливо адекватно оцінити її наслідки.

Особливу увагу приділено етичному виміру інноваційної науки. Доведено, що прискорений характер інноваційних процесів і їхня потенційна незворотність вимагають формування нових етичних орієнтирів наукової діяльності, заснованих на принципі відповідальності. Філософія науки у цьому контексті виконує ключову роль, забезпечуючи критичний аналіз ціннісних підстав інновацій і запобігаючи їх редуції до технократичної ефективності.

Зроблено висновок, що філософське осмислення інновацій як форми наукової практики створює передумови для більш гармонійного поєднання наукового прогресу з гуманістичними цінностями. Подальші дослідження доцільно спрямувати на розроблення інтегративних філософських моделей інноваційної науки, які враховували б епістемологічні, соціальні та етичні аспекти сучасного наукового розвитку.

Вороновська Людмила

кандидат філософських наук, доцент

Національний університет цивільного захисту України,

Навчально-науковий інститут цивільного захисту,

кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін

НАУКА МІЖ СВОБОДОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУСПІЛЬНИМ КОНТРОЛЕМ

У сучасному світі наука постає одним із ключових чинників соціального, технологічного та культурного розвитку. Її досягнення не лише розширюють межі людського пізнання, а й безпосередньо впливають на трансформацію суспільних відносин, політичних рішень та моральних орієнтирів. У зв'язку з цим проблема співвідношення свободи наукового дослідження та суспільного контролю набуває особливої актуальності, оскільки саме в цій напрузі розкривається філософський вимір відповідальності науки перед людством.

Свобода наукового пізнання традиційно розглядається як необхідна умова прогресу науки, що забезпечує автономію мислення, творчий пошук і критичне осмислення дійсності. Водночас стрімкий розвиток інноваційних технологій, зокрема в галузях біоінженерії, штучного інтелекту та інформаційних систем, актуалізує питання можливих ризиків і наслідків наукових досліджень для людини та суспільства. Це зумовлює потребу в певних формах суспільного, етичного й правового контролю над науковою діяльністю.

Філософський аналіз цієї проблематики дозволяє виявити глибинні суперечності між автономією науки та її соціальною зумовленістю, між прагненням до істини та вимогами безпеки й моралі. У цьому контексті важливо осмислити, де проходить межа допустимого втручання суспільства в наукові дослідження та яким чином можливо зберегти баланс між свободою науковця і відповідальністю за результати його діяльності.

Метою статті є філософське осмислення проблеми співвідношення свободи наукового дослідження та суспільного контролю в умовах сучасних цивілізаційних викликів, а також аналіз основних підходів до розв'язання цієї проблеми в межах філософії науки та етики.

У праці «Відкрите суспільство та його вороги» Карл Поппер послідовно обґрунтовує необхідність інституційної свободи науки як умови критичного раціоналізму. Він наголошує, що будь-яке зовнішнє обмеження пізнання, засноване на ідеологічних або політичних міркуваннях, веде до деградації науки: «Свобода думки є не привілеєм, а необхідною умовою зростання знання»¹. Водночас Поппер не заперечує соціальної відповідальності науки, але розуміє її не як контроль результатів, а як відкритість до критики: «Об'єктивність науки не є властивістю вченого, а результатом соціальної організації наукової критики»². Він не дає відповіді на проблему превентивного контролю над науковими дослідженнями, які можуть мати небезпечні наслідки ще до етапу публічної критики (наприклад, у біоінженерії або військових технологіях).

У фундаментальній праці «Структура наукових революцій» Томас Кун показує, що наука функціонує в межах парадигм, які не лише спрямовують дослідження, а й обмежують допустимі форми мислення: «Нормальна наука означає дослідження, твердо засноване на одній або кількох минулих наукових досягненнях, які наукова спільнота визнає як основу для подальшої практики»³. Таким чином, суспільний контроль у Куна має не зовнішній, а внутрішній характер, здійснюваний самою науковою спільнотою: «Вибір парадигми не може бути здійснений виключно логічними або емпіричними засобами»⁴.

Водночас Кун не розрізняє легітимний внутрішньонауковий контроль і політико-ідеологічний тиск, що ускладнює застосування його концепції до сучасних умов державного та корпоративного регулювання науки.

¹ Popper, K. (2013). *The open society and its enemies* (Vol. 2). Routledge, p. 369.

² Popper, K. (2002). *The logic of scientific discovery*. Routledge Classics, p. 44.

³ Kuhn, T. S. (2012). *The structure of scientific revolutions* (4th ed.). University of Chicago Press, p. 10.

⁴ Kuhn, T. S. (2012). *The structure of scientific revolutions* (4th ed.). University of Chicago Press, p. 94.

Мішель Фуко радикально переосмислює статус науки, розглядаючи її як частину дискурсивних практик влади. У праці «Наглядати і карати» він зазначає: «Влада і знання безпосередньо передбачають одне одного; не існує відносин влади без відповідного утворення поля знання»⁵. З цієї позиції суспільний контроль над наукою не є зовнішнім явищем, а вбудований у саму структуру виробництва знання. Фуко фактично заперечує можливість нормативного обґрунтування свободи науки, залишаючи відкритим питання: чи можлива етика науки поза владними відносинами?

У книзі «Принцип відповідальності» Ганс Йонас одним із перших поставив проблему моральних меж наукової свободи в умовах технологічної цивілізації: «Дій так, щоб наслідки твоєї дії були сумісні з постійним існуванням справжнього людського життя на Землі»⁶. Філософ визнає необхідність обмежень науки, але не розробляє інституційного механізму їх упровадження.

Свобода наукового дослідження традиційно розглядається як фундаментальна умова розвитку науки та зростання людського знання. У філософії науки вона пов'язується з автономією мислення, відкритістю до критики та незалежністю дослідника від позанаукових впливів. Історично саме свобода інтелектуального пошуку забезпечувала можливість наукових відкриттів, які змінювали уявлення про світ і людину, формуючи нові наукові парадигми.

У класичному розумінні свобода науки означає відсутність ідеологічного, політичного чи релігійного диктату щодо змісту, методів і результатів наукових досліджень.

Така позиція ґрунтується на переконанні, що істина не може бути встановлена адміністративним шляхом, а наукове знання розвивається через конкуренцію гіпотез і раціональну критику. Саме в цьому контексті свобода

⁵ Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage Books, p. 27.

⁶ Jonas, H. (1984). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age*. University of Chicago Press, p. 36.

науки постає не як привілей окремої соціальної групи, а як необхідна умова суспільного прогресу.

Водночас у сучасних умовах свобода наукового дослідження набуває нових смислів. Наука дедалі більше інтегрується в економічні, політичні та технологічні процеси, стаючи важливим ресурсом влади, впливу й соціального управління. Це зумовлює зростання уваги до питань регулювання наукової діяльності, її відповідності суспільним інтересам і моральним нормам. У результаті свобода науки перестає бути абсолютною цінністю та потребує філософського переосмислення в контексті відповідальності.

Суспільний контроль над науковими дослідженнями постає як реакція на потенційні ризики, пов'язані з використанням наукових знань і технологій. Розвиток біоінженерії, генетичних технологій, штучного інтелекту, нейронаук і військових розробок демонструє, що результати наукової діяльності можуть мати не лише позитивні, а й руйнівні наслідки для людини, суспільства та довкілля. У цьому зв'язку виникає потреба в етичному, правовому та соціальному регулюванні науки.

Філософський аналіз дозволяє виділити кілька форм суспільного контролю над наукою. По-перше, це внутрішній контроль, що здійснюється самою науковою спільнотою через систему експертної оцінки, наукової критики, професійних стандартів і етичних кодексів. Такий контроль, як правило, не заперечує свободи науки, а, навпаки, сприяє підтриманню її якості та надійності.

По-друге, існує зовнішній контроль, який реалізується через державні інституції, правове регулювання, фінансові механізми та суспільні очікування. Саме ця форма контролю викликає найбільше філософських дискусій, оскільки може перетворюватися на інструмент тиску, цензури або ідеологізації науки. У такому випадку виникає загроза підміни наукових критеріїв політичними чи економічними інтересами.

По-третє, дедалі більшого значення набуває громадський контроль, що здійснюється через публічні дискусії, діяльність громадських організацій, медіа

та міжнародних інституцій. Ця форма контролю відображає демократичний запит суспільства на прозорість і підзвітність науки, проте також може спричиняти спрощення або спотворення наукових проблем у публічному просторі.

Центральною філософською проблемою у співвідношенні свободи науки та суспільного контролю є питання меж допустимого втручання в наукову діяльність. З одного боку, надмірний контроль може призвести до стагнації науки, втрати творчого потенціалу та зниження довіри з боку наукової спільноти. З іншого боку, повна відсутність контролю створює ризик використання наукових знань у спосіб, що суперечить базовим моральним принципам і загрозовий для людства.

У цьому контексті особливого значення набуває поняття відповідальності науки. Відповідальність означає усвідомлення науковцями можливих наслідків своєї діяльності та готовність враховувати соціальні, етичні й екологічні аспекти досліджень. Проте відповідальність не може бути зведена лише до зовнішніх обмежень або заборон. Вона має формуватися як внутрішній принцип наукової діяльності, інтегрований у професійну культуру дослідника.

Філософія науки стикається з труднощами у виробленні універсальних критеріїв відповідальності, які були б застосовні до різних галузей знання та культурних контекстів. Те, що в одних умовах вважається допустимим і корисним, в інших може сприйматися як етично проблематичне. Це ускладнює створення єдиних нормативних рамок і підсилює потребу в постійному філософському діалозі між наукою та суспільством.

У XXI столітті проблема співвідношення свободи науки та суспільного контролю загострюється внаслідок глобалізації та цифровізації наукової діяльності. Наука дедалі частіше виходить за межі національних держав, що ускладнює її регулювання та породжує конфлікти між локальними нормами і глобальними стандартами. Крім того, зростає вплив корпоративних структур, які фінансують дослідження й можуть визначати їхні пріоритети.

Ці процеси вимагають оновлення філософських підходів до розуміння науки як соціального інституту. Стає очевидним, що класичне протиставлення «вільної науки» та «зовнішнього контролю» є недостатнім для аналізу сучасних реалій. Натомість необхідно розглядати науку як складну систему взаємодії знання, влади, економіки та культури.

У статті здійснено філософський аналіз проблеми співвідношення свободи наукового дослідження та суспільного контролю в умовах сучасного розвитку науки і технологій. Показано, що свобода науки є необхідною передумовою зростання наукового знання, збереження творчого потенціалу дослідника та забезпечення критичного характеру наукового мислення. Водночас у сучасному світі вона не може розглядатися як абсолютна цінність, відірвана від соціальних, етичних і культурних контекстів.

Обґрунтовано, що суспільний контроль над науковою діяльністю набуває різних форм – внутрішньонаукової, інституційно-правової та громадської, – кожна з яких виконує власну регулятивну функцію. Визначено, що найбільш продуктивним є внутрішній контроль наукової спільноти, заснований на принципах професійної етики, наукової критики та саморегуляції, тоді як зовнішній контроль потребує чітких філософських і нормативних меж, щоб не перетворюватися на інструмент ідеологічного або політичного тиску.

Установлено, що центральною проблемою сучасної філософії науки залишається пошук балансу між автономією наукового пізнання та відповідальністю за його наслідки. Доведено, що відповідальність науки не може бути зведена виключно до системи заборон чи адміністративних обмежень, а має формуватися як внутрішній принцип наукової діяльності, інтегрований у професійну культуру дослідника та підтриманий суспільним діалогом.

З'ясовано, що глобалізація, цифровізація та зростання ролі корпоративних і наднаціональних акторів істотно ускладнюють традиційні уявлення про свободу науки та механізми її регулювання. У цьому контексті класичні філософські концепції свободи науки потребують переосмислення з

урахуванням нових технологічних і соціальних викликів, зокрема пов'язаних із штучним інтелектом, біотехнологіями та управлінням даними.

Зроблено висновок, що перспективним напрямом подальших досліджень є розроблення концепції відповідальної свободи науки, яка поєднувала б автономію наукового пізнання з етичними та інституційними механізмами запобігання негативним наслідкам наукової діяльності. Такий підхід створює підґрунтя для гармонізації відносин між наукою і суспільством та сприяє сталому розвитку науки в інтересах людини й людства загалом. Перспективним напрямом філософського аналізу є пошук моделей «відповідальної свободи» науки, які поєднували б автономію дослідника з інституційними та етичними механізмами запобігання негативним наслідкам наукової діяльності. Такий підхід дозволяє уникнути крайнощів – як повної дерегуляції, так і жорсткого контролю – та сприяє формуванню науки, орієнтованої на довгострокові інтереси людства.

Карпань Ірина

кандидат філософських наук, доцент; комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

Рогова Олена

кандидат філософських наук, доцент; комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

Лисоколенко Тетяна

кандидат філософських наук, доцент; комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

МЕХАНІЗМ «МОРАЛЬНОЇ ЕРОЗІЇ» В УМОВАХ ЦІННІСНОГО РЕЛЯТИВІЗМУ: АНАЛІЗ ІНВЕРСИВНОЇ ЕТИКИ В «ЛИСТАХ КРУТЕНЯ» К. ЛЬЮІСА

У ХХ столітті етична категорія зла набула принципово нового філософського осмислення, значною мірою зумовленого досвідом тоталітаризму, масового насильства та системних форм дегуманізації. Саме цей історичний період у багатьох випадках став епохою концептуалізації зла як не лише виняткової, а й структурно впорядкованої соціальної реальності. Водночас у першій чверті ХХІ століття проблематика осмислення різноманітних проявів зла та з'ясування причин його поширення не лише не втратила актуальності, а набула нового загострення в умовах глобальних криз, воєн, цифрової медіареальності та поступової нормалізації моральної поляризації.

За цих умов зло дедалі частіше постає не як виняткова подія чи крайній прояв жорстокості, а як феномен повсякденності, вплетений у рутинні соціальні практики, мовні конструкції та інституційні механізми. Його сучасні форми характеризуються не демонстративною радикальністю, а звичністю,

повторюваністю та здатністю маскуватися під нейтральні або навіть соціально схвалювані моделі поведінки. Така буденність зла стає особливо небезпечною в умовах ціннісного релятивізму, коли моральні межі розмиваються без відкритого конфлікту, а відмова від особистої відповідальності дедалі частіше сприймається як нормативна.

У цьому контексті художньо-філософська модель інверсивної етики, представлена у «Листах Крутеня» К. С. Льюїса, набуває особливої аналітичної значущості. Через перевертання моральних координат автор демонструє механізми поступового знецінення добра, коли зло постає як раціональне, виправдане й соціально прийнятне, не потребуючи відкритого заперечення моральних принципів. Йдеться не про пряме утвердження аморальності, а про її повзучу легітимацію через дрібні компроміси, звички, мовні підміни та емоційні зсуви.

Саме така логіка моральної ерозії дозволяє розглядати «Листи Крутеня» не лише як художній твір, а як своєрідний діагностичний інструмент аналізу сучасних етичних процесів. У межах філософії освіти та соціальної етики цей текст відкриває можливості для осмислення того, як формуються установки байдужості, нормалізується ненависть і знімається індивідуальна моральна відповідальність у соціальному та освітньому дискурсах.

Тому доцільним видається здійснити філософсько-освітній аналіз сучасних форм моральної ерозії в умовах ціннісного релятивізму XXI століття крізь призму інверсивної етики «Листів Крутеня» К. С. Льюїса, з акцентом на механізми нормалізації ненависті, байдужості та делегування морального вибору поза межі особистої відповідальності.

Інверсивна етика як метод аналізу моральних процесів. «Листи Крутеня» К. С. Льюїса посідають особливе місце серед текстів, що осмислюють моральні процеси сучасності. Попри художню форму й релігійний контекст, цей твір не зводиться ані до богословського трактату, ані до моралізаторської прози. Його аналітичний потенціал полягає у використанні інверсивної етики – способу мислення, за якого моральні зсуви та деформації розкриваються через навмисне

перевертання звичних нормативних координат. Саме ця інверсія дозволяє виявити механізми моральної ерозії, що залишаються малопомітними у прямому, декларативному дискурсі виховання й освіти.

Така логіка ґрунтується на відмові від прямого проголошення добра як нормативного зразка. Натомість моральні процеси демонструються «з іншого боку» – через логіку їх викривлення, редукції та поступового знецінення. У такій перспективі зло не постає як радикальна опозиція добру, а функціонує як система дрібних зсувів, компромісів і звичок, що поступово змінюють саму структуру морального судження. Добро не заперечується відкрито, але втрачає глибину, складність і вимогливість; зло ж не нав'язується силоміць, а стає зручним, раціональним і соціально прийнятним.

Цей прийом інверсії має не лише художнє, а й методологічне значення. Він дозволяє аналізувати моральну деградацію не в її крайніх, катастрофічних формах, а на рівні повсякденних практик і мисленнєвих автоматизмів. У цьому сенсі «Письма Крутения» перегукуються з філософським аналізом Ханни Арендт¹, яка пов'язувала зло не з демонічною пристрастю, а з відмовою від мислення й особистого морального судження. Інверсивна етика Льюїса так само фіксує момент, коли мораль перестає бути предметом рефлексії й перетворюється на набір функціональних реакцій, зумовлених середовищем, мовою та соціальними очікуваннями. Одним із ключових механізмів банальності зла є його рутинізація – перетворення морально значущих дій на технічні або процедурні операції. Як показувала Арендт, саме рутинність і підпорядкування системі дозволяють людині діяти аморально без усвідомлення власної відповідальності.

У «Листах Крутения» цей механізм відтворюється через іронічну оптику: зло стає ефективним тоді, коли людина звикає не мислити морально. Кожен окремий компроміс здається незначним, але їх сукупність формує цілісну

¹ Arendt, H. (2021). Айхман в Єрусалимі: Розповідь про банальність зла (А. Котенко, пер.). Київ: Дух і Літера.

структуру моральної ерозії. Саме тут зло набуває буденного характеру – воно не шокує, а вписується в норму.

Для освітнього простору це означає, що небезпеку становлять не лише відкриті прояви агресії чи насильства, а й ті педагогічні практики, які знімають потребу в етичній рефлексії, підмінюючи її формалізмом і звичкою.

Важливою особливістю інверсивної моделі є перенесення відповідальності за моральне судження на читача. Льюїс свідомо усуває «авторитетний голос добра», не пропонує позитивних прикладів для наслідування й не формулює готових висновків. Читач опиняється в ситуації етичного дискомфорту, змушений самостійно відновлювати порушену моральну логіку, розпізнавати підміну цінностей і визначати межу між допустимим та неприпустимим. У філософії освіти та педагогіці такий підхід має принципове значення, адже він відповідає моделі виховання, спрямованій не на трансляцію норм, а на формування здатності до морального мислення.

Особливо показовим у цьому контексті є трактування ненависті. У «Листах Крутеня» вона не подається як спонтанний емоційний вибух або наслідок глибокої травми. Навпаки, ненависть постає як керований, раціонально організований механізм, що формується через звичку, мову та соціальні ролі. Вона поступово вбудовується у повсякденність, маскується під «принциповість», «лояльність» або «правильну позицію» й тому не сприймається як моральна проблема. Такий підхід дозволяє розглядати ненависть не як індивідуальну патологію, а як соціально відтворювану практику.

У цьому аспекті подібна інверсивна стратегія Льюїса перегукується з концепцією морального відсторонення Альберта Бандури², який описував механізми виправдання шкоди, перенесення відповідальності та дегуманізації «іншого». Ненависть у такій перспективі перестає бути емоційною аномалією й постає як навчений патерн поведінки, підтримуваний мовними кліше, ідеологічними схемами та колективними наративами. Подібну логіку виявляємо

² Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3(3), 193–209. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0303_3

і в працях Зигмунта Баумана³, де зло розглядається як продукт системної раціональності та моральної дистанції, а не особистої жорстокості.

Значення інверсивної моделі Льюїса для аналізу сучасної освітньої реальності полягає в тому, що вона дозволяє виявити приховані механізми морального впливу без апеляції до прямого моралізаторства. У контексті ціннісного релятивізму, характерного для сучасного суспільства, такі механізми стають особливо ефективними, оскільки діють не через заборону або примус, а через поступове розмивання моральних меж. Для підростаючого покоління це створює ситуацію, у якій моральні орієнтири втрачають чіткість, а здатність до відповідального судження поступається зручним і соціально схвалюваним реакціям.

Таким чином, такий прийом «Листів Крутеня» може бути розглянута як продуктивний інструмент філософсько-освітнього аналізу. Він дозволяє осмислити моральну ерозію не як результат відкритої аморальності, а як наслідок повсякденних зсувів, що формують звичку не мислити морально. Саме ця форма ерозії становить особливу небезпеку для освітнього середовища, відповідального за формування світогляду й ціннісної чутливості молодого покоління.

Моральна ерозія та релятивізація цінностей у соціологічному вимірі.

Сюжет інверсивної етики, окреслений у «Листах Крутеня», набуває особливої глибини в контексті соціологічного аналізу процесів релятивізації моральних норм у сучасному суспільстві. Льюїс, працюючи в художній площині, фактично описує ті самі трансформації, що соціологи ХХ-ХХІ століть фіксують як наслідок модернізації, секуляризації та розпаду стабільних нормативних структур. Мораль у цій перспективі перестає бути універсальним орієнтиром і дедалі частіше постає як контекстуальна, ситуативна та залежна від соціального середовища.

³ Bauman, Z. (2013). Плинні часи: Життя в добу непевності. Київ: Критика.

Зигмунт Бауман⁴, аналізуючи феномен «плинної модерності», наголошує на втраті тривалих моральних зобов'язань і стабільних етичних рамок. У плинному соціальному світі індивід постійно змушений адаптуватися до змінних умов, що підриває саму можливість довготривалої моральної відповідальності. Моральні рішення дедалі частіше ухвалюються не з огляду на внутрішні переконання, а з позиції зручності, користі або соціальної доцільності. Саме цей механізм і демонструє Льюїс: зло функціонує не як порушення морального закону, а як його «оптимізація» під потреби конкретної ситуації.

У цьому контексті важливою є ідея Баумана про моральну дистанцію. Соціальні структури сучасності створюють умови, за яких індивід може уникати особистої відповідальності, перекладаючи її на систему, обставини або «правила гри». Ненависть, агресія чи байдужість у такій логіці не потребують етичного виправдання – вони сприймаються як побічний продукт нормального функціонування соціального порядку. У «Листах Крутеня» цей процес подано через іронічну оптику: зло не нав'язує себе як цінність, а лише прибирає необхідність морального вибору.

Соціологія ризику Ульріха Бека⁵ доповнює цей аналіз, акцентуючи на зростанні невизначеності як ключової характеристики сучасного суспільства. У ситуації постійних ризиків і криз моральні норми втрачають статус безумовних орієнтирів і починають розглядатися як інструменти виживання. Це спричиняє трансформацію етики з нормативної системи на гнучкий механізм адаптації. Відповідно, моральна позиція перестає бути проявом внутрішньої відповідальності й дедалі частіше зводиться до реакції на зовнішні виклики.

Саме в такій логіці Льюїс демонструє поступове «привчання» людини до моральних компромісів. Ненависть, нетерпимість або знецінення іншого подаються не як зло, а як раціональна відповідь на складну соціальну реальність. Інверсія полягає в тому, що моральна ерозія не викликає внутрішнього спротиву, адже кожен окремий крок здається виправданим і навіть необхідним.

⁴ Bauman, Z. (2013). Плинні часи: Життя в добу непевності. Київ: Критика.

⁵ Beck, U. (2011). Влада і контрвлада у добу глобалізації (О. Юдин, пер.). Київ: Ніка-Центр.

Додаткову аналітичну рамку пропонує Пітер Бергер⁶ у своїй концепції соціального конструювання реальності. Моральні норми, з цієї точки зору, не лише внутрішньо переживаються, а й відтворюються через мову, інституції та повсякденні практики. Коли соціальне середовище легітимує байдужість, цинізм або агресію, вони перестають сприйматися як моральна проблема. У «Листах Крутеня» цей процес показано через маніпуляцію мовою: зміна значень, евфемізація та іронізація моральних понять поступово позбавляють їх нормативної сили.

У такому соціологічному контексті ненависть постає не як виняток, а як результат нормалізованого дискурсу. Вона формується через повторювані інтерпретації реальності, що знімають з індивіда потребу в особистому моральному судженні. Саме тому інверсивна етика Льюїса є особливо цінною для аналізу освітнього простору, де мова, символи та неявні норми відіграють вирішальну роль у формуванні ціннісних орієнтацій.

Таким чином, соціологічні концепції Баумана, Бека та Бергера дозволяють розглядати інверсивну етику «Листів Крутеня» не лише як літературний прийом, а як діагностику глибинних трансформацій моральної свідомості сучасного суспільства. Моральна ерозія виявляється не наслідком індивідуального вибору, а результатом системної релятивізації цінностей, у межах якої ненависть і байдужість поступово набувають статусу соціально допустимих форм поведінки.

Освітній вимір моральної ерозії: ненависть як результат деформованого виховання. У площині філософії освіти інверсивна етика, змодельована в «Листах Крутеня», постає не лише як опис індивідуального морального падіння, а як результат системного впливу виховного середовища. Моральна ерозія в цьому контексті не виникає спонтанно – вона формується через повторювані педагогічні, соціальні та медійні практики, які поступово знижують чутливість до етичних меж. Особливо небезпечним цей процес стає у

⁶ Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. Anchor Books.

роботі з підростаючим поколінням, для якого цінності ще не набули статусу внутрішніх переконань.

Альберт Бандура у своїй теорії соціального навчання переконливо доводить, що моральна поведінка формується не стільки через пряме моральне повчання, скільки через спостереження за моделями поведінки, які отримують соціальне схвалення. У цій логіці ненависть, агресія або знецінення іншого стають педагогічно «ефективними», якщо вони систематично демонструються як допустимі або виправдані. Саме такий механізм і простежується у Льюїса: зло не навчає ненависті безпосередньо, воно створює умови, за яких вона виглядає логічною, необхідною або навіть морально вищою за співчуття.

Особливої ваги набуває концепція морального дистанціювання, яку Бандура описує як здатність індивіда виправдовувати власні дії шляхом зміни інтерпретації відповідальності. В освітньому процесі це проявляється у формуванні установки «я просто виконував правила», «так вимагає ситуація», «усі так роблять». У «Листах Крутеня» цей механізм доведено до крайності: людина поступово втрачає здатність до особистого морального судження, замінюючи його готовими схемами оцінки.

Соціально-психологічний вимір цієї проблеми доповнює Філіп Зимбардо⁷, який у своїх дослідженнях демонструє, наскільки швидко нормальні люди можуть приймати деструктивні моделі поведінки за умови відповідного соціального контексту. Для освітнього середовища це означає, що нейтральність або мовчазна згода щодо проявів ненависті фактично легітимують її. Зло в такій системі не потребує ідеології — достатньо відсутності морального спротиву.

Важливим є і педагогічно-гуманістичний погляд Януша Корчака⁸, який наполягав на моральній автономії дитини та її праві на власне етичне зростання. У світлі інверсивної етики Льюїса ідеї Корчака набувають особливої актуальності: нав'язування дитині готових ідеологічних схем, навіть під прикриттям «вищих цінностей», позбавляє її можливості формувати внутрішній

⁷ Zimbardo, P. (2025). Ефект Люцифера: Чому хороші люди чинять зло (Л. Шерстюк, пер.). Київ: Yakaboo Publishing.

⁸ Korczak, J. (2018). Дитя людське (В. Каденко, О. Ірванець, К. Москалець, пер. з пол.). Київ: Дух і Літера.

моральний компас. Ненависть у такому випадку постає не як вибір, а як результат підміни виховання маніпуляцією.

Чарльз Тейлор⁹, аналізуючи кризу моральних горизонтів сучасності, звертає увагу на небезпеку звуження етичного мислення до особистого комфорту та емоційної зручності. В освітньому контексті це проявляється у прагненні уникати складних, травматичних або суперечливих тем, що, однак, є невід'ємною частиною морального розвитку. Льюїс у «Листах Крутеня» іронічно показує, як відмова від внутрішнього напруження поступово знищує саму можливість етичного зростання.

Для сучасної української реальності ця проблема набуває особливої гостроти. В умовах війни, інформаційного тиску та поляризації суспільства зростає ризик крайніх форм як патріотизму, так і пацифізму (детальніше про це мова йтиме нижче), що редукують мораль до спрощених схем «друг – ворог» або «відмова від відповідальності». Освіта в такій ситуації опиняється перед складним викликом: виховувати здатність до морального судження, не підмінюючи його ідеологічною лояльністю.

У цьому сенсі інверсивна етика «Листів Крутеня» може розглядатися як своєрідне застереження для педагогіки. Вона демонструє, що найбільша небезпека для морального виховання полягає не в відкритому насильстві чи агресії, а в поступовій нормалізації ненависті як «виправданої» реакції. Освітній простір, який не формує здатність до критичної моральної рефлексії, ризикує відтворити покоління, для яких ненависть стає не етичним викликом, а звичною соціальною практикою.

У площині філософії освіти інверсивна етика Льюїса дозволяє побачити, як ненависть і байдужість формуються не через пряме навчання, а через середовище, мову та повторювані практики. За відсутності критичної моральної рефлексії освітній простір мимоволі легітимізує буденні форми зла, знімаючи з

⁹ Taylor, C. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

особистості потребу в індивідуальному судженні. Саме в цьому полягає головна педагогічна небезпека моральної ерозії.

Крайні форми патріотизму й пацифізму як педагогічна пастка: інверсія моральної відповідальності. Одним із найбільш небезпечних проявів моральної ерозії в освітньому просторі є трансформація цінностей у їх крайні, спрощені форми. У цьому сенсі патріотизм і пацифізм, будучи етично значущими орієнтирами, за умови радикалізації можуть втрачати свій моральний зміст і перетворюватися на інструменти інверсивної етики. Саме цей механізм опосередковано простежується у «Листах Крутеня», де будь-яка цінність стає зручною для маніпуляції, якщо вона позбавлена внутрішньої моральної рефлексії.

Крайній патріотизм у педагогічному вимірі часто зводиться до редукції морального судження до бінарної логіки «свій – чужий». За такої моделі етична складність історичних, соціальних і особистісних ситуацій поступається місцем емоційній лояльності. Ненависть у цьому контексті перестає сприйматися як моральна проблема й легітимується як форма «правильного» ставлення до іншого. Інверсія полягає в тому, що моральна відповідальність підміняється ідентифікацією: бути «на правильному боці» вважається достатнім для виправдання будь-яких емоційних або поведінкових реакцій.

Не менш проблематичною є й крайня форма пацифізму, яка втрачає етичний вимір відповідальності та зводиться до уникання будь-якого морального конфлікту. У такій логіці відмова від оцінювання, осуду чи активної позиції подається як вища форма моральності. Проте, як показує інверсивна етика Льюїса, мораль, позбавлена здатності до судження, стає вразливою до маніпуляцій. Пасивність у цьому випадку не є нейтральною – вона сприяє нормалізації зла через мовчазну згоду.

Філософія Чарльза Тейлора дозволяє розглянути ці крайнощі як наслідок звуження моральних горизонтів, коли складні етичні дилеми замінюються простими емоційними або ідеологічними реакціями. В освітньому середовищі це проявляється у прагненні дати учневі «готову правильну відповідь» замість

формування здатності до морального мислення. Льюїс у «Листах Крутеня» іронічно демонструє, що саме така підміна і є найефективнішим інструментом моральної деформації.

Соціально-педагогічна небезпека крайніх форм патріотизму й пацифізму полягає в тому, що вони знімають з особистості потребу в індивідуальній відповідальності. Як зазначає Річард Сеннет¹⁰, ерозія характеру сучасної людини пов'язана з втратою здатності витримувати моральну напругу та довготривалі зобов'язання. Коли цінності функціонують як гасла, а не як внутрішні переконання, вони перестають виконувати виховну функцію.

У контексті сучасної української реальності ця проблема набуває особливої актуальності. Освіта опиняється між необхідністю формування громадянської позиції та ризиком ідеологічного спрощення. Інверсивна етика «Листів Крутеня» у цьому сенсі виступає застереженням: виховання, яке апелює лише до емоції або колективної ідентичності, але уникає складної моральної рефлексії, створює сприятливі умови для формування ненависті як соціально прийнятної норми.

Таким чином, педагогічна пастка крайніх форм патріотизму й пацифізму полягає не в самих цінностях, а в їх релятивізації та інструменталізації. Освітній простір, що претендує на формування морально зрілої особистості, має зберігати здатність до етичної складності, напруги й відповідального судження. Саме відмова від цієї складності, як переконливо показує Льюїс, і стає передумовою глибинної моральної ерозії.

Медіа та освітній дискурс як каталізатор моральної поляризації. У сучасному соціокультурному просторі медіа та освіта дедалі частіше функціонують як взаємопов'язані середовища формування ціннісних орієнтацій. Інформаційні наративи, візуальні образи, мова публічних дискусій проникають в освітній простір, впливаючи на процес морального виховання не меншою мірою, ніж формальні педагогічні практики. Саме тут інверсивна етика, описана

¹⁰ Sennett, R. (1998). The corrosion of character: The personal consequences of work in the new capitalism. New York, NY: W. W. Norton & Company.

в «Листах Крутеня», набуває особливої ефективності: моральна деформація відбувається не через пряме нав'язування зла, а через зміну способів інтерпретації реальності.

Жан Бодрійяр¹¹, аналізуючи феномен симуляції, звертає увагу на те, що сучасна людина дедалі частіше взаємодіє не з подіями, а з їх медійними образами. У такій ситуації моральні оцінки формуються не на основі досвіду або рефлексії, а через емоційно забарвлені знаки й символи. Для освітнього процесу це означає підміну етичного мислення реактивністю: швидка емоційна відповідь витісняє здатність до зваженого морального судження. Ненависть у цьому контексті легко тиражується як емоційно «зручна» позиція, що не потребує глибокого осмислення.

Альвін Тоффлер¹², описуючи феномен інформаційного перевантаження, підкреслював, що надлишок інформації призводить не до зростання знання, а до втрати орієнтирів. У такому стані індивід шукає прості, чіткі й емоційно насичені наративи, здатні швидко пояснити складну реальність. Освітній дискурс, який не формує навичок критичного аналізу медіаконтенту, мимоволі сприяє засвоєнню спрощених моральних схем. У «Листах Крутеня» подібний механізм постає як стратегія: позбавити людину потреби в складному мисленні, замінивши його готовими інтерпретаціями.

Особливу роль у цьому процесі відіграє мова. Як показує П'єр Бурдьє, символічна влада реалізується через здатність визначати, які слова вважаються допустимими, а які – маргінальними. У медійному та освітньому середовищі це проявляється у нормалізації певних форм агресії або знецінення під виглядом «правильної позиції». Моральні поняття втрачають свій етичний зміст і перетворюються на маркери групової належності. Саме так ненависть стає не відхиленням, а елементом соціально схвалюваного дискурсу.

У цьому контексті антиутопія Рея Бредберрі¹³ «451° за Фаренгейтом» може бути розглянута як культурне застереження щодо наслідків витіснення рефлексії

¹¹ Baudrillard, J. (2004). Симулякри і симуляції (В. Ховхун, пер. з фр.). Київ: Основи.

¹² Toffler, A. (2000). Третя хвиля (А. Євса, пер.; В. Шовкун, ред.). Київ: Видавничий дім «Всесвіт».

¹³ Bradbury, R. (2018). 451° за Фаренгейтом (Є. Крижевич, пер.). Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.

комфортом. Йдеться не про цензуру як таку, а про добровільну відмову від складного мислення заради емоційної стабільності. У поєднанні з інверсивною етикою Льюїса це дозволяє побачити спільний механізм: моральна деградація стає можливою тоді, коли суспільство починає уникати внутрішнього напруження, що неминуче супроводжує етичний вибір.

Для освітнього простору сучасної України ця проблема має принципове значення. В умовах війни, постійного інформаційного тиску та поляризації суспільних оцінок школа й університет дедалі частіше стають простором ретрансляції готових медійних наративів. За відсутності цілеспрямованої роботи з критичним мисленням і моральною рефлексією освіта ризикує втратити свою виховну функцію, обмежившись передачею «правильних» інтерпретацій.

У світлі інверсивної етики «Листів Крутения» медіа та освітній дискурс постають як ключові зони відповідальності. Саме тут вирішується, чи буде ненависть сприйматися як допустима емоційна реакція, чи як моральна проблема, що потребує осмислення. Освіта, яка не створює простору для етичної складності, мимоволі сприяє тій самій моральній ерозії, яку Льюїс описує з іронічною точністю.

Підсумовуючи, зазначимо, що інверсивна етика «Листів Крутения» К. С. Льюїса дозволяє концептуалізувати зло не як виняткове чи маргінальне явище, а як результат повсякденних моральних зсувів, що відбуваються в межах соціально нормалізованих практик. У такій перспективі зло постає не наслідком радикальної жорстокості, а продуктом поступової втрати здатності до морального мислення, коли етична рефлексія витісняється звичкою, роллю або процедурою. Саме цей вимір буденності зла, широко осмислений у сучасній соціальній і філософській думці, виявляється одним із найбільш небезпечних. Водночас аналіз засвідчує, що такі процеси посилюються в умовах ціннісного релятивізму, медіалізації суспільного життя та спрощення моральних наративів, які формують нормативне тло сучасної соціальної взаємодії.

Моральна ерозія в сучасному суспільстві здійснюється через механізми рутинізації, мовної нейтралізації та зняття особистої відповідальності, що робить

зло соціально прийнятним і психологічно зручним. Коли моральні дії зводяться до виконання ролей або дотримання формальних норм, етичний вимір вибору поступово зникає, а відповідальність розчиняється між інституціями, колективами та «обставинами». За таких умов зло починає сприйматися як неминучий побічний ефект нормального функціонування соціального порядку, що створює загрозу перетворення аморальності на форму соціальної норми.

Буденність зла становить особливу небезпеку для освітнього середовища, оскільки вона відтворюється не через відверто деструктивні дії, а через формально нейтральні педагогічні практики та некритичний дискурс. Освіта, зведена до трансляції знань і стандартів поведінки без осмислення їхніх моральних наслідків, сприяє звиканню до байдужості, дегуманізації іншого та знецінення етичних меж, унаслідок чого школа й університет ризикують втратити функцію простору морального формування. У цьому сенсі освітні інституції постають не лише як середовище трансляції знань, а як ключовий простір відтворення або, навпаки, подолання механізмів моральної ерозії.

Уникання етичної складності в освітньому процесі створює умови для нормалізації ненависті й байдужості як звичних соціальних реакцій. У довгостроковій перспективі це загрожує формуванням особистостей, для яких виключення, мовчазна згода зі злом або адаптація до домінуючих наративів перестають сприйматися як етична проблема. Саме ця втрата моральної чутливості створює передумови для повторення масштабних етичних катастроф у нових, менш помітних формах.

Протидія банальності зла в освітньому просторі передбачає формування здатності до критичної моральної рефлексії, мовної чутливості та відповідального етичного судження. Йдеться не про нав'язування готових ціннісних відповідей, а про виховання здатності витримувати моральну напругу, розпізнавати підміну понять і брати на себе відповідальність за власні оцінки та дії як запобіжник подальшої нормалізації зла в його буденних, соціально легітимованих формах.

Борисова Тетяна Вікторівна

кандидат філософських наук, доцент кафедри міжнародної економіки і соціально-гуманітарних дисциплін, Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро.

ORCID: 0000-0002-0122-743X

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ВІЗІЇ: ПРОБЛЕМНІ ТОЧКИ АНАЛІЗУ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ

Історико-філософські дослідження в епоху секулярної доби неминуче несуть на собі тавро певної гносеологічної стилізації під полівекторність та лібералізм мислення. Методологічні виміри цього питання роблять акцент на необхідності прагнути повноти культурно-історичної панорами епохи, що досліджується мислителем. Міждисциплінарний характер історико-філософських досліджень культурного простору дозволяє по нову подивитися на проблему не лише методологічного інструментарію аналізу, але і на формування філософсько-лінгвістичної картини світу окремих епох. Вже навіть сама спроба відділити теперішнє від минулого – породжує саму потребу культури у саморефлексії. Сама по собі дискусія про особливості історико-філософських візій культури та культурного простору спонукає до чергового переосмислення функцій та задач історичного знання як такого.

Само собою зрозуміло, що філософський погляд на історію філософії оформився як результат глибокого та тривалого процесу становлення та самовизначення особливої культури мислення. Філософська рефлексія історії філософії – це більше ніж просто історія розгортання філософської думки через товщу часу. Це ще й традиція, канон культурно-історичної творчості. Визнаємо, той факт, що поняття «історія філософії» сприймається пересічним спостерігачем значно легше ніж у нього вкладає філософ. Як то кажуть – в кожній науці стільки знання – скільки в ній історії. Це зовні здається простою та очевидною думкою, але вона не так очевидна для багатьох дослідників історії

філософської культури мислення. Хоча ми не вважаємо філософію наукою, бо вона більша за масштаб будь-якої науки.

Академічний запит на сфокусований погляд у бік такого напрямку як філософія історії філософії – не є проблемою чи питанням внутрішньо філософським. Ми б назвали це сутнісним і притаманним самій філософській культурі мислення виміром існування самої філософії. Визріває запит на оформлення філософії історії філософії у окреме русло в середині повноводної течії філософської думки. В Україні вже є науковці, що сприяють впровадженню цієї ідеї на практиці, на сторінках філософських академічних видань, есеїв, монографій, що виходять за межі вузького кола філософських інтелектуальних кіл. З іншого боку, і сама історії філософії має потребу говорити про себе і свої теми з аудиторією ширшою за «філософське академічне гетто». Виборюється дискурсивний простір для філософської рефлексії в культурно-історичному аспекті на потребу самій філософії та близьких до неї сфер знань. Як то кажуть: купити таємницю розуміння буття людини в філософії ціною ґрунтовного вивчення минулого усєї філософської культури мислення.

Та чи завжди філософія історії філософії – це про «минуле» (те, що сталося, відгомонило, помітило своїм «тавром»)? Звісно, що ні. Іноді це навіть і не про сучасність. Адже вміння зазирнути за «горизонт» у майбутнє – є природньою та амбітною задачею для історії філософії теж.

Звернення до теми про філософську рефлексію історико-філософського дискурсу (спадку, традиції) стимулює відновлення старих дискусій про пізнаванність історії як такої та критичне осмислення такого поняття як «історична реальність» в якості предмету дослідження.

Для історії філософії на нинішньому етапі її розвитку у контексті сучасної культури є доволі цікавим та перспективним розвиток, виявлення та висвітлення такого феномену як «меморіальна практика». Яка потребує оформлення та «методологічного озброєння», аби стати частиною більш глобального та

¹ Бистрицький С. К. Екзистенційна істина і постправа. Філософська думка. 2018. № 5. С. 54–71.

монументального для історії філософії – складовою історичної культури в цілому..

Чимало мислителів наших днів звертаються до теми про єдність та екзистенційну поліфонію історико-філософських та культурно-філософських процесів. Актуальними залишаються риторичні запити: що таке філософія? Що таке «її історія»? Чи можлива сама «історія філософії»? Яким є методологічний інструментарій її виміру? Усі ці та багато інших питань стають частиною порядку денного у науковому дискурсі сучасності. Дивного у цьому немає нічого, як і кризового для самої філософії. Такі, та їм подібні «самозанурення» та самопізнання закладені в її природу існування. Підживлюється інтерес до цієї теми з боку дослідників та науковців через низку зовнішніх та внутрішніх факторів. Розглядати їх усіх ми не будемо, оскільки це складає предмет цілої низки окремих самостійних досліджень з відволіканням уваги у різні сфери, хоча і близькі за духом сфери гуманітарного знання.

Зазначимо, що культурною подією останніх років у нашому історико-філософському середовищі можна вважати вихід у світ монографії *Сергія Таранова «Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення»*. Автор монографії пропонує читачу розглядати її як реалізацію проекту теологічного прочитання історії філософії. Така мета була заявлена автором і лежить на поверхні. Разом із тим, у нашому дослідженні розглянемо ці питання значно ширше. Мова йде про погляд на цю тему у широкому світоглядному контексті, підкреслюючи роль історії філософії перш за все для внутрішньо-філософського дискурсу.

Історія філософії стала предметом вивчення самої філософії теж не випадково. Дослідник історії філософії щонайменше виступає у ролі ерудованого «археолога думки». Важливе місце в проблемі свободи дій такого мислителя постає проблема довільності історико-філософської та культурно-філософської реконструкції. У цьому моменті слід бути обережним та зваженим,

² Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і літера, 2017. 264 с.

аби не скочуватися у психологію історії чи документальну літературну хроніку минулого. Проте місце для свободи залишається завжди, як і для нововведень чи змін сталих традицій. Яскравим прикладом з історії Античної думки послуговує нам постать Гая Саллюстія Кріспа – історика мораліста, якого перш за все в плінних процесах навколо себе і в історії цікавили не стільки історико-правові факти, скільки люди з їх добродіями та вадами. Дослідники визнають за ним неточності у датуваннях подій, проте опис характерів видатних постатей йому вдався на славу, оригінальними є повнокровні філософсько-психологічні портрети та загальний настрій в культурних цінностях суспільств того часу. Його цікавили зміни у настроях, світоглядах. Він залучав до свого лапідарного аналізу широко коло джерел від Платона до Фукідида.

Чому його приклад нам цікавий? Він став одним з перших римських філософів історії який критично поглянув на нещодавню історію Риму та сміливо вводив у тексти своїх праць та монографій розгорнуті промови головних історичних персонажів. Це робило його погляд на сучасників та минувшину ширшим, живим, гострим та морально-оціночним. Сама творчість Саллюстія теж виступає частиною історико-філософського портрету Античної епохи на зламі тисячоліть.

Історико-філософський вимір культури може виступати особливим способом пізнання як історії так і культури філософського мислення, це так би мовити неповторний спосіб поглянути на сам контекст розвитку усього масиву гуманітарного знання в його пізнавальній генезі. Цікавим видався експеримент, при якому історію культури та філософської думки було написано з позицій екзистенціалізму, раціоналізму, нігілізму, неологізму чи антропоцентризму. Чи були б це різні варіанти? Безсумнівно. Авторські концепції деяких видатних мислителів минулих століть – тому яскравий приклад. А що з цього приводу нам скаже сьогодення? Полісуб'єктність образів культури в історичному досвіді ускладнює сучасний дискурс з цього питання. Іноді спостерігається певна

³ Бодріар Ж. Символічний обмін і смерть. Львів: Кальварія, 2004. 376 с.

методологічна «розгубленість» серед дослідників з приводу цієї теми. Онтогносеологічне обґрунтування історико-філософської візії культури та історії філософії має вималювати горизонт такого дослідження.

Зазначимо, що на наш погляд, сам принцип історико-філософського виміру як методологічний інструмент в філософії грає свою неповторну роль для формування цілісної культурно-історичної картини світу. Мова йде про ту особливість, що сам історико-філософський аспект не ставить за мету пояснити певні культурні чи етико-соціальні процеси. Його задача в іншому – це гармонійне збалансування магістральних культурно-історичних та філософсько-етичних компонентів в їх метаісторичній динаміці. Прикметник «метаісторичний» був нами вжитий не випадково, він несе на собі глобальну місію у дослідженні. Адже, кожен історичний час та кожна культурна епоха характеризуються своїм специфічним співвідношенням і ставленням до «вічності». Відмітимо небезпеку обмеженого та методологічно звуженого погляду на історію людства, що може привести до перетворення (або підміну) на прикладну культурологію, політологію чи антропологію в її археологічному аспекті.

Немає сенсу підкреслювати актуальність запропонованої теми, її важливість та гостроту для сучасного філософського дискурсу. Це питання як проблема давно сформульована і визріває своїм новим «плодом» на зламі різних культурно-історичних віх. Доля різноманітних течій та напрямків в філософії стосовно різних способів пізнання феномену культури не позбавлена драматизму через їх поліфонічність та різноголосся. Хоча варто визнати і той факт, що у цьому можна углядіти доволі позитивний момент. Ми маємо на увазі, той факт, що історико-філософська візія культури завжди носить критичний характер, а це у свою чергу значно привабливіше ніж беззастережне прийняття слідує домінуючій актуальній філософській моді. Але і фіксувати деяку цілісність у різноманітті підходів теж доволі складно.

⁴ Луц У. Феномен секуляризації: наближення до трансцендентного: Монографія / У. Луц. – Львів: Літопис, 2016. – 240 с.

Методологічна основа дослідження представлена невеликою кількістю методів. Перш за все, головну роль на себе перейняв принцип історичного підходу з використанням правил філософської та культурологічної компаративістики. По друге, порівняльний та описовий метод, що дозволили розкрити певні проблемні точки історико-філософської рефлексії такого складного феномену як культура та історія.

Цей науковий обрис нагадує спробу комплексного погляду на історію та її філософський вимір у контексті культури. В результаті якого має бути сформований периметр рефлексивно-гносеологічного простору. Також важливо актуалізувати проблему історико-філософського дискурсу в соціально-культурному просторі філософських вимірів. Вказати головні аспекти проблеми, побіжно здійснити їх культурологічний та історико-філософський виміри.

Проте є необхідність шукати спільне, що об'єднає усі прояви культурного простору під одним знаменником. У пошуках цього спільного історико-філософського та культурологічного знаменника проводиться і це дослідження. На перших етапах якого ми сміливо висуваємо робочу гіпотезу про те, що феномен культури і сам культурний простір повинні розглядатися як дискусія про існування «кордонів», «меж», «водорозділів» зі своїм функціональним призначенням «обмеження», «огородження». Можливо, декому це нагадає ідеї Зигмунда Фрейда про етику з її «санкціями» та «диктаторською» природою, що руйнує свободу дій суб'єкта. Проте це не так.

У нашому розумінні це скоріше «перила», загороджуючи маяки, які не дозволяють виходити за сакральні «межі», «пускатися берега» без озирання на певні закони духовно-практичного життя. Що спонукає думати саме про культуру як про репресивний механізм стримування чи обмеження? Наша версія відповіді – гординя. У цьому контексті цікавою подією в інтелектуальних колах європейської спільноти, на наш погляд, стала робота сучасного італійського психолога, публіциста та письменника *Луїджі Дзоя під назвою «Історія гордині; психологія і межі розвитку»*. Насамперед зауважимо, що нас ця робота буде

цікавити лише у історико-філософському та культурологічному аспектах дослідження культури.

В класичній філософії (в її метафізичній складовій) предметне поле культури поширюється більше ніж на три складові буття (минуле-теперішнє-майбутнє). Існує ще один вектор її спрямованості – «вічне», але не в онтологічному його розумінні, а як потенція, як спрямування, як оновлення у розвитку в метаісторичній перспективі. Для такого феномену як «сакральна культура» зручним у розгляді буде використання площини «містичного». Проте це окремий напрямок дослідження, що вимагає від дослідників особливого підходу та продуманого методологічного інструментарію.

Повертаючись до традиційного розгляду культури, як способу буття людини, звернемо увагу на слова Луїджі Дзої про зв'язок з проблемою часу, особливо з проблемою минулого. Історія це не завжди тільки про минуле, так само як і історія культури – це не тільки про минуле, а іноді взагалі не про нього. Хоча слід визнати, що без вивчених уроків минулого в історії та культурі – шлях у майбутнє не буде легким. Драматизм культурно-історичного тяглого розвитку як світової так і європейської філософської культури мислення тому свідчення.

Незворотність деяких процесів в культурі – надає і історії трагічного тону, приреченість. Не хочеться використовувати термін «есхатологічність», аби не згущувати фарби у негативному його сприйнятті. Слід визнати, що «есхатологічність» – це доля і історії і культури як і усього того, що складає пазли в картині світу індивіда. У своїй промові до книги Луїджі Дзоя пише: «Єдине, чого не змінити, це минулого. Коли хтось починає говорити про забруднення довкілля на планеті, то інші (переважна маса байдужих) його називають панікером. Та насправді ті, що турбуються про Землю, це оптимісти. Адже вони вірять (якщо вірити – це логічно), що не змінити тільки того, що вже забруднено, як і не повернути тих ресурсів, що вже вичерпані. Що ж стосується майбутнього, то ми ще можемо встигнути поставити межі»⁵.

⁵ Дзоя Л. Історія гордині: психологія і межі розвитку. Львів. Вид-во «Астролябія», 2020, 384 с.

Такі інтенції італійського мислителя стосовно «меж» в духовно-практичних аспектах буття людини з кожним новим витком цивілізаційного розвитку стають все більш актуальними. То ж для історика філософії – минуле, навіть якщо воно доволі «свіже» та «не таке далеке» – залишається цікавим об'єктом дослідження. Луїджі Дзоя проговорюючи загально відомий постулат про те, що намагається поглибити проблему необхідності обмеження свавілля, аби унеможливити гуманітарну кризу не лише у сфері природній, а перш за все у культурно-історичній. Далі він додає: «Минулого не змінити, тим паче якщо говорити про нього з думкою про майбутнє»⁶.

Для історико-філософського дискурсу проблема минулого є важливою складовою, але вона тісно пов'язується нами з проблемою встановлення меж в культурному просторі сьогодення. Ці ідеї знаходять свій відголосок і у італійського мислителя: «Дискусій про необхідність втримувати розвиток у якихось межах так багато, та ще й у такому тоні, аж це схиляє до думки, що межі – явище природне, об'єктивне, іманентно властиве нашій психіці і що їх не варто розглядати як проблему тільки матеріальну – як зовнішню перешкоду, на яку наражаються всі, хто вирушає в путь».

Не будемо забувати славетного І.Канта з його ідеєю про те, що рушійною силою розвитку культури для філософа визначаються не історичні показники виміру епохи, ані перелік певних важливих дат та подій, ані соціально-політичні чи економічні чинники розвитку тих чи інших суспільств. Перш за все увага німецького мислителя була зосереджена на людині, як суб'єкті пізнання та людському колективному дусі. Ось що саме собі цей дух «дозволяє» в культурі, що вважає за вищу цінність – те і рухає світом. Які він сам собі виставить «обмеження», чим себе «приборкає», на що накладе печатку «заборони» - це і є головний вектор та орієнтир розвитку культурно-історичних та морально-етичних процесів. Якщо брати цей підхід І.Канта як базовий та такий, що не викликає заперечення з нашого боку, то у питаннях аналізу історико-

⁶ Дзоя Л. Історія гордині: психологія і межі розвитку. Львів. Вид-во «Астролябія», 2020, 384 с.

філософських процесів в добу секуляризованої культури – з'являються низка нових проблем, що формуються у філософські запити сьогодення. Серед них виділимо наступні:

- проблема «сакрального» в секуляризованій культурі;
- історико-філософська реконструкція, як спосіб впливу на сьогодення;
- «опанування» філософією секуляризованого культурного простору;
- методологічне обґрунтування засадничих основ культурного поля секуляризованої доби;
- особливості впливу модерну на характеристики секуляризованої культури;
- проблема «розривів» з попередніми історико-філософськими традиціями як предмет дослідження;
- формування філософського словника під динамічні зміни всередині самої секуляризованої доби;
- історія філософії як вступ до самої філософії (в традиціях гегеліанства). Чи виправданий такий підхід?
- які мають бути очікування від історії філософії сьогодні?
- селекційна роль історії філософії явищ та подій культурно-практичного буття людей
- історія філософії як фіксатор розподілу події на фундаментальні та випадкові;
- питання «історичної творчості» суб'єкта соціокультурних процесів;
- історія філософії як демонстратор та свідок тяглості розвитку людського духу в лоні культурного простору (як конструктор самого культурного простору);
- порівняльний аналіз філософської та богословської інтерпретації історії;
- методологічний вимір проблеми історичної передачі знань;
- історична саморефлексія філософії – як спосіб фіксувати органічний зв'язок між різними історичними епохами та етапами розвитку людського духу;
- історія філософії як найвища апологія самої філософії;

- про роль історичних аналогій у формуванні образу майбутньої картини світу;
- проблема опису «історичного ландшафту» в філософських картинах світу різних епох;
- універсалізм історико-філософських категорій як методологічна проблема;
- питання спадковості та імперативності універсальї культури для академічної історії;
- історія як модус духовно-пізнавального досвіду суб'єкта;
- переосмислення проблеми «кінця історії» через аналіз індивідуального буття кожного суб'єктивного Я, узятого окремо;
- тема «трагічного» та «драматичного» в історії, як соціально-філософська проблема;
- філософський вимір різних форм історичної репрезентації культурної спадщини;
- феномен «меморіальної практики» як дискусійна тема сучасності;
- проблема загибелі «історичного» через звернення до поняття «кліоциду»;
- розгляд історії філософії як культурологічного проекту конструювання образу дійсності;
- есхатологічні виміри історії через призму філософського аналізу;
- характеристики «символічного» та «фатального» в природі історичного знання;
- особливості формування культурно-етичних канонів в історії;
- розмежування об'єктивного та суб'єктивного в дослідженні природи історичного поступу;
- специфіка формування словникового спадку в історії культури.
- доля «історичного спадку» в умовах культури постмодерну;
- руйнування гносеологічних традицій у вивченні секуляризованої культури;
- проблема відкритості діалогу між історією філософії та історією культури у спільних питаннях;

- вплив «лінгвістичного повороту» філософії XX століття на культуру постмодерну;
- пошуки особливого філософсько-методологічного шляху розвитку історії філософії в секулярну добу;
- проблема ідентифікації у культурному просторі «історико-філософських джерел».

Ці та інші питання представляють актуальний інтерес для нас. Проте, розглядати їх окремо, в межах цього дослідження не будемо, оскільки вони вимагають додаткового дискурсу, що складає перспективу наступних праць з цієї теми.

Сучасний дослідник культури канадський філософ Чарльз Тейлор у своїх роздумах про характер секулярної доби замислюється і над питання про «межі, кордони». В його аналізі «неспокійних кордонів сучасності» можна віднайти схожі думки. Загалом, на нашу думку, мова йде про усвідомлення необхідності обмежень та пошуки способів їх обмеження. Для Тейлора Ч. вони лежать перш за все у площині культурно поля.

Секуляризація – ознака теперішнього стану культурно-історичного процесу, вона також є джерелом та збудником багатьох драматичних змін в житті людства. У Чарльза Тейлора прослідковується цікава ідея пов'язати проблему секуляризації культурного простору з проблемою часу в історії, а точніше його переживання людиною сучасної доби. З Святого Письма ми знаємо два розуміння позначення часу: хронос та кайрос. Де хронос – це спливання часу в його побутовому, технічно-академічному фізичному сенсі. В той момент як кайрос – це час відведений для власного осмисленого духовно-практичного буття людини, в якому, як кажуть мудреці: «визріває колос людської душі». Воно має стати вмістилищем осягнутих сенсів та накопиченням таємниць і запитів від світу реального та трансцендентного. Секуляризація культури, її світський та динамічний характер у вирії соціального – диктує свій наратив відчування часу. Про це доволі вдало, як на наш погляд, міркує Чарльз Тейлор вдивляючись у проблеми секулярної доби. Він пише: «Суто секулярне розуміння часу дає нам

змогу уявляти собі суспільство «горизонтально», без посилення на жодні «вершини», в яких звичайна послідовність подій торкається вищого часу, а отже, і без визнання якихось привілейованих осіб (королів чи священників), які перебувають на цих вершинах і опосередковують наш зв'язок із вищим часом. Саме така радикальна горизонтальність передбачається суспільством прямого доступу, кожен із членів якого має безпосередні стосунки з цілим. Тут можна побачити, наскільки невблаганно модерна доба вела нас до того, щоб ми розуміли чи уявляли себе виключно у секулярному часі. Частково це було зумовлено численними змінами, які ми загалом називаємо «розчаклуванням». Їхній вплив неймовірно посилювався через успадковане модерною добою прагнення до порядку, яке стало частиною того, що ми розуміємо під цивілізацією. Це призвело нас до ставлення до часу як до інструменту чи ресурсу, яким можна керувати, а відтак вимірювати його, ділити та регулювати»⁷.

У творчому спадку Гуревича А.Я., присвяченому темі антропологічного погляду на історію культури, є роздуми присвячені проблемі, яку не дуже часто піднімають філософи та історики, а саме – втраченим «можливостям» філософських та культурно-історичних наук.

Плинність історико-філософських подій не може бути «скута» нав'язливим та агресивним детермінізмом, свобода волі та дій суб'єктів історичного процесу завжди залишає поле для інваріантності, тим більше в християнській європейській картині світу. Історик філософії не відкидає взаємообумовленість культурно-історичних процесів, не відкидає різні історико-соціальні та історіографічні постулати, а лише вказує на їх контекстуальний характер та певну гносеологічну обмеженість. У вітчизняній історико-філософській традиції тривалий час панував примат принципу історизму. Згідно якого кожний філософський феномен чи явище розглядалося з позиції того, як саме воно виникло і у що розвинулося у подальшому.

⁷ Тейлор Ч. Сееулярна доба. Книга друга. К.:ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. – 616 с.

Небезпека некритичної абсолютизації започаткованих культурою модерну принципів та канонів етики не могла бути проігнорована філософами, тим більше істориками філософії. Саме переосмислення функцій історико-філософського аналізу у вивченні культурологічної картини світу не можливе без розриву з тими нав'язаними постулатами та соціально-гуманітарними наративами, що мають тимчасовий характер міфів та навіювань. Добре про це свого часу сказав Герберт Честертон, коли розмірковував про пануючі хибні переконання в історичній антропології про образ прадавньої людини. Англійський письменник звертає свій критичний погляд на панування удушливих міфологем та псевдоправдивих апокрифів, що наповнюють наше історичне знання про первісну людину та початок історії світу культури. Цікавими є такі його слова: «І якщо ми справді бажаємо побачити справжній та непідробний образ світанку світу, буде значно краще досягнути навіть історію того, що насправді знайдено, так само просто, як розповідь про героїв, які знайшли Золоте Руно чи Сади Гесперид, якщо ми хочемо втекти від мли суперечливих теорій під ясні кольори і виразні обриси такого світанку. Давні епічні поети принаймні знали, як розповідати історію, можливо вигадану, але ніколи не перекручену, не таку, що в муках створює власну форму, пристосовуючись до теорій та філософій, придуманих століття по тому. Було би добре, якби сучасні дослідники описували свої відкриття сміливим оповідальним стилем давніших мандрівників і без отих усяких довгих інакомовних слів, переповнених беззмістовним підтекстом. Тоді зможемо збагнути те, що знаємо про печерного чоловіка чи принаймні про печеру»⁸.

Особливого значення в історико-філософській рефлексії проблемного поля культури та цілої епохи має і питання суб'єктивізму та об'єктивізму самого дослідника. Сам суб'єкт пізнання (історик культури та філософії) завжди знаходиться у ситуації «зануреного у контекст свого часу». Він є виразником своєї епохи і її дітищем. Усі спроби дистанціюватися у цьому просто марні та

⁸ Честертон Г. Вічна людина. Львів: Свічадо, 2024. – 344 с.

навіть, хибні, адже заперечення «себе такого» позбавляє свободи гносеологічного пошуку. У середовищі класичних істориків побутує думка, що роль і значення «історичної ситуації» у розгляді проблеми має бути ретельно вивчена та вивірена. Адже є небезпека впасти у крайнощі: недооцінки чи переоцінки її впливу на позицію історика. Для історії філософії поняття «історична ситуація» не може бути узята з історичної науки без корекції та адаптації для власного використання. Так для дослідника історії культури «історична ситуація» є не тільки про історичний «топос». Це також і набір певних переконань, точка «відліку», а також точка, що визначає подальшу перспективу розвитку філософської культури мислення. «Історична ситуація» диктує необхідність існування свого методологічного арсеналу для обґрунтування.

Окремим аспектом у цій дискусії стоїть проблема формування варіативної лінгвокультури, що дозволяє реконструювати складні елементи минулого, виокремити їх без втрати сенсів, побачити такими та представити як предмет вивчення. Чи усе в історії культури та філософії може постати як предмет дослідження? Питання риторичне.

Звертаючи увагу на фундаментальні основи проблеми історії у філософському її вимірі, зауважимо, що історія філософії історично тягло намагається відстояти свій статус серед наук та інших сфер культурно-гуманітарного знання як «літургії смислів». Останнє словосполучення було нами взяте для використання з лексикону видатного українського мислителя Сергія Кримського. З цим важко не погодитися. Навіть з позиції «рафінованого» фізика-фундаменталіста філософія пронизана єдністю смислової будови предмету свого дослідження. Усі методологічні та науково-епістемологічні візії філософії як культурно-історичного феномену свідчать на користь цього. Окремою складовою цього аналізу виступає сама «історія філософії». Після Сократа, Платона та Плотіна важко не помічати того факту, що філософія концентрує на собі усі запити людини про проблеми буття (як духовно-душевного та і матеріального характеру). Разом з тим, через цю її гносеологічну велич, сама

філософія, на думку Сергія Кримського, виглядає дуже уразливою та беззахисною: «Що є безумовно незаперечним – це те, що філософія виявляється найбільш незахищеною галуззю культури. Вона завжди була жертвою невігластва, свавілля влади та інстинктів натовпу. Навіть в тих філософських концепціях, що прислуговувалися різним офіційним інстанціям, іноді проривалась гордия духу, який «віє де хоче» та елітарність інтелекту, що є непереносимою для цинізму прагматиків та самовладдя тиранів. Ось чому в історію філософії вписані трагічні постаті мислителів від Сократа та Гіпатії, Абеяра і Бруно, Спінози та Кампанели аж до «корабля філософів» (на якому за вказівкою Леніна були вислані з Росії найбільш значні її мислителі) та ще більш гіркої долі українських філософів 30-х років. Але завжди філософія страждала не тільки від її кривавих переслідувачів, але й від непорозуміння, зневаги та насмішок представників так званої позитивної науки, прихильників точних напівістин та, навіть, справжніх геніїв, верифікованого експериментом, знання»⁹.

Саму по собі беззахисність філософії, на нашу думку, не слід абсолютизувати. Після робіт Августина Блаженного та І.Канта все важче заперечувати антропоцентричність та теологічність як самого філософського знання, так і генезис їх розвитку.

Привертає до себе увагу і дещо провокаційний, як на наш погляд, вступ до проблематики у цій темі з боку С. Таранова. Так С.Таранов пише: «У філософії немає історії. Така епатажна сентенція може мати сенс, якщо під «історією» ми будемо розуміти «минуле» в буквальному сенсі (те, що минуло, відійшло), об'єктивоване та незмінне, певний багаж окостенілих «істин», визначене знання. В той же час коли ми занурюємось в саму суть філософування і приходимо до осягнення його цінності як вічної спроби людського саморозуміння, найважливішої та найбільш атрибутивної людині, не абстрагованої і не «далекої» від індивідууму, тоді бачимо, що філософія у всьому своєму величному багатстві є не історію змертвілого минулого, а постійно життєдайною сучасністю. І

⁹ Кримський С. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

справжній підхід до філософської спадщини – обмірковувати історію сучасної філософії»¹⁰.

Не секрет, що історія філософії здатна дистанціюватися і критично поглянути на проблеми сучасного стану розвитку філософської думки. Більше того, вірно осмислена роль філософії допомагає помічати рятівні шляхи виходу з глухих кутів різноманітної поліфонії філософських ідей та псевдо цінностей. Останні особливо дошкуляють істориків філософії у формуванні образу картини світу епохи.

Вільний та усвідомлений союз природознавчих та ідеалістичних концепцій не можливий без головної ролі історії філософії, що актуалізує складність процесів діалогу між ними. В історії філософії має потребу не лише сама академічна філософія, але і різноманітні культурно-етичні та культурно-історичні практики людського досвіду та традицій. Проявляється це у збереженні ієрархії духовних цінностей крізь товщу історичного часу та постійного оновлення масиву філософського знання.

Сама ідея розглядати філософію історії сприяє більш чіткому визначенню того особливого метаісторичного та метакультурного шляху яким крокує людська думка. При цьому, захист, збереження та передача вищих духовних цінностей не може бути єдиною метою самої історії філософії. Цінність та самоцінність історико-філософських знань визначається і тими істинами, що сама історія філософії здатна запропонувати та продемонструвати.

Особливо цікавим у цій темі нам видається роль і значення історії філософії у формуванні культурного простору сучасності, де сама історія філософії може виконувати виховну функцію. Що вона виховує у вічних прагненнях людського духу? Не забуваймо, що істина у всій своїй повноті та готовому вигляді не явлена у філософії безпосередньо. Тому її кожного разу намагаються «здобути і проголосити», як від свого власного імені так і під прикриттям філософського напрямку, школи чи течії. Кожне чергове покоління

¹⁰ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

мислячих людей прокладає свій шлях до істини. Історія філософії може прислужитися у цьому дослідникам. Як саме? Вона визначає принципи та найзагальніші правила у цьому пошуку, ціннісно регламентує процес оновлення філософського знання та картини світу. Чи відбувається при цьому «перевідкриття» реальності? І так і ні. Це скоріше символічне дійство, воно іманентне за своєю природою. Результатом філософської рефлексії світу постає символізм мислення, який зданий послабити «мур» між творчістю людського суб'єктивного Я та реальним буттям усього суцього навколо. Не будемо забувати славетного І.Канта та його творчого спадку. Згадаємо, що для німецького мислителя рушійною силою історії культури перш за все поставали ідеї та символи, що бралися за основні гасла в різні епохи. Творчі пошуки людського духу визначали вектор самого культурно-історичного розвитку, в той час як соціально-політичні та економічні чинники у цьому процесі розглядалися як другорядні, похідні від основних. Нажаль сьогодні ця ідея не є домінуючою та очевидною для деяких дослідників культурно-історичних процесів. Гірше за це може бути намагання спростувати ці думки І.Канта та зневажити його «підказками».

Не менш авантюрним є питання про роль і значення «минулого» як предмету дослідження в філософії історії філософії. Серед фахівців у цій царині знань можна зустріти думку про те, що визначальним у минулому є не стільки воно саме, а саме інтерес суб'єкта дослідження до нього. У Сергія Таранова є міркування з приводу гносеологічного виміру цього питання. Ось як він пише про це: «Це є своєрідною й водночас найважливішою герменевтикою, де самопізнання як установка свідомості, перед-судження передусь зверненню до Іншого, і збагатившись цим Іншим, людина стає готовою знову до безкінечного нового звертання. Така герменевтика шукає та знаходить внутрішню історію філософії. Термін «внутрішня історія філософії» ми можемо знайти у нашого співвітчизника і своєрідного вже класика екзистенційної філософії Лева Шестова. Він казав про «внутрішню історію мислителів». У своїй книзі «Афіни та Єрусалим», в третій її главі, він вказує на те, що існують дві приховані

філософії, одна – традиція трагедії (Єрусалиму), інша – це внутрішня філософія душі окремого філософа. І завданням є не препарувати и, не розтинати («медично»), а «магічно» оживляти цю традицію і ці душі. Ця дія чимось подібна до психоаналітичного прояснення внутрішніх мотивів поведінки, в даному разі творчої діяльності»¹¹.

Знову звертаємося до ідей І. Канта, у якого серед багатьох глибоких ідей є думка про те, що історія людства, як і історія філософської культури мислення – це не історичні деталі чи соціально-політичні події. Це розгортання у свободі людського духу і того, що він собі «дозволяє» і що вважає «неприпустимим та табуйованим». Це стало свого роду аксіомою, ідеологічним переконанням для неокантіанців у подальшому.

Не так важливі історичні хроніки соціально-політичного чи економічного характеру життя, скільки настрої в ідеях, гасла в головах та символи культурно-історичних епохи. Філософи визнають як даність той факт, що культурно-філософська епоха може не співпадати у своїх межах з чисто історичною, її кордони можуть зсуватися. Схожі ідеї свого часу висловлював і Сергій Кримський: «Історія – це зміна станів суспільства в загальних структурах темпоральності (тобто порядку подій перетворення минулого у прийдешнє), що характеризують зрушення в долях, способах життєдіяльності народів та їх цінностях з боку збагачення загального досвіду. Хронологічне датування історії як процесуально-часового розкриття людської присутності у світі завжди несе в собі елементи умовності. Але певні злами в активізації сил Духу, Долі та Свободи в історії з різних причин (чи то внаслідок збігу обставин, чи в результаті хвильоподібності історичної творчості) більш менш чітко співпадають з чередуванням тисячоліть людської цивілізації»¹².

Міждисциплінарний характер природи історико-філософського аналізу, де з одного боку, філософія, а з іншого – історія, багато в чому розширює методологічний інструментарій нашого дослідження. Хоча б тому, що є

¹¹ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

¹² Кримський С. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

можливість для переведення питання про історію з сфери гносеологічної у сферу аксіологічного виміру.

Цікаве міркування стосовно аксіологічного погляду на «історичний час» ми знаходимо у Сергія Кримського: «Впливає на аксіологію співвідношення минулого, теперішнього та майбутнього та специфіка їх культурного опредмечення в сучасному світі. Споконвічне майбутнє знаменувалось молоддю, минуле – стариками, а теперішнє людьми середнього віку. Проте всі ці покоління, як правило, були об'єднанні єдиним культурним середовищем, що й дозволяло інтегрувати різні відрізки історичного часу. Лише у другій половині ХХ століття демографічні категорії батьків та дітей почали вже символізувати різні субкультури»¹³.

Далі думка мислителя розгортається у наступну тезу: «Ось чому на порозі III тисячоліття з особливою силою постає соціальна вимога освоєння історії, тобто присвоєння минулого, теперішнього та майбутнього як життєвих цінностей»¹⁴.

Звернення до рефлексії історії філософії, як окремого напрямку вивчення допомагає по-новому поглянути нам і на такий феномен світової історії як «історичний прогрес». У того ж С. Кримського є апеляція до цієї теми, як однієї з важливих: «Історія все більш наполегливо починає свідчити про безпорадність її «горизонтального виміру», тобто прогресу як шляху набуття абсолютних цінностей. Вони, як і на початку історичної діяльності, здобуваються не стільки в лінійному русі від старої фази суспільства до нової, скільки завдяки досягненню інваріантних параметрів людяності, моральної величі, краси та добра. Сучасний досвід доводить, що основні цінності історії складає не те, що міняється в горнилі соціально-економічного прогресу, а інваріанти історичної діяльності, які зберігаються та збагачуються в цьому процесі»¹⁵.

З точки зору аксіологічного виміру історії доволі цікавим та перспективним, на наш погляд, є підхід С. Таранова, що звертається до аналізу

¹³ Кримський С. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

¹⁴ Кримський С. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

¹⁵ Кримський С. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

феномену «духовне минуле». Сергій Таранов аналізує на рівні змістовних визначень такі слова як «історія», «духовне минуле» та «культурна сучасність», аби надати їм символічного значення в своєму дослідженні. Проблема «культурної сучасності» – як накопичувача та ретранслятора духовно-практичного історичного спадку – це ще одна точка напруженого погляду С.Таранова в аналізі філософії історії філософії.

Актуалізація теми історичних феноменів в сучасному українському світоглядному контексті посилюється і самим фактом повномасштабної війни Росії проти України. Культурологічний вимір цінного та ціннісного набуває глибшого значення і більшої філософської ваги. На цьому наголошує і С.Таранов: «За поверховим, «шкільним», «рахуючим», а також за псевдооб'єктивним, так званим «науковим» підходами до історії філософії знаходиться третій – міжособистісний діалог, в якому людина, що питає про себе, своє існування, знаходить у філософській спадщині такі ж запитування та більш чи менш вдалі спроби відповідей. Це є своєрідною й водночас найважливішою герменевтикою, де самопізнання як установка свідомості, перед-судження передуює зверненню до Іншого, і збагатившись цим Іншим, людина стає готовою знову до безкінечного нового звертання. Така герменевтика шукає та знаходить *внутрішню історію філософії*»¹⁶.

Натхненником такого екзистенційно-проникливого ставлення до історії філософії Сергій Таранов вважає нашого співвітчизника минулого століття, філософа Льва Шестова. Його філософія історії підкреслено орієнтована на людину, що здійснює індивідуальні пошуки сенсу історії. Релігієзнавчий тон досліджень таких досліджень допомагає поглибити сам аналіз внутрішньої історії філософії.

Теологічний аспект вивчення історії допомагає досліднику ретельно визначати саме ступені компетентності людського розуму у сфері вищих духовних цінностей. Модуси суб'єктивного мислення можуть як сприти так і

¹⁶ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

заважити здобуттю нового знання на цьому шляху. Адже в самій царині історії філософії більше ніж у загальній філософії чи історії (як науки) ми споглядаємо поєдинок духу філософської творчості і духу цинічного критика.

За увесь час свого існування філософія пройшла багато випробовувань – від високої класики в Античну добу до боротьби за право виголошувати високі істини у «постпросвітницький» період з XVIII-XX століть. У цій «толокнечі» століть, філософія витрачає багато власних зусиль, а філософія історії філософії допомагає долати цей шлях, озирнувшись у минуле і нагадати досліднику, що головна мета філософії не володіння істиною, а любов і прагнення до неї. При цьому варто тримати цілісність та єдність у такому погляді на історію розвитку філософської культури мислення. Це не завжди вдається, бо не завжди усвідомлюється необхідність такої єдності. С.Таранов звертає на це наш погляд зауваженням: «Найбільшою проблемою філософії історії філософії є протистояння уявлень, які відстоюють цілісність історії філософії з плюралістичними баченнями, що декларують поліморфізм, безкінечне (іноді нічим не пов'язане) багатоманіття різних вчень»¹⁷.

Наріжне питання для філософії історії філософії для С.Таранова постає у цінності її як такої, що прагне універсалізму та єдності здобутого культурно-історичного досвіду. Строкатість періодів історії філософії з їх персоналіями, школами, течіями, напрямками, апологетичний або критичний вимір своїх попередників – не має стояти на заваді у пошуку цієї єдності. Завдячуючи І.Канту та Г.Гегелю, як вважає С.Таран це вже зроблено: «Так Гегель будує апріорну історію філософії, яку лише задумував Кант. Історико-філософський процес є прогресом, рухом "в-собі-буття" до "для-себе-буття", самоусвідомленням самостановлення Духу. Таким чином було здійснено ідею історії філософії як прогресуючої, спадкової, постійно збагачуваної єдності»¹⁸.

¹⁷ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

¹⁸ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

Який стан справ сьогодні у вітчизняній історико-філософській візії цих тем? Відповідь дає нам С.Таранов таку: «Я вже згадував, що в Університеті Шевченка професором Ю. Кушаковим була закладена вітчизняна школа історіографії історії філософії, де відбувався пошук різних теорій (і методологій) осягнення історико-філософського процесу. Так от одна з можливих теорій (філософій історії філософії) може бути запропонована у вигляді теологічної історії філософії, *теології історії філософії*. Де філософія не тільки взаємодіє (корелює) з теологією (і зворотньо), а ще теологічні запитування про Абсолют, про Бога, про Буття як таке, є коренем і підвалиною розуміння всього історико-філософського процесу. Я вже висловив тезу, що вся культурна діяльність людини (а іншої не те що немає – вона не суттєва, не сутнісна для людини) "пронизана" теологією, устремлінням до Абсолюту, до Бога. Теж і з філософією, вона по суті своїй про Бога та можливі шляхи до Нього. Тому можлива і необхідна теологія історії філософії, яка зможе повернути втрачену єдність історії мудрості – філософії»¹⁹.

Якою є чи має бути задача історії філософії? Якою має бути задача філософії історії філософії? Де їх спільний знаменник чи мають вони його взагалі? Ці питання дискурсивного характеру поки не мають сталого вирішення та обґрунтування на в сучасному дискурсі. Оскільки варіативність бачення моделей кожного з них теж різняться в залежності від уподобань дослідників. Чи це проблема для самої філософії? Чи це виклик для самого історика філософії на рівні суб'єктивної концепції бачення історичних процесів та епох? Усі ці та інші питання слід ставити навіть якщо вони не передбачають простих та скорих рішень. Зі свого боку ми можемо для початку запропонувати не суперечливий тезис про те, що задача історії філософії – це культурно-філософське обґрунтування зміни і розвитку філософських вчень у різні філософські епохи. Такий підхід був би робочим підходом і не потребував корекцій, якби не той факт, що центр ваги у цьому контексті зміщений на проблему взаємозв'язку цих

¹⁹ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

вчень з проблемою трансцендентного того, що є Абсолютом, Вищою цінністю, Божественним. Те, що у сучасному вітчизняному дискурсі називається у С.Таранова «теономністю». Інакше сама історія філософії не дуже відрізнялася від ретроспективного дослідження видів мистецтв чи духовно-етичних практик минулого.

Але це не так. Визнаючи за філософією історії особливий модус рефлексії різних епох та картин світу – визнаємо особливий характер і специфіку її задач. За цих обставин, погодимося, що у неї має бути свій особливий набір задач, які не можна буде назвати виключно історичними чи культурологічними. Акцентування уваги на цьому має вагоме значення для внутрішньо методологічного виміру історії філософії. А також для визначення того, що власне в історико-філософській рефлексії має привертати на себе пильну увагу історика філософії. Внесок Г.Гегеля у становлення уявлень про історію філософії в нинішньому вигляді не можна применшувати. Саме він один з перших помітив той момент, що зміна філософських епох та течій не є випадковою і має свою логіку та закономірність. Гегелівська діалектика «встала і тут у повний свій зріст». Єдність усіх компонентів історичної динаміки на різних етапах розвитку та напрямках є незмінною та послідовною. Як казав Г.Гегель: історія філософії – це історія самознаходження думки, історія розкриття думок про абсолютне, яке власне і складає її предмет. Проте не будемо апологетами ідей Г.Гегеля і абсолютизувати його бачення, як на наш погляд, не слід.

Цілісність духовного пошуку людства очевидна. Не менш очевидним є існування певних закономірностей в історії всієї історії культури, зокрема філософської культури мислення. Такий підхід відкриває більш широкі перспективи у розумінні не лише задач, але і предметного поля історії філософії. Мова передає нам тональність співвідношення чотирьох ключових понять в яких розгортається історико-філософський горизонт і перспектива: «Абсолют»-«історія»-«людина»-«творчість». Помилково вбачати в історії, зокрема і в історії філософії лише «стратегію запам'ятовування». Навіть і така задача історії філософії як реалізація світоглядної потреби суб'єкта в універсальному знанні

про історію не є повнокровною та вичерпною для філософії історії філософії. Повертаючись до проблеми цілісності та єдності варто відмітити що і тут немає одно складності. Предметне поле історії філософії характеризується не лише єдністю, але і диференціацією, що не суперечить цій єдності. Схожу думку ми знаходимо і в одній з монографій С.Таранова, у її заключних положеннях: «Історія, безсумнівно, відбувається головним чином в царині духу. Історія філософії – осердя цього процесу. Вона є й *Via Dolorosa*, й одночасно шлях сходження до Безмежжя, до Неба, бо втрата і горе є імпульсами крокуючої екзистенції. Історико-філософська наука в такому розумінні свого предмету вирішує й певну власну задачу. Бо одна з ключових проблем цієї науки – це проблема єдності та багатоманітності історико-філософського процесу. Просто кажучи, вона полягає в тому, а чи заковувати всю історію філософії у всеохоплюючу систематику як у Гегеля або Маркса чи дати можливість постати їй як історії філософій, незведимих одна до одної без об'єднуючого начала. Так от – вірний шлях посередині. Філософські індивідуальності вочевидь повинні залишатися (як в мистецтві), кожна є неповторною і кожна треба вивчати. Але вони всі внутрішньо поєднані одним й тим самим питанням про Буття, про справжню Дійсність, про Бога, про Істину. І Істина, як діамант (символ Гете) випромінює безліч променів, і дарма, що кожен з нас зловив лише один, їх Джерело те саме. У нас безліч компасів, і з нашого неповторного місця, їх стрілки вказують на різні позначки, але всі вони спрямовані в один бік. Бог є вищим за всі наші потуги, але наше прагнення від цього не зникає. Свідченням цього є філософські побудови всіх часів, вони не завершені і не довершені, і образи Бога, збудовані в них, теж не всеохопні. Але шлях триває і безкінечний його виднокіл символізує також нашу безкінечність»²⁰.

Доволі оригінальним є спроба Таранова С. у контекст заданої теми про формування предметного поля філософії історії філософії звернутися до таких понять як «утопія» та «смерть». Отже зв'язок утопічного мислення з теологічною

²⁰ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

серцевиною усього історико-філософського прогресу думки є для С.Таранова очевидним і головне – природним та закономірним. Він вказує на це такими словами: «Окрім того, що теологічна (теономічна) складова є присутньою практично у всіх значимих філософських доктринах, всередині всієї історії філософії існує течія, яка по своєму, неповторно, виражає ідею транцендування до інших світів зі світу іманентного – це утопічна думка»²¹.

Слід зазначити, таке припущення, що конструюючи філософською думкою певну утопію, суб'єкт пізнання тим самим засвідчує своє незадоволення та критичний погляд на реальність. Утопія як обґрунтування критичного підходу не може відкидатися у такому випадку.

Вважається, що Мор – творець Утопії. Як жанру літератури – можливо (і то був Платон.) Важливіше інше, утопізм як утопічне мислення відкриває один з визначальних моментів структури свідомості (ширше – екзистенції). Де утопія і форма духовно-інтелектуального досвіду, а скоріш прояв універсального властивості свідомості, про яку екзистенціалізм вказав як на онтологічну функцію інтенційності, розкривши сенс людської екзистенції в якості буття між Ніщо та Буттям, між даністю та належним. Людина – "нестача", і людина "ще-не стала", людина "постійно-стає" і для цього "невпинно виходить за свої межі", "транцендує". Утопізм не є безглуздим оптимізмом прогреситського штибу. Він ближче до стоїчного досвіду (Ж.П.Сартр, А.Камю) – в ньому екзистенція розкривається як нескінченне самопроекування в намірі (свого).

Згадані вище екзистенційні мислителі наштовхнули і на роздуми про феномен смерті в його історико-філософській візії. Таранов С. не оминає і цей пласт дискурсу: «Смерть – найжорсткіша антиутопія. І людина, що бунтує проти даності, завжди "утопічна". Порив за межі себе – її сутність. В якому минулого вже "немає", сьогодення є лише просторово, і лише майбутнє дає (можливість) бути. Тому утопія – не раціонально побудована схема і не слабоголові мріяння, вона суть енергія самоперемоги людини, її сповнення і збування. І сенс

²¹ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

утопії полягає не в неіснуючому суспільстві, а в тому, що людина є тим, чим вона не є»²².

Не менш оригінальною є тема про уникання фаталістичних настроїв у поглядах на саму історію та історію філософії зокрема. І тут справа не в світоглядному оптимізмі, чи подоланні нігілістичних впливів сьогодення. Ми зайдемо до цієї теми з іншого боку розгляду. Так, у сучасного українського дослідника Сергія Таранова є авторський підхід її розгляду та вивчення. Він у своїй монографії намагається вирішити проблему єдності та поліфонічності історико-філософського процесу на основі теологічного прочитання історії та усього культурного простору. За цього підходу не залишається місця фаталізму у розумінні сенсів буття людини в історії культури. Есхатологія – є. Проте це не підлягає порівнянню. Так Сергій Таранов зауважує: «Але про Буття розповідає не тільки філософія і головним чином її розділи онтології чи глибше метафізики. До Буття "торкається" також і теологія, що в перехідних формах є близькою до філософської "онто-теології" у вигляді позаконфесійних релігійно-філософських роздумів чи конкретних догматично налаштованих віросповідальних пошуків. Як пам'ятаємо, ще Аристотель назвав свою першу філософію теологією, і здається не був неправий, а відносно нещодавно (в контексті історії духу) Пауль Тілліх вказав, що і філософія і теологія мають своїм змістом Буття, обидві вони про Буття, лише першу більшою мірою цікавить структурне його пізнання, а другу переважно способи практичного "наближення" до нього. І якщо під теологією розуміти науку про абсолютну істину (як це роблять багато хто, і Лев Карсавін зокрема), тоді ця істина розгортається також в безкінечному шляху до неї, і в такому випадку теологія є оповіддю й про потенційну безмежність людини, її атрибутивну ознаку – свободу. Той же Тілліх казав, що теологія – це теонічна метафізика. Можна погодитись з таким його "широким" розумінням,

²² Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

що не сковує розгляди конфесійними догматами. Водночас можна й додумати його думку в бік того розуміння, що практично вся метафізика є теомною»²³.

Узагальнюючи ці ідеї Сергія Таранова та думки інших дослідників цієї теми, можна зробити проміжний висновок – філософія історії філософії може претендувати на розгляд себе як онтології та гносеології самої історії культури мислення. Для українського мислителя теологічна складова є більш цікавою та філософськи навантаженою: «Я кажу про своєрідну філософію історії філософії, її теорію як теологію історії філософії, де теологія розуміється не як конфесійний виклад віровчення, а як згадана теомна метафізика. Безумовно, можуть бути і інші підходи до розуміння теології, відмінні від такого погляду»²⁴.

Сьогодні на різних публічних заходах, присвячених проблемам освітнього процесу, стану викладання гуманітарного знання на рівні вищої школи та загальному рівню освіченості та підготовки молодих спеціалістів, можна зустріти критичні зауваження стосовно неможливості класичних університетів надати випускнику достатнього рівня філософського та психологічного знання для реалізації їх життєвих та професійних потреб. Почасти ця критика є справедливою, оскільки війна в Україні, економічна скрута, скорочення академічних годин, дистанційна форма навчання – усе у сукупності не сприяє повнокровній реалізації освітнього філософського процесу, навіть на рівні популяризації філософії. Багато говориться про розширення різноманітних освітніх просторів та майданчиків де буде відбуватися розвиток світського (популярного, не академічного) філософування, такий собі інтер-актив, стендап-шоу філософів-аматорів. Доцільність та корисність цього нами зараз не буде оговорюватися, хоча це теж потребує свого зваженого критичного виміру. Хочеться одразу вступитися за академічне викладання філософії в його класичному вигляді, без надуманого спрощення ситуації. Дискусійні клуби, філософські гуртки та різноманітні філософські-кафе та гостинні – мають право

²³ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

²⁴ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

на існування та поширення, проте не можуть у своїх цілях та задачах прирівнюватися до камерного академічного викладання в стінах університетів. Звинувачення у моно логічності лекторського ремесла, яке не враховує потребу у спілкуванні через дискусію зі студентом-слухачем курсу – є надуманим і не виправданим. Обмін думками має носити дещо вищий рівень ніж просто проговорення вражень від тієї чи іншої філософської концепції. У цьому випадку і лектор і слухач повинні мати певний рівень підготовки, понятійний, лексичний, методологічний, в кінцевому рахунку світоглядний, аби цей діалог був цікавим, зрозумілим та корисним обом. Проте в реальності справи значно гірші – і рівень базової шкільної підготовки у регіональних та провінційних університетах серед вчорашніх абітурієнтів а нині студентів – не високий. Навіть маючи живий інтерес до дисципліни філософія, історія чи психологія, молодій людині важко одразу вдячно оцінити ті знання, які дають лектори, тим більше філософія читається на перших двох курсах. Монологічність подачі матеріалу лектором сприймається як тягар, ретроградний спосіб викладання. Куди легше вважати себе грамотним співбесідником після перегляду сотні коротеньких Tik-Tok роликів про якогось мислителя чи якусь одвічну проблему філософії в ютуб-роліках на 15 хвилин. Слухач має слухати, поки йому немає чого сказати, він слухає в камерній обстановці, має час на осмислення в цій тиші свого мовчання, порівнюючи з досвідом свого власного Я та історією життя інших мислителів. Поставити питання чи поточнити щось з лекції – це доречно і необхідно, але це не дискусія на рівних з лектором.

Не слід перетворювати освітній процес у популяризацію профанації. Історія філософії нам демонструє елітарність ролі самої філософії і в системі культурного розвитку людства. Виховання через філософію та історію – це, говорячи бюрократичною мовою, не про «компетентності», а про формування *аристократичності людського духу*.

Оскільки мова зайшла про проблему «духу», то варто пригадати філософський спадок Г.Гегеля з його пан логічним поглядом на світ та історію людства. Отже зробимо декілька критичних ремарок у цьому контексті. На нашу

думку, історія філософії в її гегелівському розумінні безумовно має і свої слабкі місця. Перш за все очевидні докори на її адресу, що звучали ще давно – це той факт, що Гегель прагнув розглядати історію філософії в її ідеальному потоці руху. Чи припустимо це? Скільки має бути у цьому вимірі апріорного? Можливо це питання конкретного суб'єктивного методологічного смаку дослідника? В цьому питанні є пастка для дослідника історії філософської культури мислення. Це те за що критикували свого часу і самого метра Георга Гегеля – засилля систематизації, прагнення усе привести до логічного з ступенями розвитку, що дещо спотворює ідеалізацією справжню картину світу, «вихолощує» з неї людину та екзистенційно-людське. Дослідницький погляд С.Тарана звертає увагу і на цей момент: «Жодна філософія не "знімає" (як у Гегеля) іншу, бо ж є багато цінного в "минулому" духа. Жорстка логіка (розвитку) має бути змінена діалогікою, комунікацією індивідуальностей, але спілкуванням саме про важливе, про те, що турбує всіх. Диктат і безлад – однаково небезпечні для теорії історії філософії, в першому втрачається унікальне, в другому – немає мети. Натомість можна бачити неповторні підходи безлічі мислителів і аналізувати їх унікальні спроби відповідей на споконвічні питання про вище життя і про вищий сенс. Бо філософи бачать чи намагаються углядіти світ ідеалів, вищих об'єктів, сенсів, мету буття, саме Буття як найвищу цінність, Абсолют»²⁵.

Підводячи проміжні висновки варто до також сформуванню порядку денний і на перспективу. Окреслити предметне поле майбутніх розвідок у цій царині. Слід визнати щиро, що й досі до кінця не сформований головний перелік проблем якими має перейматися філософія історії філософії. Разом з тим це дозволяє його формувати в режимі реально історичного часу, виділяючи окремі проблемні точки:

- Проблема кодексу історика філософії та історика культури.
- Розробленість лексичного словника філософії історії філософії.

²⁵ Таранов С. Внутрішня історія філософії. Нариси з теології історії мислення. [монографія]. Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2023. – 194 с.

²⁶ Халіков Р. Повстання проти секулярного світу. Київ: Видавництво Руслана Халікова, 2022. 186 с

- Досліджується методологія написання та прочитання істотно-філософського тексту.
- Розробленість методологічного інструментарію
- Тема відповідальності та суверенності суб'єктивного погляду на історію філософії історика філософії
- Вибудовування простору індивідуальної відповідальності суб'єкта пізнання
- Проблема відмови від аналізу морально-етичних норм в їх історичній трансформації
- Проблема нормативного характеру методології
- Історія філософії як етична практика самої філософії в її історичному вимірі.
- Вміння розмежувати вплив на формування думки про мислителя між самим текстом мислителя та його послідовниками чи критиками. Ми іноді перебуваємо у полоні думок та готових кліше не самих Платона, Августина, І.Канта чи Ф.Ніцше, а дослідників їх творчості. Шана усім їм, але на скільки вона рівнозначною має бути?
- Модель лінгвістичної історії філософії
- Проблема псевдоісторизму
- Соціальна творчість
- Інвазія філософсько-історичної графоманії маскуючись під гасла «популяризації філософії»
 - Проблема «філодоксії», яка у певному гносеологічному сенсі протиставляється філософській рефлексії як такій та її аксіологічним задачам. Якщо філософія сприймається як тяжіння, прагнення наблизитися до істини, до мудрості, відчутти сенси, то філодоксія, як її антагоніст. Адже грати філософією та її історичним спадком у постмодерніській чи езотеричній манері, демонстративно вписуючи себе і свої думки у класичні філософські праці – неприпустимо, навіть вульгарно. (Думки з цього

приводу можна зустріти у сучасного дослідника історії філософії А.М.Муравйова).

Наближаючись до завершення дослідження цієї теми зазначимо, що історія філософії як окрема частина самого філософського масиву знань постулює певні константи у культурному просторі. Справа у тім, що коріння розвитку філософського дерева знань єдині, а процес та історичні вектори розвитку різних його гілок – видається різноманітним. Вести мову про історію філософії як про цілісний феномен дозволено і навіть необхідно, проте з урахуванням низки певних обмежень та застережень, аби не здобути слави вузьколого догматика.

Історико-філософська реконструкція минулого є точкою зростання для формування нової культурно-історичної картини світу. Сама історія філософії майже завжди є виразницею очікуваних змін та перетворень в гуманітарних сферах знань. І нарешті, посилена увага до філософії з точки зору історії, призводить до відмови спрощено розуміти і розглядати динаміку культурно-філософських процесів як таких. Брак конструктивної та виваженої критики історичного досвіду здатне провокувати породження вільного поля для аморальних культурних проектів-авантюр, у тому числі і нігілістичних течій та напрямів.

Філософська думка за своєю гносеологічною природою завжди залишається історичною. Епістемологічна її генеза прагне мати опору в історії розвитку як філософської культури мислення та і історії культури в цілому. Процес формування культурно-історичної дійсності багато в чому залежить від особливостей реконструкції історико-філософської та культурно-історичної спадщини минулих епох та їх взаємозв'язків. Це той випадок, коли сучасність осмислюється через актуалізацію та проблематизацію минулого. Пошук ліній спадковості шляхом історико-філософської реконструкції.

Критичний погляд на історію філософії важливий не тільки сам по собі, а ще й тому, що він може запропонувати нам нові підходи історичної та культурологічної гносеології.

ВЕТЕРИНАРНІ НАУКИ

Mykhailiutenko Svitlana, dr n. wet., adiunkt

Bondarenko Kateryna, studentka studiów magisterskich

Wydział Medycyny Weterynaryjnej

Poltawski Państwowy Uniwersytet Rolniczy, Połtawa, Ukraina

**WZAJEMNE ZWIĄZKI MIĘDZY WSKAŹNIKAMI
HEMATOLOGICZNYMI W PRZEBIEGU BABESZJOZY PSÓW**

Choroby przenoszone przez zwierzęta mięsożerne są wywoływane przez szerokie spektrum czynników zakaźnych i inwazyjnych, w szczególności wirusów, bakterii oraz pasożytów. Transmisja czynników etiologicznych tych chorób odbywa się z udziałem różnych stawonogów, wśród których wymienia się kleszcze, wszy, pchły, a także owady dwuskrzydłe – komary, meszki i muchy.

Analiza publikacji naukowych z ostatnich dekad wskazuje na istotne zmiany sytuacji epizootycznej w zakresie chorób przenoszonych przez wektory na świecie. W szczególności choroby takie jak leiszmanioza, dirofilarioza oraz babeszjoza znacząco rozszerzyły swoje endemiczne obszary występowania^{1/2}. Babeszjoza należy do schorzeń o trudnym do przewidzenia przebiegu klinicznym, co znacznie utrudnia jej wczesną diagnostykę i skuteczną kontrolę³.

Według danych literaturowych, do końca lat 70. XX wieku psy ulegały zarażeniu kleszczami zakażonymi *Babesia* spp. głównie podczas przebywania na terenach leśnych lub podmiejskich. W związku z tym większość przypadków babeszjozy była rejestrowana po powrocie zwierząt do miejsc stałego przebywania, a choroba miała charakter sporadyczny i częściej dotyczyła psów rasowych. W latach 80. i 90. XX

¹ European Scientific Counsel Companion Animal Parasites. (2019). Control of vector-borne diseases in dogs and cats: ESCCAP guidelines (3rd ed.). ESCCAP. https://www.esccap.org/uploads/docs/fsmik1sd_1138_ESCCAP_GL5__UA_v2_1p.pdf

² Prykhodko, Yu. O., Ponomarenko, V. Ya., Nikiforova, O. V., Fedorova, O. V., Mazannyi, O. V., Bulavina, V. S., & Liulin, P. V. (2021). Protozoal and selected prokaryotic diseases of dogs and cats. O. A. Miroshnychenko.

³ Mehlhorn, H., & Schein, E. (1993). The piroplasms: "A long story in short" or "Robert Koch has seen it". *European Journal of Protistology*, 29, 279–293.

wieku nastąpiła istotna transformacja procesu epizootycznego – zwiększyła się częstość rejestrowania przypadków zarażenia zwierząt bezpośrednio w środowisku miejskim. Z czasem choroba zaczęła występować powszechniej i była diagnozowana zarówno u psów rasowych, jak i bezdomnych, często z towarzyszącym rozwojem zespołu niedokrwistości^{4/5/6/7}.

Patogeny wpływ babeszji na organizm psa ma charakter złożony i wynika z połączenia działania mechanicznego, toksycznego oraz alergicznego. Uszkodzenie mechaniczne związane jest z niszczeniem erytrocytów w wyniku wewnątrzkomórkowego namnażania się babeszji, co prowadzi do rozwoju niedokrwistości hemolitycznej^{8/9}.

Podstawową zmianą patologiczną w przebiegu niedokrwistości hemolitycznej jest skrócenie czasu życia erytrocytów. Przyspieszone starzenie się krwinek czerwonych w takich przypadkach wiąże się z intensywnym powstawaniem methemoglobiny, będącym następstwem zaburzeń energetycznych mechanizmu jej redukcji do oksyhemoglobiny. Objawy kliniczne niedokrwistości hemolitycznej, w tym w przebiegu babeszjozy, zależą od intensywności niszczenia erytrocytów oraz charakteru przebiegu choroby. W ostrych i podostrych postaciach babeszjozy zazwyczaj obserwuje się żółtaczkę hemolityczną, natomiast w przebiegu nadoстрыm możliwe jest wystąpienie hemoglobinurii. Zespół niedokrwistości często rozwija się nawet przy niskim poziomie parazytemii, gdyż erytrocyty ulegają destrukcji zarówno

⁴ Kjemtrup, A. M., Wainwright, K., Miller, M., Penzhorn, B. L., & Carreno, R. A. (2006). *Babesia conradae* sp. nov., a small canine *Babesia* identified in California. *Veterinary Parasitology*, 138(1–2), 103–111. <https://doi.org/10.1016/j.vetpar.2006.01.044>

⁵ Dear, J. D., Owens, S. D., Lindsay, L. L., Biondo, A. W., Chomel, B. B., Marcondes, M., & Sykes, J. E. (2018). *Babesia conradae* infection in coyote hunting dogs infected with multiple blood-borne pathogens. *Journal of Veterinary Internal Medicine*, 32(5), 1609–1617. <https://doi.org/10.1111/jvim.15233>

⁶ Baneth, G., Cardoso, L., Brilhante-Simões, P., et al. (2019). Establishment of *Babesia vulpes* n. sp. (Apicomplexa: Babesiidae), a piroplasmid species pathogenic for domestic dogs. *Parasites & Vectors*, 12, Article 129. <https://doi.org/10.1186/s13071-019-3385-z>

⁷ Baneth, G., Florin-Christensen, M., Cardoso, L., & Schnittger, L. (2015). Reclassification of *Theileria annae* as *Babesia vulpes* sp. nov. *Parasites & Vectors*, 8, Article 207. <https://doi.org/10.1186/s13071-015-0825-5>

⁸ Prykhodko, Yu. O., Ponomarenko, V. Ya., Nikiforova, O. V., Fedorova, O. V., Mazannyi, O. V., Bulavina, V. S., & Liulin, P. V. (2021). Protozoal and selected prokaryotic diseases of dogs and cats. O. A. Miroshnychenko.

⁹ Reichenow, E. (1935). Über Bertagungsweise und Entwicklung der Piroplasmen. *Zentralblatt für Bakteriologie, Parasitenkunde, Infektionskrankheiten und Hygiene. Abteilung I, Originale*, 135, 108–199.

pod wpływem samych babeszji, jak i z udziałem specyficznego czynnika hemolitycznego^{10/11}.

Badania przeprowadzone przez M. P. Prusa i N. I. Zoltana potwierdzają specyfikę przebiegu babeszjozy u psów. Autorzy wykazali istotne obniżenie stężenia hemoglobiny oraz liczby erytrocytów przy jednoczesnym wzroście odsetka monocytów, co świadczy o rozwoju niedokrwistości oraz innych zmian patologicznych w organizmach zarażonych zwierząt¹².

U psów ras użytkowych różnych grup wiekowych, chorujących na babeszjozę, ukraińscy badacze stwierdzili oligocytozę z towarzyszącą anizocytozą i poikilocytozą, oligochromię, obniżenie wartości hematokrytu oraz makrocytozę. Autorzy opisali również istotne zmiany w stanie morfofunkcyjnym erytrocytów, związane z katabolicznym wpływem ultramikroskopowej inwazji na błony komórkowe oraz procesy erytrocytopoezy. U psów zakażonych *Babesia* spp. dochodziło do zmian w składzie populacyjnym (wiekowym) erytrocytów – zwiększała się liczba „starych” krwinek czerwonych, podatnych na szybki rozpad, oraz zmniejszała się liczba „młodych” form, które nie zapewniają tkankom pełnego zaopatrzenia w tlen¹³.

Cel. Analiza zmian morfologicznych i biochemicznych krwi u psów z samoistnie przebiegającą babeszjozą.

W celu realizacji badań utworzono dwie grupy psów domowych – doświadczalną oraz kontrolną, liczące po 6 zwierząt każda. Psy utrzymywane były w prywatnych gospodarstwach domowych na terenie miasta Wągrowiec (województwo wielkopolskie, Rzeczpospolita Polska). Zwierzęta z grupy doświadczalnej były spontanicznie zarażone pierwotniakami z rodzaju *Babesia* spp.

Rozpoznanie babeszjozy potwierdzano na podstawie badania mikroskopowego cienkich rozmazów krwi obwodowej, barwionych metodą klasyczną z zastosowaniem

¹⁰ Akram, I. N., Parveen, T., Abrar, A., Mehmood, A. K., & Iqbal, F. (2019). Molecular detection of *Babesia microti* in dogs and cats blood samples collected from Punjab (Pakistan). *Tropical Biomedicine*, 36(1), 304–309.

¹¹ Horalska, I. Yu., Horalskyi, L. P., Sokulskyi, I. M., & Kolesnik, N. L. (2024). Canine babesiosis (hepatorenal syndrome: Diagnosis and treatment). Polissia National University.

¹² Prus, M. P., & Zoltan, N. I. (2010). Peculiarities of the course and treatment of dogs with babesiosis. *Scientific Bulletin of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine: Veterinary Medicine Series*, 151(2), 159–162.

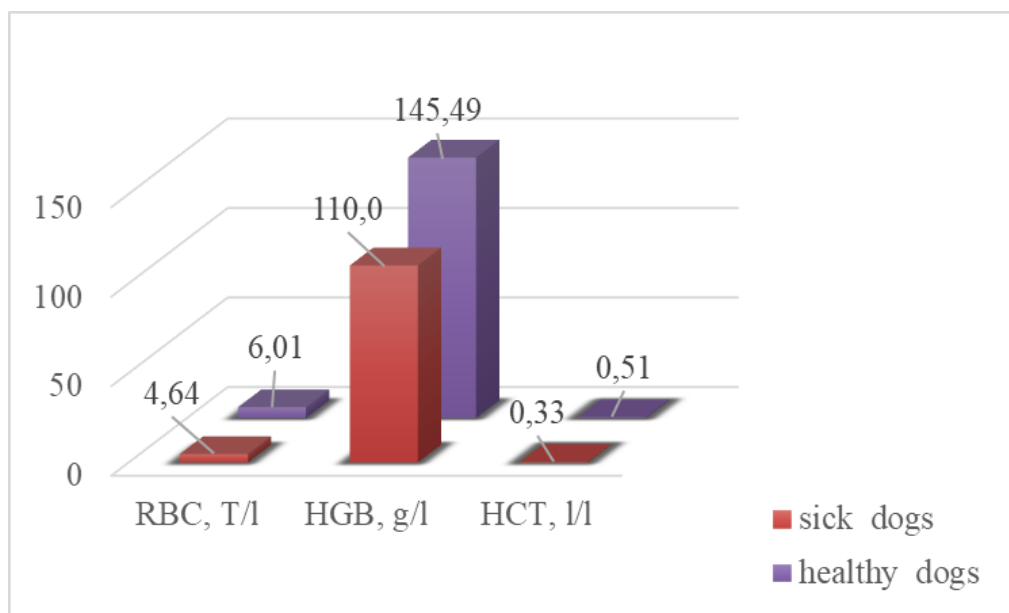
¹³ Holovakha, V. I., Piddubniak, O. V., Bakhur, T. I., Vovkotrub, N. V., Antipov, A. A., Anfiorova, M. V., Gutyj, B. V., Slivinska, L. G., Kurdeko, O. P., & Macynovich, A. O. (2018). Changes in erythrocytopoiesis indices in dogs with babesiosis. *Regulatory Mechanisms in Biosystems*, 9(3), 379–383. <https://doi.org/10.15421/021856>

zestawu barwników HemaVet® Stain Kit. Parametry hematologiczne krwi oznaczano przy użyciu wielofunkcyjnego automatycznego analizatora hematologicznego Seamaty.

Jak przedstawiono na rycinie 1, liczba erytrocytów, stężenie hemoglobiny oraz wartość hematokrytu pozostają ze sobą w ścisłej zależności, gdyż wszystkie te wskaźniki charakteryzują erytrocytarną linię krwi oraz jej zdolność do transportu tlenu.

Liczba erytrocytów u psów chorych obniżyła się do $4,64 \times 10^{12} /l$ w porównaniu z $6,01 \times 10^{12}/l$ w grupie kontrolnej. Stężenie hemoglobiny było niższe o 24,4% w stosunku do wartości kontrolnych. Wartość hematokrytu również uległa istotnemu obniżeniu (0,33 l/l). Równoczesne zmniejszenie wartości RBC, HGB oraz HCT wskazuje na rozwój zespołu niedokrwistości, charakterystycznego dla babeszjozy psów, wynikającego z wewnątrznaczyniowej hemolizy erytrocytów zakażonych *Babesia canis*.

Uzyskane wyniki są zgodne z doniesieniami innych autorów, którzy podkreślają, że babeszjoza charakteryzuje się istotnym spadkiem całkowitej liczby erytrocytów oraz stężenia hemoglobiny, co jednoznacznie wskazuje na rozwój anemii u zarażonych psów^{14/15}.

¹⁴ Maele, I. V., Bataille, K. S., Gielen, I., & Daminet, S. (2008). An unusual form of canine babesiosis. *Canadian Veterinary Journal*, 49, 283–286.

¹⁵ Kumar, P., & Kumar, A. (2018). Haemato-biochemical changes in dogs infected with babesiosis. *International Journal of Chemical Studies*, SP4, 25–28.

Rys. Średnie wskaźniki krwinek czerwonych u chorych psów

Całkowita liczba leukocytów była obniżona o 11,9% w porównaniu z grupą kontrolną i wynosiła 5,46 G/l, co odpowiada stanowi leukopenii (tab. 1). Na tle zmniejszenia całkowitej liczby leukocytów w obrazie leukogramu odnotowano istotny wzrost względnej zawartości monocytów. Bezwzględna liczba monocytów w grupie badanej wynosiła $1,185 \pm 0,02$ G/l, co przekracza zarówno wartość w grupie kontrolnej ($0,74 \pm 0,08$ G/l), jak i górną granicę normy fizjologicznej (0–0,85 G/l). Świadczy to o obecności monocytozy, charakterystycznej dla przewlekłego procesu infekcyjno-zapalnego. Względna zawartość monocytów była również istotnie podwyższona i wynosiła $21,7 \pm 0,29\%$, co ponad trzykrotnie przewyższało wartość obserwowaną u klinicznie zdrowych psów ($6,59 \pm 0,20\%$) oraz znacznie przekraczało zakres referencyjny (0–10%). Tak wyraźna monocytoza potwierdza aktywację układu jednojądrzasto-fagocytarnego w odpowiedzi na inwazję pasożytniczą.

Tabela

Wyniki morfologii krwi psów chorych na babeszjozę, $M \pm m$, $n = 6$ (ostry przebieg)

Wskaźnik	Jednostki	Grupa psów		Dane referencyjne
		Zainfekowane	Klinicznie zdrowe ($n=6$)	
Leukocyty (WBC)	G/l	$5,46^* \pm 0,12$	$6,19 \pm 0,29$	6.0–12.0
Neutrofile %	%	$57,55 \pm 0,08$	$66,72 \pm 0,37$	55–75
Limfocyty %	%	$20,2 \pm 0,19$	$26,10 \pm 1,58$	13–30
Monocyty %	%	$21,7^{***} \pm 0,29$	$6,59 \pm 0,20$	0–10
Eozynofile %	%	$0,25 \pm 0,02$	$0,19 \pm 0,23$	0–6
Bazofile %	%	$0,3 \pm 0,1$	$0,4 \pm 0,01$	0–1

Uwaga: * – $P < 0,05$; *** – $P < 0,001$ w porównaniu z klinicznie zdrowymi zwierzętami

Spadek liczby erytrocytów towarzyszył proporcjonalnemu obniżeniu poziomu hemoglobiny i hematokrytu, co świadczy o rozwoju niedokrwistości. Jednoczesny spadek liczby leukocytów wskazuje na systemowy wpływ czynnika chorobotwórczego na hematopoezę i układ odpornościowy organizmu. U psów chorych na babeszjozę odnotowano istotną monocytozę, która objawiała się wzrostem zarówno bezwzględnej, jak i względnej liczby monocytów. Zmiany te są patogenetycznie powiązane i odzwierciedlają ciężkość przebiegu babeszjozy u psów.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ**Сидоркіна Раїса Дем'янівна**

доцент кафедри права Західнодонбаського інституту
ПрАТ «ВНЗ» Міжрегіональна Академія управління
персоналом»

ORCID ID: 0009-0003-0624-257X

Соколов Сергій Андрійович

старший викладач кафедри права Західнодонбаського
інституту ПрАТ «ВНЗ» Міжрегіональна Академія
управління персоналом»

ORCID ID: 0009-0009-8545-9606

**ОПТИМІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО КОНТРОЛЮ ЯК
ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ
ОРГАНІВ ВЛАДИ**

Сьогодні безпекові виклики, що зумовлені повномасштабною війною РФ проти України, стали значним випробуванням для національної системи публічного управління та загальної архітектури європейської безпеки загалом. В умовах значної невизначеності особливо актуального значення набуває стійкість системи державної служби як ключового інституту, що забезпечує реалізацію функцій держави та захист її суверенітету. Разом з тим, забезпечення високого рівня функціональності державно-службових відносин потребує вдосконалення механізмів адміністративного контролю. В таких умовах, саме системний контроль постає фундаментальною гарантією стабільності та результативності державного апарату в умовах воєнного стану.

На нашу думку, концепція розбудови правової держави передбачає трансформацію адміністративного контролю у дієвий механізм підвищення якості та належності системи державної служби. Охоплюючи досить значне коло

об'єктів та суб'єктів, означений вид контролю має базуватися на забезпеченні принципів системності та належного дотримання законності, адже саме це дозволяє більш ефективно здійснювати процес трансформації контрольних функцій у фактор результативності державного управління.

Актуальність обраної теми наукового дослідження зумовлюється та детермінується тим, що на сьогодні відсутні чіткі (реальні) механізми здійснення адміністративного контролю, що призводить до деяких недоліків в процесі здійснення управлінської діяльності.

Попри наявність, в національному законодавстві України, численних нормативно-правових актів, що регулюють контрольню-наглядову діяльність у сфері публічного управління та адміністрування, законодавство про державну службу характеризується значною фрагментарністю. Можна стверджувати, що наразі існує брак чіткої та належної детермінації суб'єктного складу органів, уповноважених на здійснення адміністративного контролю. Окрім того, поза увагою законодавця залишаються також й питання деталізації процедурної регламентації контрольних заходів та визначення правових наслідків за їх результатами, як для інституту державної служби загалом, так і для окремих посадових осіб органів державної влади.

Варто зазначити, що безпосередньо в умовах розбудови демократичної, соціальної і правової держави в Україні, якою проголошена Україна в ст. 1 Конституції України¹, державний (адміністративний) контроль є невід'ємною та важливою частиною й функцією державного управління та направлені на досягнення встановлених цілей управління, вирішення ключових завдань, які безпосередньо виникають перед суспільством, державою, особистістю тощо. З огляду на наявність масштабних трансформаційних процесів в Україні, досить важливого значення набуває розбудова раціональної та ефективної системи контролю за дотриманням законності в усіх сферах суспільного життя. Особливого значення цей аспект набуває в контексті державної служби, оскільки

¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996. 1996 р., № 30, стаття 141.

посадові особи органів державної влади є ключовими суб'єктами реалізації функцій держави, а їх діяльність безпосередньо впливає на захист національних інтересів та забезпечення прав кожного громадянина.

Адміністративний контроль є надзвичайно важливим для державної служби. При цьому, він повинен здійснюватися в рамках законності та дисципліни. Це дійсно важливо з огляду на те, що саме законність і дисципліна – це ключові умови існування будь-якої демократичної держави, її обов'язкові риси, які невід'ємні одна від одної. Законність можлива тільки при суворому дотриманні дисципліни всіма державними службовцями, а дисципліна, в свою чергу, обумовлюється рамками закону².

Трансформаційні процеси сучасного суспільства безпосередньо залежать від осіб, які обіймають посади у сфері публічного управління та адміністрування. Підготовка до публічно-управлінської діяльності є домінуючою тенденцією професіоналізації публічної сфери³.

Ефективність державного управління завжди вимірюється можливістю організації певного виду суспільно-корисної діяльності людини, у результаті якої, фактично, створюються та виникають управлінські взаємовідносини. Важливою умовою виникнення даних відносин є наявність специфічних владних повноважень, які властиві виключно суб'єктам державної влади та контролю⁴, в контексті цього збільшується важливість забезпечення належного адміністративного контролю.

Впровадження принципів децентралізаційної політики держави є важливим аспектом її діяльності, адже саме децентралізація публічно-владних та загально-управлінських повноважень є ефективним методом розвитку, перевіреним не тільки теоретичними дослідженнями, а й практичним шляхом сучасних світових

² Загуменник В.В. Державне управління та виконавча влада в Україні : навч. посіб.. Бендери, Київ : Поліграфіст, 2015. 295 с.

³ Шевченко С., Трещов М. Розвиток управлінських навичок керівників органів державної влади. Наукові перспективи (Наукoвi perspektivi). 2021. № 5 (11). URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-5\(11\)-204-216](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-5(11)-204-216) (дата звернення: 12.08.2024).

⁴ Наумик А. Побудова ефективної структури державного управління. Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації : матеріали ІІІ міжнар. студент. наук. конф., м. Луцьк, 16 груд. 2022 р. С. 66–67.

держав-лідерів⁵ в контексті цього також зростає актуальність перегляду можливостей адміністративного контролю.

Функціонування демократичних інститутів державного управління неможливе без належного дотримання законності та дієвих механізмів відповідальності за її порушення, в той час, як зміцнення правопорядку в усіх сферах публічного життя, і передусім у системі виконавчої влади, виступає стратегічним орієнтиром для України. Реалізація означеного завдання потребує синергії зусиль держави та суспільства для створення прозорого державно-управлінського середовища, вільного від зловживань та корупції. Встановлений в державі режим законності покликаний захищати як інтереси суспільства загалом, так і кожного громадянина зокрема, забезпечувати правові основи діяльності державних органів, громадських організацій, посадових осіб⁶.

На нашу думку, в основі законності наявна фундаментальна наукова концепція, що слугує теоретико-методологічним базисом функціонування сучасної системи державного управління. На основі аналізу усталених наукових джерел та експертних напрацювань, принцип законності пропонується розглядати як засадничий орієнтир діяльності суб'єктів публічної влади. Означене охоплює велику кількість етапів правозастосовчої та правотворчої діяльності, вимагаючи відповідності юридичним нормам та гармонізації їх задля забезпечення ефективної реалізації владних (публічно-владних) повноважень та належного виконання законодавчо встановлених обов'язків.

Аналіз законності, як режиму роботи, публічного адміністрування приводить до уподібнення її з прийнятим у державі порядком, за якого всі нормативно-правові акти здійснюються державою виходячи з необхідності суворості дотримання норм законодавства, у рамках його сутності, порядку та змісту. Наявність значного законного режиму в сучасних процесах державотворчої діяльності є, по своїй суті, фактичним проявом демократичних

⁵ Сидоренко Н., Наумик А., Брагіна К. Особливості функціонування інститутів громадянського суспільства в контексті переходу України до впровадження концепту «сервісної держави». *Theoretical and practical aspects of modern scientific research*. 2023. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-24.11.2023.13> (дата звернення: 12.08.2024).

⁶ Кісіль З. Р., Кісіль Р. В. *Адміністративне право: навч. посіб. 3-тє вид.* Київ. Алерта; ЦУЛІ, 2011. 696 с.

засад здійснення державно-управлінської діяльності, оскільки влада народу реалізується у встановленні й ефективному виконанні законів держави. Тому встановлення режиму законності включає в себе наявність відповідних актів законодавства, а також належну й «правильну» реалізацію юридичних норм, що містяться в описаних актах, відповідно до цілей правового регулювання, інтересів кожної особистості, соціуму й держави. В умовах дотримання режиму законності виникає динамічний стан, що характеризується відповідністю суспільним відносинам – нормам права.

Таким чином, законність постає багатогранною та імерсивною науково-практичною категорією, що виявляється на різних рівнях державно-управлінської діяльності. В контексті державного управління її слід розуміти, як комплексну адміністративно-правову дефініцію, що засвідчує належну правову природу організації публічної влади та відображає її органічну синергію.

Службова дисципліна ґрунтується на створенні необхідних організаційних та соціально-економічних умов для чесного, неупередженого і гідного виконання обов'язків державним службовцем, повазі до честі та гідності державних службовців до громадян, вихованні сумлінного ставлення до виконання обов'язків шляхом зваженого застосування методів переконання, заохочення та примусу⁷.

В державному управлінні адміністративний контроль – це одна із головних функцій та обов'язковий елемент побудови суспільства. Однак, при цьому, у процесі розвитку його політичної системи, органів державного управління, законодавчої й виконавчої влади він зазнає кардинальних змін. Разом з тим, аналіз контрольної діяльності в сучасних умовах є актуальним з огляду на те, що завдяки цій діяльності можна побудувати більш цілісну та обґрунтовану модель вдосконалення і розвитку системи публічної влади в Україні⁸.

З огляду на зазначене, пріоритетним завданням подальших наукових досліджень є процес здійснення комплексного аналізу сутності та специфічних

⁷ Цуркан М. І. Правове регулювання публічної служби в Україні. Особливості судового розгляду спорів : монографія. Харків: Право, 2010. 216 с.

⁸ Нагаєв В. М. Публічне адміністрування: електронний навчальний посібник. Харків: ХНАУ, 2018. 278 с.

ознак адміністративного контролю. Попри значну кількість наукових праць у даній сфері, у вітчизняній юриспруденції досі не напрацьовано уніфікованого підходу до трактування такої категорії, що зумовлює необхідність подальшої теоретичної концептуалізації її змісту.

Визначаючи поняття адміністративного контролю потрібно першочергово зупинитися на родовому терміні «контроль». Варто зазначити, що у довідкових джерелах немає єдиного визначення терміна «контроль». Деякі автори визначають його як специфічний різновид юридичного процесу, як правову форму діяльності або як функцію компетентних державних органів⁹.

Таким чином можна прийти до висновку, що адміністративний контроль як засіб підвищення ефективності роботи державної служби в Україні є досить складною та багатовимірною категорією, що потребує додаткового наукового опрацювання. Тим не менш, в підсумку можемо зробити висновок, що адміністративний контроль – це особливий вид діяльності спеціально уповноважених органів (суб'єктів владних повноважень), який полягає в здійсненні спеціальних заходів і процедур, що визначають законність здійснюваних функцій, ступінь виконання стратегічних та поточних планів, ефективність залучення і використання ресурсів.

⁹ Oxford English Dictionary, second edition, edited by John Simpson and Edmund Weiner, Clarendon Press, 1989. 1588 p.

Анжела МОСЕЙКО

доцент кафедри права, кандидат юридичних наук,

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ВИКЛИКИ

В сучасному суспільному дискурсі свобода слова постає не лише фундаментальним правом особистості, а й засадничим принципом демократичного та належного врядування. В умовах здійснення інтенсивної цифровізації означений державний інститут набуває нових конотацій, стаючи ключовим індикатором прозорості державно-управлінської діяльності та реалізації базового правового статусу громадянина в інформаційну епоху.

Дослідженням питання захисту прав людини в контексті цифрової трансформації опікувалася велика кількість вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед них значного успіху досягли: Н. А. Липовська, Л. Р. Наливайко, В. М. Савіщенко, Н. С. Сидоренко, С. О. Шевченко, Н. Ю. Мельничук, М. Б. Стиранка, В. П. Поліщук та інші, що підкреслює актуальність обраної теми наукового дослідження.

Динамічний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій значним чином трансформували традиційні моделі інформаційного обміну. Поряд з тим, розширенням простору для плюралізму та вільного розповсюдження певних поглядів, значна цифровізація зумовили появу деяких ризиків. Наприклад таких: експансію дезінформації, використання маніпулятивних стратегій соціальної інженерії та гібридних загроз. За таких умов перед теорією та практикою сучасного державного управління постає імерсивний виклик - розробка механізмів, здатних забезпечити баланс між відкритістю інформаційного середовища та захистом національних інтересів і демократичних цінностей.

Свобода слова є фундаментальним правом, визнаним численними міжнародно-правовими та національними актами, зокрема ст. 19 Загальної

декларації прав людини¹, ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод², ст. 11 Хартії основних прав Європейського союзу³ та ст. 34 Конституції України⁴. Зазначені гарантії створюють належний простір для безперешкодного вираження поглядів та вільного обігу інформаційних матеріалів. Ключовим аспектом їх реалізації є захист від нелегітимного втручання органів державної влади, що забезпечує паритет між регулятивною функцією влади та фундаментальними свободами людини і громадянина.

На нашу думку, еволюція глобального інформаційного простору зумовила переосмислення змістовного наповнення поняття свободи слова в інформаційну епоху. Попри очевидні переваги для демократичної комунікації, віртуальне середовище стало майданчиком для трансляції гібридних ризиків, зокрема маніпулятивного впливу та кіберзалякування. Означене актуалізує потребу в модернізації нормативно-правового базису, адже сучасні стратегії державного управління все частіше спираються на адміністративні механізми, що дозволяють збалансувати захист національного інформаційного суверенітету із дотриманням демократичних стандартів вільного обміну інформацією

У цих умовах виникає необхідність у формуванні цілісної концепції цифрового права, що відображає глобальні тенденції та водночас враховує національні особливості правових систем⁵.

До переліку ефективних інструментів адміністративного впливу на цифрове середовище доцільно віднести таке:

1. розробка спеціалізованого законодавства для постачальників цифрових послуг,
2. запровадження вимог щодо відкритості внутрішніх алгоритмів модерації контенту,

¹ Загальна декларація прав людини. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

³ Хартія основних прав Європейського союзу. eur-lex.europa.eu. URL: <https://eur-lex.europa.eu/TodayOJ/>

⁴ Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

⁵ Styranka M. B. Theoretical foundations of the development of the doctrine of digital law. Legal novels. 2025. № 25. С. 336–343. URL: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.43>

3. інституційне зміцнення регуляторних суб'єктів, наділених повноваженнями здійснювати незалежний нагляд тощо.

Зарубіжна практика демонструє широкий діапазон підходів до регулювання цифрової сфери, де вагоме місце посідають помірковані моделі адміністративного контролю (нагляду). Виявлені під час порівняльного дослідження ефективні механізми не можуть бути автоматично перенесені в діяльність вітчизняних органів державної влади, потребують адаптації та гармонізації до національного соціо-культурного та політико-правового контексту України.

Отже, ключовим вектором розвитку публічного врядування в цій галузі є досягнення балансу між захистом національного інформаційного простору та збереженням фундаментальних демократичних цінностей.

УПРАВЛІНСЬКІ НАУКИ, МЕНЕДЖМЕНТ**Lina Halaz**

Ph.D. in Economics, Associate Professor

Associate Professor, Department of Organizational Management

Lviv Polytechnic National University

**FEATURES OF THE ENTERPRISE'S SALES POLICY IN MODERN
CONDITIONS**

The sales activities of an enterprise play a crucial role in ensuring its financial stability and development, as it is through sales that a company's products or services reach the final consumer. The foundation of success for any enterprise lies not only in high-quality production or service provision but also in the effective organization of sales, which enables an increase in sales volumes, optimization of costs, and enhancement of customer satisfaction.

The sale of products is a key component of a company's marketing strategy, as this process ensures the product's entry into the market and its purchase. Only at this stage does a company generate income and recover invested resources. Thus, an enterprise can consider its goals achieved only after the successful sale of products and the receipt of profit¹.

The definition of "sales" in the scientific literature is quite diverse. Sales are viewed as a set of operations aimed at delivering products to consumers, including planning, organization, control, and the sale of goods or services².

In a broader sense, sales form part of the enterprise's marketing strategy, which involves not only the direct transfer of goods to customers but also ensuring customer interaction, creating additional value, and building competitive advantages.

¹ Abramovych, I. A. (2014). Methodological Approaches to Assessing the Effectiveness of Sales Activities of Processing Enterprises. *Agrosvit*, 4, 25–28.

² Hrynko, T., Hviniashvili, T., & Sotula, V. (2023). Features of Managing the Sales Activities of an Enterprise in Modern Conditions. *Economics and Society*, (51). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-51-8>

Among the key modern trends in sales policy is the digitalization of distribution channels. Innovative technologies such as ERP systems, Big Data, and artificial intelligence are actively being integrated into sales mechanisms; electronic channels (e-commerce) are gaining increasing importance; and digital solutions help optimize logistics, forecast demand, and reduce costs. Omnichannel strategies have become standard, combining online and offline channels to achieve broader consumer coverage.

Sales policy is increasingly viewed through the interaction between marketing and logistics—logistical processes are no longer purely operational but strategic. Such integration helps enhance delivery chain efficiency, reduce inventory levels, and improve the speed of customer service. Adaptive management is becoming essential, especially for enterprises striving for flexibility in volatile conditions.

In the context of digitalization, distribution channels are being transformed, and companies are increasingly employing trade marketing tools to stimulate sales. Personalization of promotions, marketing campaigns, and discount mechanisms is no longer merely tactical but rather a component of long-term strategic sales policy.

In today's dynamic environment, economic instability, globalization, and changes in consumer behavior, companies must be ready to adjust their sales channels, logistical solutions, and marketing approaches rapidly.

Digital technologies facilitate the creation of more adaptive business models: forecasting, automated decision-making, and dynamic inventory management. Companies consider not only local markets but also global trends when optimizing their sales policy, which includes logistics, partnerships, and infrastructure.

Contemporary trends in sales activities are the subject of ongoing academic research by Ukrainian scholars such as Vasylenko S. V., Korman I., Semenda O., Shved V. V., Omelchenko O. V., and others^{3/4/5}.

³ Vasylenko, S. V. (2024). Evolution of Marketing Distribution Policy: Historical Perspective, Present, and Future. *Economics and Society*, 64.

⁴ Korman, I., Semenda, O., & Osadchuk, N. (2021). Marketing Research of Distribution Channels. *Economics and Society*, 29.

⁵ Shved, V. V., Omelchenko, O. V., & Drobakha, S. V. (2024). Enterprise Sales Policy and Its Elements. *Sustainable Economic Development*, 2(49).

Under present-day conditions, an effective sales strategy must be based on a multichannel approach, which not only increases consumer reach but also adapts forms of interaction according to changes in market demand. At the same time, measures aimed at generating demand and stimulating sales such as advertising tools, brand development, enhancement of service quality, and customer loyalty programs - require particular attention.

Sales activity can be interpreted in various ways. For example, L. Balabanova defines it as a comprehensive system that includes transportation, warehousing, inventory management, product preparation for sale, and its realization to satisfy consumer needs and obtain profit⁶. In a narrower sense, it is a process of seller–buyer interaction aimed at maximizing profit and requiring relevant knowledge and sales skills.

The primary goal of sales activities in any commercial enterprise is to achieve maximum profit with minimal costs. This activity is essential to the enterprise's success because sales consolidate all efforts invested in production, marketing, and product promotion. Adapting sales processes to consumer demand and creating added value before, during, and after purchase are crucial conditions for strengthening a company's competitiveness.

Sales activities also extend the production process, as this is the stage where products are prepared for sale. During this stage, the enterprise may collect valuable information about consumer needs and preferences, which facilitates better adaptation of its offerings to market conditions. One of the most important elements of the sales system is distribution channels, which include intermediaries enabling product movement from producer to final consumer⁷.

The main objective of a sales plan is to achieve specific goals in product realization. For successful performance in this field, managers must focus on obtaining desired results. Therefore, developing a sales strategy in advance is essential for

⁶ Balabanova, L. V., & Mytrokhina, Yu. P. (2009). *Strategic Marketing Management of Enterprise Sales*. Donetsk: Donetsk National University of Economics and Trade named after M. Tugan-Baranovsky, 245 p.

⁷ Matviets, O. V., & Koshivska, M. V. (2018). Sales Activities as a Component of the Economic Activity of an Enterprise [Electronic resource]. *Modern Economics*, 11, 116–121. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V11\(2018\)-19](https://doi.org/10.31521/modecon.V11(2018)-19)

ensuring the company's effective functioning. Within this approach, several key segments crucial for strategic planning of enterprise sales activities can be identified (see Fig. 1).

At the stage of outlining key objectives and areas of activity, it is important to determine the overall goals the company seeks to achieve and create a strategy to realize them.

Analysis of consumers and the development of product offerings constitute the next step studying the characteristics of potential customers and designing products or services that meet their needs and expectations.

Enhancing employee engagement involves creating conditions under which staff members are motivated to achieve enterprise goals, supporting its development and sales processes.

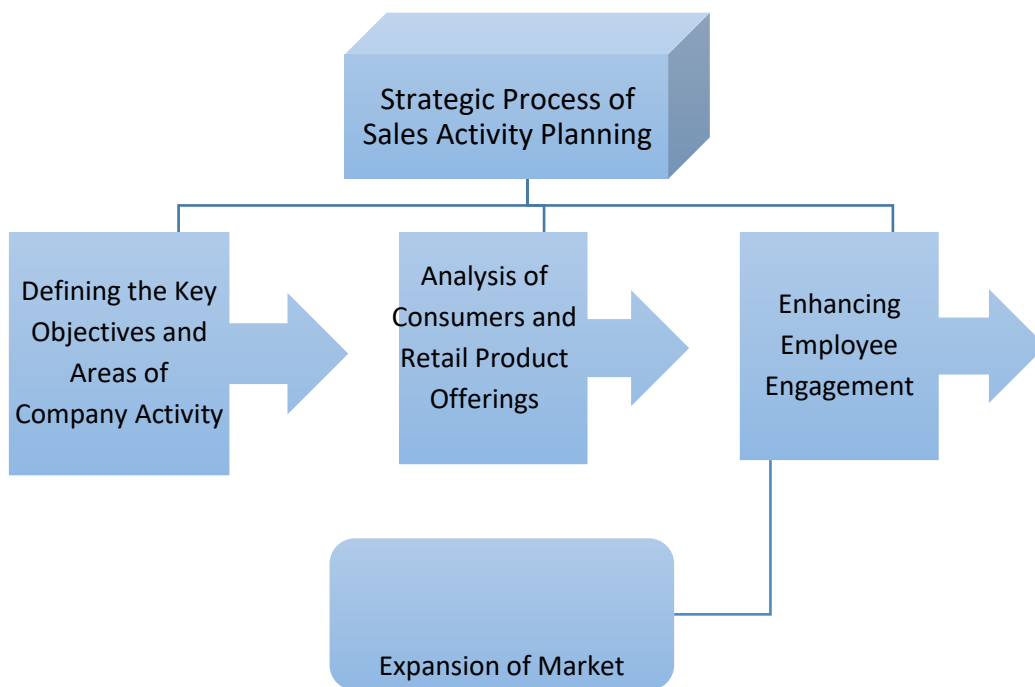

Figure 1. Strategic process of enterprise sales planning

Expanding market positions and increasing financial indicators represent the final stage, which aims to ensure stable market share growth and higher company profitability.

This process focuses on improving sales efficiency by addressing consumer needs and motivating employees, ultimately contributing to expanded market opportunities and revenue growth.

Sales management can be considered from two key perspectives:

1. Coordination of activities aimed at the optimal distribution and sale of products. This includes selecting an appropriate sales strategy, organizing a sales network, and developing pricing and communication solutions within the sales structure.

2. Organization of effective physical movement of goods. This includes selecting transport, designing optimal routes, determining warehouse locations and quantities, and creating information flows between producer and consumer.

Both perspectives are closely interconnected, and deficiencies in one area may cause disruptions in the other. Therefore, managers must devote equal attention to both directions.

Enterprises often face periods of declining sales and revenue. In such cases, problems must be identified promptly and measures undertaken to sustain sales and maintain profitability. The primary causes of such problems include factors influencing the enterprise's external and internal environment.

External factors include legislative changes, currency fluctuations, aggressive competitor activity, the geographic location of business partners, industry specifics, product demand, and inflationary processes.

Internal factors include low sales system efficiency, inadequate internal information support, weak marketing strategies, lack of strategic sales planning, limited financial resources, and insufficient preparation for changes in demand.

After identifying the sources of sales issues, managers together with the sales department must develop an effective strategy, a detailed action plan with clear goals, methods of employee coordination, and an action sequence⁸.

⁸ Matviets, O. V., & Koshivska, M. V. (2018). Sales Activities as a Component of the Economic Activity of an Enterprise [Electronic resource]. *Modern Economics*, 11, 116–121. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V11\(2018\)-19](https://doi.org/10.31521/modecon.V11(2018)-19)

Enterprises use several key methods in sales activities. Direct sales involve delivering products from the producer directly to the consumer without intermediaries, relying on the enterprise's own sales network. Indirect methods, conversely, require independent intermediaries who assist in organizing product sales. Combined or hybrid methods involve joint participation of both producers and intermediaries.

Sales systems are classified as simple or complex. A simple system includes only two primary elements: producer and consumer. A complex system is multilevel, incorporating intermediate units such as sales branches, subsidiaries, independent intermediaries, and wholesale and retail organizations.

The interaction between producers and sales organizations may be contractual or corporate - where sales structures are subordinate to the producer's objectives.

Sales activities have several strategic goals. First, attracting consumer attention to the company's products. Second, ensuring timely delivery of products in the required quantity, assortment, and quality.

Achieving these goals involves a set of tasks, including selecting market segments, sales systems, and associated financial costs. Effective channels and sales methods must be chosen, as well as appropriate market-entry strategies and timing. Logistics organization and minimization of delivery costs require particular focus. Another essential area is sales promotion, including methods, forms, and budget allocation for these measures⁹ [8].

Sales planning is key to success. Managers must concentrate not only on analyzing results but also on managing the actions that lead to these results.

Strategic sales planning includes several major components:

1. Defining organizational strategy and goals. Sales objectives should be specific and measurable—for example, increasing sales volume by 65% in the second quarter.

No universal approach to improving sales activities exists, as numerous sales-growth strategies function effectively under different circumstances. The method of generating sales depends on various factors, including business specifics, industry, and

⁹ Fedorovych, R. Analysis in Managing the Sales Policy of an Enterprise. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/161260418.pdf>

company location. A company's sales policy should consider these nuances and focus on building long-term customer relationships.

Experience demonstrates that improving sales and increasing volumes requires the simultaneous application of multiple methods and approaches.

2. Customer description and product offering. The customer profile is a detailed description of the target audience, including company size, purchasing behavior, and psychological aspects. Maintaining and developing a customer database is essential for competitiveness.

The product offering should clearly articulate the product's advantages, highlighting how it solves customer problems. One effective approach is introducing new products or services. By expanding its range or launching new product lines, an enterprise may satisfy the needs of a broader customer base. Ongoing market analysis helps identify emerging customer demands and adapt offerings to changing conditions.

3. Formation and motivation of the sales team. Personnel selection must be carried out based on well-defined criteria. Training programs and effective motivation systems must be developed to ensure high performance.

Continuous training of sales personnel can significantly improve sales results. Even when managers clearly understand goals, achieving them without the necessary skills and training is difficult. Therefore, regular professional development in a dynamic market environment is fundamental.

Modern technologies and diverse learning tools enable the rapid provision of new knowledge and best practices, helping employees achieve planned results.

4. Demand stimulation and customer communication. Attracting potential customers requires a detailed strategy that may include social media marketing, content creation, webinars, and events. Considering modern communication methods is crucial, as traditional sales techniques are gradually losing effectiveness.

The Internet enables access to a large pool of potential customers, expanding the market significantly. In the digital age, customers can purchase remotely without visiting physical stores. Although personal relationships with every client online are

impractical, companies can foster customer relationships through user-friendly websites, clear contact information, and high-quality service.

After implementing a sales plan, it is essential to introduce a monitoring system that evaluates effectiveness. Regular sales analysis helps identify trends and compare actual performance with targets. Such a system must enable management to track each employee's contribution and identify areas for improvement.

The ability to measure the effectiveness of sales activities is extremely important. Without accurate data, understanding which actions improved sales is impossible. Although not all aspects can be precisely measured, attention must focus on quantifiable indicators and their comparison with outcomes. This approach helps identify and continue the most effective actions.

Methods for stimulating enterprise sales activities include a variety of strategies and tools aimed at increasing sales efficiency and product turnover (Table 1).

Implementing these methods can significantly enhance sales performance and support sustainable enterprise development.

Overall, sales management is a complex and dynamic process requiring continuous optimization. Proper adjustment of sales strategy allows for achieving the best results in rapidly changing market conditions and increases company profitability.

Table 1. Methods for Enhancing the Sales Activities of an Enterprise

№	Method	Detailed Essence of the Method
1	Advertising Campaigns	Attracting attention to the product through TV, radio, mass media, social networks, e-mail newsletters, targeted online advertising, and collaboration with influencers.
2	Loyalty Programs	Encouraging regular customers through bonus systems, cumulative discounts, gifts, priority service, and VIP offers.
3	Promotional Activities	Short-term measures aimed at boosting sales: temporary discounts, "1+1=3" promotions, gifts with purchase, raffles, and product demonstrations.
4	Personalized Offers	Using customer data to create individualized discounts, recommendations, and special offers (based on purchasing history or website behavior).
5	Price Reductions or Special Discounts	Applying price incentives such as sales, seasonal discounts, and exclusive offers for specific categories of buyers.

6	Improvement of Service Quality	Optimization of the customer journey: fast service, polite staff, after-sales support, and convenient payment and delivery options.
7	Expansion of Distribution Channels	Utilizing new sales channels: online stores, mobile applications, marketplaces, wholesale networks, and franchising models.
8	Improvement of Conditions for Partners	Motivating intermediaries through flexible pricing, bonuses, technical support, joint advertising, and training for partner personnel.
9	Entering New Market Segments	Targeting new audiences by modifying the product, its design, packaging, pricing, or promotional channels.
10	Participation in Exhibitions, Trade Fairs, and Forums	Presenting products at industry events, establishing new business contacts, and demonstrating competitive advantages in person.
11	Direct marketing	Direct communication with customers through letters, e-mails, SMS, and phone calls to inform, remind, or stimulate purchases.
12	Content Marketing	Creating valuable content (articles, videos, guides, reviews, blogs) that demonstrates product advantages and increases consumer trust.
13	Partnership Programs and Collaborations	Cooperation with other brands or opinion leaders for joint promotions, new products, or mutual marketing support.
14	Testing / Free Trial Versions of the Product	Providing a free trial period or product samples to allow customers to familiarize themselves with the product and build trust.
15	Sales Personnel Incentives	Implementing bonuses, competitions, rewards, and KPI systems for sales managers to increase their motivation and performance.

Sales activities, combining planning, organization, control, and product realization, constitute an essential part of a company's marketing strategy—not only ensuring product realization but also creating added value for customers and supporting competitiveness.

Appropriate selection of distribution channels, strategic planning, training and motivation of the sales team, and adaptability to external and internal market challenges enable enterprises to succeed under conditions of market instability and ensure sustainable long-term development.

ВЕТЕРИНАРНІ НАУКИ**Uliana Mykhailivna Vus**

Senior Lecturer, Department of Hygiene, Sanitation and General Veterinary Prevention named after Mykhailo Demchuk, Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies Lviv, 50 Pekarska St., Lviv, 79010, Ukraine

Bohdan Volodymyrovych Gutyj

Doctor of Veterinary Sciences, Professor, Head of the Department of Hygiene, Sanitation and General Veterinary Prevention named after Mykhailo Demchuk, Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies Lviv, 50 Pekarska St., Lviv, 79010, Ukraine

TECHNOGENIC LOAD AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF THE TOXIC BACKGROUND OF AGROECOSYSTEMS AND THE “SOIL–PLANT–ANIMAL” TROPHIC CHAIN

Scientific studies of recent years have established that the major sources of environmental pollution (land and water resources, air) by toxicants are emissions from industrial enterprises of the chemical, metallurgical, and energy sectors, as well as the intensification of agricultural production¹.

Frequent technogenic accidents, uncontrolled emissions of toxic substances by industrial enterprises, and irrational use of pesticides and agrochemicals have led to the fact that among numerous chemical environmental pollutants, heavy metals and their compounds pose a particular hazard. They are characterized by high chemical stability, pronounced toxicity, and the ability to accumulate in biological objects, which

¹ Душечкіна, Н. Ю. (2025). Системний аналіз якості довкілля як інструмент екологічного управління. Український журнал природничих наук, 12, 353–360

determines their significant negative impact on the health of humans and animals^{2,3}.

Depending on the intensity of heavy metal accumulation in environmental components, two main categories of pollution sources are distinguished. The first category includes machine-building enterprises as well as ferrous and non-ferrous metallurgical plants. These sources are characterized by relatively low volumes of dust emissions; however, the concentration of metals in these emissions is high. The second category mainly comprises enterprises of the construction industry, which generate large volumes of emissions but with a low content of heavy metals. Unlike metallurgical production, construction enterprises exert a less pronounced technogenic load on the environment. Analyzing the structure of pollution sources, it should be noted that enterprises of the first category create the most intensive pressure of heavy metals on environmental objects, particularly soils and water resources, which are the basic components for the production of food raw materials⁴.

Studies by Voitiuk Yu.Yu. et al. (2014) have shown that in technogenic regions of the metallurgical type, mobile and biologically available forms of heavy metals are formed, creating a real risk of secondary contamination of water and soils and, through the trophic chain, their entry into the bodies of animals. This is consistent with the concept of the combined action of metals, in which synergistic interactions of Pb–Zn–Cr–Cu play a dominant role, enhancing their toxic effects when jointly present in aquatic and soil systems⁵.

The level of hazard posed by chemical elements to the environment is determined not only by the degree of their accumulation in natural objects but also by specific chemical properties and features of their biogeochemical cycling. To assess the comparative toxicity of different metals, a toxicity series is used, based on molar

² Мельник-Шамрай, В. В., Шамрай, В. І., Пацева, І. Г., & Ігнатюк, Р. М. (2024). Оцінка впливу гірничо-видобувної галузі на довкілля: система управління відходами. *Екологічні науки*, 4, 164–168

³ Gutyj, B. V., Murs'ka, S. D., Gufrij, D.F., Hariv, I. I., Levkiv'ska, N. D., Nazaruk, N. V., Gajdjuk, M. B., Pryjma, O. B., Bilyk, O. Ja., & Guta, Z. A. (2016). In-fluence of cadmium loading on the state of the antioxidant system in the organism of bulls. *Visnyk of Dnipropetrovsk University. Biology, ecology*, 24(1), 96–102

⁴ Gutyj, B. V., Vus, U. M., Martyshuk, T. V., Guta, Z. A., Mahzer, V. M. (2024). The level of vitamins in the blood of young cattle under cadmium load. The 3rd International scientific and practical conference “Scientific achievements of contemporary society” (October 10-12, 2024) Cognum Publishing House, London, United Kingdom, 19-25

⁵ Войтюк, Ю. Ю., Кураєва, І.В., Кроїк, Г. А., Кармазиненко, С. П., & Мацібора О. В. (2014). Вміст та форми знаходження важких металів у донних відкладах в зоні впливу промислових джерел забруднення. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Геологія. Географія*, 22(16), 208–214

toxicity—the minimum amount of an element at which its harmful effect on living organisms is manifested⁶.

Assessment of soil contamination levels is an integral component of environmental monitoring systems and comprehensive diagnostics of the environmental condition of urbanized areas. Regular monitoring enables the forecasting of technogenic load trends within urban landscapes and the timely implementation of measures aimed at preventing the further development of pollution processes. According to some authors, long-term storage facilities for industrial waste from enterprises are sources of environmental pollution, primarily affecting soils and groundwater aquifers. Within the zones of industrial influence, artificial geochemical anomalies are formed, where the concentrations of certain heavy metals in soils may exceed background levels by tens of times⁷.

Soil is in constant interaction with other environmental systems—the atmosphere and the hydrosphere—and represents an important source of heavy metal intake into the bodies of animals and humans. It has been established that heavy metals accumulate in soils relatively rapidly and are removed from them very slowly⁸.

It has been proven that soil, as an environmental component, is contaminated by a complex of chemical compounds, and under the influence of acidic precipitation, the substitution of basic cations by hydrogen ions occurs. As a result, the mobility of environmentally hazardous metals increases, and soils become extremely aggressive toward microorganisms, plants, and animal organisms.

The problem of soil contamination with heavy metals is more significant than isolated pollution, since easily soluble salts of heavy metals are formed, which facilitates their migration into groundwater and the transfer of this contamination as secondary pollution over long distances. It should also be taken into account that heavy

⁶ Дідик, У. М. (2011). Гігієнічні аспекти оцінки токсичності ґрунту з допомогою ростового тесту. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*, 13(4(50)4), 235–238

⁷ Козенко, О. В., Дідик, У. М., & Вороняк, В. В. (2007). Питання екології у тваринництві та вплив їх на здоров'я і продуктивність тварин. *Науковий вісник ЛНАВМ імені С.З. Гжицького*, 9(1(37)), 292–297

⁸ Slobodian, S. O., Gutyj, B. V., Sachuk, R. M., Martyshuk, T. V., Holovach, P. I., Vus, U. M., Kalyn, B. M., Khariv, I. I., Slobodiuk, N. M., Prysiazhniuk, V. Ya., Androniak, V. V., & Reznichenko, M. I. (2024). The effect of the liposomal drug “Lipointersil” on the antioxidant status of the body of bulls under heavy metal loading. *Scientific Messenger of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Series: Veterinary sciences*, 26(116), 134–141.

metals entering soils with technogenic emissions become involved in biochemical and biogeochemical cycles, accumulate, and are retained in plants and, consequently, in animal-derived products⁹.

It has been demonstrated that large industrial enterprises are capable of polluting the environment over distances of tens of kilometers. This primarily applies to mining complexes and alumina plants. In some cases, emissions from the latter may lead to the formation of artificial local biogeochemical provinces occupying large areas. These areas are characterized by elevated concentrations of heavy metals in water, soils, and plants. Unlike organic compounds, heavy toxic metals do not degrade in soil and water but accumulate and migrate through trophic chains, entering the bodies of animals and humans in significant quantities¹⁰.

Elevated concentrations of heavy metals in soils are observed mainly in areas surrounding large metallurgical complexes. The bulk of these elements enters the soil as part of technogenic dust generated by the activities of ferrous and non-ferrous metallurgical enterprises. According to environmental monitoring data, more than 150 thousand tonnes of copper, 120 thousand tonnes of zinc, 90 thousand tonnes of lead, and approximately 30 thousand tonnes of mercury are annually released into the environment as a result of metallurgical production activities in Ukraine. Significantly lower amounts of heavy metal inputs into soils are recorded in zones influenced by chemical and machine-building industries¹¹.

Within agricultural production systems, ecological and veterinary monitoring of the condition of soils and forage lands plays a crucial role, since toxicants enter the bodies of animals primarily through the plant component of the trophic chain. Heavy metals introduced into soils as a result of technogenic pollution are characterized by high stability, long persistence, and the ability to participate in complex biogeochemical processes. From surface layers, they migrate into the root zone of

⁹ Готвянська, В. О., & Демура, В. І. (2013). Розподіл та накопичення важких металів у ґрунтово-рослинному покриві в умовах техногенного впливу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Геологія. Географія»*, 21, 15–23.

¹⁰ Дідик, У. М. (2011). Гігієнічні аспекти оцінки токсичності ґрунту з допомогою ростового тесту. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*, 13(4(50)4), 235–238

¹¹ Дідик, У. М., & Козенко, О. В. (2008). Вплив чинників навколишнього середовища на морфо-біохімічні показники крові корів. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*, 10(2(37)4), 23–25

plants, where they are absorbed by the root system and incorporated into metabolic reactions. As a result, a trophic transfer chain of toxic elements—“soil–plant–animal”—is formed, posing a real threat to feed security systems and the safety of livestock products. Accumulation of heavy metals in soils leads to their transfer into forage crops, which results in the development of chronic intoxication, reduced animal productivity, impaired reproductive function, and weakened immune responses¹². Therefore, regular ecological and veterinary monitoring is a necessary condition for maintaining animal health and minimizing the risks of toxic element entry into the human food chain.

Heavy metals are among the most widespread and persistent anthropogenic pollutants of the environment. Entering soils as a result of the activities of metallurgical, chemical, and machine-building enterprises, they are readily incorporated into biogeochemical cycles and accumulate in plants. The ability of plants to accumulate heavy metals depends on the species, growth stage, physicochemical properties of the soil (pH, humus content, particle-size distribution), and the presence of organic substances capable of forming chelate complexes. Uptake of heavy metals occurs predominantly through the root system. A portion of the ions is bound in the rhizosphere with components of the soil solution or adsorbed onto the root surface; however, a significant fraction penetrates into cells and is transported via the xylem to aboveground organs. As a result, heavy metals migrate to all parts of the plant—leaves, shoots, fruits, and seeds—which is of direct importance for the quality formation of feed and food raw materials¹³.

Cadmium, lead, mercury, copper, and nickel are considered the most toxic to plants. Even at low concentrations, they cause profound disturbances in metabolism: cadmium inhibits photosynthesis, reduces chlorophyll content, and disrupts the uptake of nitrogen, phosphorus, and potassium; lead blocks meristematic cell division, suppresses root and shoot growth, and inhibits the activity of respiratory enzymes;

¹² Козенко, О. В., Дідик, У. М., & Вороняк, В. В. (2007). Питання екології у тваринництві та вплив їх на здоров'я і продуктивність тварин. *Науковий вісник ЛНАВМ імені С.З. Гжицького*, 9(1(37)), 292–297

¹³ Дідик, У. М. (2011). Гігієнічні аспекти оцінки токсичності ґрунту з допомогою ростового тесту. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*, 13(4(50)4)), 235–238

excessive copper induces lipid peroxidation, disrupts water balance, and reduces protein content; nickel inhibits enzymes involved in nitrate metabolism and causes leaf chlorosis. The phytotoxic effects of heavy metals are associated with the development of oxidative stress—excessive generation of reactive oxygen species that damage cellular membranes, DNA, and protein structures¹⁴.

An excess of heavy metals alters plant morphological characteristics: shoot and root length decreases, chlorosis and necrosis of the leaf surface are observed, and transpiration intensity is reduced. The balance of macro- and microelements is disturbed, which affects the biosynthesis of proteins, carbohydrates, and secondary metabolites. As a consequence, crop yields decline and the quality of raw materials deteriorates, especially in forage crops, which is of direct relevance to livestock production¹⁵.

Since plants represent the primary link in the trophic chain, their contamination poses a direct risk of toxicant transfer to the bodies of animals and humans, thereby determining the ecological and veterinary-sanitary significance of the problem¹⁶.

Contamination of agricultural lands with heavy metals occurs mainly as a result of the discharge of wastewater from livestock complexes, atmospheric emissions from industrial enterprises, and the intensive application of organic and phosphorus fertilizers¹⁷. The incorporation of organic matter into soils promotes the accumulation of chemical elements such as Cu, Zn, Fe, Mn, Pb, and Cd, the concentrations of which gradually increase in the arable layer. Phosphorus fertilizers constitute an additional source of contamination, as they contain substantial amounts of As, Cd, Cr, Cu, Pb, and Zn, with average contents of 11, 25, 188, 32, 10, and 240 mg/kg, respectively. A

¹⁴ Smychok, L., Gutyj, B., Sachuk, R., Khalak, V., Ilchyshyn, M., Vus, U., Stadnytska, O., Todoriuk, V., Martyshuk, T., Sobolta, A., Vysotskyi, A., & Magrelo, V. (2023). System of antioxidant protection of young cattle under cadmium load. *Scientific Messenger of LNU of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Series: Agricultural Sciences*, 25(99), 182–189

¹⁵ Gutyj, B.V., Gufrij, D., Binkevych, V., Binkevych, O., Kurlyak, I., & Sobolta, A. (2015). Influence of Mevesel & E-selenium on level of intermediate and final products of lipid peroxidation in bulls' blood after cadmium loading. *Scientific Messenger of LNU of Veterinary Medicine and Biotechnologies*, 17(1), 190–194

¹⁶ Gutyj, B., Martyshuk, T., & Vus, U. (2024). The effect of butaselvevit on the glutathione link of the system of antioxidant protection of the body of cows during the development of endotoxiosis. The XXXI International Scientific and Practical Conference «Problems of training a modern specialist: theory, history, practice», August 05-07, 2024, Sofia, Bulgaria, 220-225

¹⁷ Sukreeyapongse, O., Holm, P. E., Strobel, B. W., Panichsakpatana, S., Magid, J., & Hansen, H. C. (2002). pH-dependent release of cadmium, copper, and lead from natural and sludge-amended soils. *Journal of environmental quality*, 31(6), 1901–1909

separate factor of technogenic load is the use of ash as a fertilizer, in which cadmium content ranges from 2 to 30 mg/kg. Therefore, in regions where ash is actively applied for soil fertilization, it may represent a significant source of heavy metal accumulation in agricultural lands¹⁸.

The intensive use of mineral fertilizers in modern agriculture, in addition to its positive effects on crop productivity, simultaneously acts as a factor of secondary technogenic pressure on agroecosystems. Along with nutrients, impurities of heavy metals enter the soil, accumulate in the arable layer, and gradually increase the background level of contamination. Particularly hazardous are phosphorus fertilizers containing elevated concentrations of cadmium, lead, chromium, copper, and zinc. These elements do not participate in biological cycling and exhibit high chemical stability; consequently, they are able to persist in soils for long periods, transform into mobile forms, and become bioavailable to plants. As a result, conditions are created for the accumulation of heavy metals in plant biomass and their subsequent transfer to animals through the feed chain, forming a closed toxicological cycle “soil–plant–animal”¹⁹.

The application of organic fertilizers in crop production represents another factor contributing to the accumulation of heavy metals in the soil environment²⁰. Together with each tonne of bedding manure, soils receive on average about 25 g of zinc, 4 g of copper, and 0.3 g of cobalt. According to literature data, 1 kg of dry matter of organic fertilizers may contain from 6.6 to 16 mg of lead, 15–250 mg of zinc, 2–60 mg of copper, 0.3–0.8 mg of cadmium, 30–550 mg of manganese, and 7.8–30 mg of nickel²¹. Thus, even with the long-term use of organic fertilizers, which are considered environmentally safe, a gradual enrichment of soils with toxic elements occurs; these

¹⁸ Aronsson, K. A., & Ekelund, N. G. (2004). Biological effects of wood ash application to forest and aquatic ecosystems. *Journal of environmental quality*, 33(5), 1595–1605

¹⁹ Slobodian, S. O., Gutyj, B. V., Sachuk, R. M., Martyshuk, T. V., Holovach, P. I., Vus, U. M., Kalyn, B. M., Khariv, I. I., Slobodiuk, N. M., Prysiashniuk, V. Ya., Androniak, V. V., & Reznichenko, M. I. (2024). The effect of the liposomal drug “Lipointersil” on the antioxidant status of the body of bulls under heavy metal loading. *Scientific Messenger of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Series: Veterinary sciences*, 26(116), 134–141

²⁰ Іваненко О. В., Тогачинська, О. В., & Ничик, О. В. (2014). Вплив органо-мінеральних добрив на накопичення важких металів вегетативними і генеративними органами пшениці ярої. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. Науково-теоретичний збірник*, 1(39), 44–50

²¹ Мислива, Т. М. (2011). Цинк в ґрунтах Житомирського Полісся. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. Науково-теоретичний збірник*, 1(28), 123–136

elements are capable of accumulating in plant biomass and entering the trophic chain.

The study by Tkachuk O. (2016) is of particular importance for assessing secondary pathways of technogenic contamination of agroecosystems. The author demonstrates that even standard agrotechnical measures (fertilization) may act as a factor introducing heavy metals into the trophic chain. It was established that ammonium nitrate is a source of lead, which can accumulate in soils during prolonged fertilizer application. The results confirm the necessity of ecological and agrochemical monitoring when using mineral fertilizers and controlling impurities in ammonium nitrate to prevent the accumulation of toxic elements in soils, feeds, and subsequently in the bodies of animals²².

Thus, analysis of scientific sources indicates that heavy metals are among the most dangerous factors of technogenic pressure on agroecosystems, as they do not degrade under natural conditions but accumulate in soils, water, and plant biomass, forming a long-term toxic reservoir²³.

Soils serve as the main reservoir of heavy metals, where they are fixed in various forms—exchangeable, sorbed, or bound to organic matter. Depending on soil acidity, humus content, and the structure of the soil profile, metals may transition into mobile forms, which determines their bioavailability to plants²⁴.

Water resources represent the second most important component through which toxicants migrate. Metals enter surface and groundwater via industrial effluents, atmospheric deposition, or filtration from upper soil layers. This leads to contamination of water bodies used for animal watering and irrigation of agricultural lands, which in turn enhances the accumulation of toxic elements in the feed base²⁵.

Plants act as an active biological reservoir of heavy metals, through which toxic elements are transferred along the trophic chain “soil–water–plant–animal.” They

²² Ткачук О. П. (2016). Вплив аміачної селітри на концентрацію важких металів у ґрунті. *Збалансоване природокористування*, 2, 162–165

²³ Рівіс Й. Ф., Постоецько, В. О., Стадницька, О. І., Саранчук, І. І., Клим, О. Я., Дяченко, О. Б., Шелевач, А. В., & Гопаненко, О. О. (2024). Вміст важких металів у свіжопобудованих бджолиних стільниках (язиках) – показник техногенного забруднення довкілля. *Агронаука і практика*, 3(3), 35–39

²⁴ Козенко, О. В., Дідик, У. М., & Вороняк, В. В. (2007). Питання екології у тваринництві та вплив їх на здоров'я і продуктивність тварин. *Науковий вісник ЛНАУВМБТ імені С.З. Гжицького*, 9(1(37)), 292–297

²⁵ Дідик, У. М., & Козенко, О. В. (2008). Вплив чинників навколишнього середовища на морфо-біохімічні показники крові корів. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*, 10(2(37)4)), 23–25

absorb metals through the root system, transport them to aboveground organs, and partially deposit them within cellular structures²⁶.

According to monitoring results reported by Savchuk I. et al. (2022), systematic exceedances of lead and cadmium contents in feed and cow milk were detected in the Polissia region of Ukraine, indicating active bioaccumulation of these metals within the “soil–plant–animal” chain²⁷.

Studies by Hotvianska V. and Demura V. (2013) indicate that the coexistence of metals (Zn, Pb, Cd) in natural systems forms a combined effect manifested in different accumulation capacities depending on plant species. These findings are important for understanding toxicant transfer along the “soil–plant–animal” trophic chain and for assessing the risk of secondary metal entry into feeds and livestock products. Concentrations of mobile forms of Pb and Zn decreased with increasing distance from the waste heap, whereas Cd showed an increasing trend. Variations between minimum and maximum values reached up to tenfold, indicating high spatial heterogeneity of technogenic contamination²⁸.

In the studies by Sachko R. H. et al. (2016), it was shown that cattle kept in agroecologically burdened regions of Transcarpathia exhibited accumulation of lead, cadmium, and strontium in animal tissues, which correlated with their elevated levels in soils and feeds. The authors noted a close relationship between the concentrations of heavy metals in the environment and their levels in biological fluids and livestock products, confirming the active involvement of these elements in the “soil–plant–animal” trophic chain²⁹.

Thus, the complex contamination of soils, water, and plants with heavy metals forms a unified ecological risk system, within which conditions are created for the entry

²⁶ Готвянська, В. О., & Демура, В. І. (2013). Розподіл та накопичення важких металів у ґрунтово-рослинному покриві в умовах техногенного впливу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Геологія. Географія»*, 21, 15–23

²⁷ Savchuk, I., Romanchuk, L., Yashchuk, I., Kovalova, S., & Bondarchuk, L. (2022). Monitoring of heavy metals in fodder and animal husbandry products of the Polissia zone of Ukraine. *Scientific Horizons*, 25(6), 45–54

²⁸ Готвянська, В. О., & Демура, В. І. (2013). Розподіл та накопичення важких металів у ґрунтово-рослинному покриві в умовах техногенного впливу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Геологія. Географія»*, 21, 15–23

²⁹ Sachko, R., Lesyk, J., Luchka, I., & Nevostruyeva, I. (2016). Contents of heavy metals in food, organism and animal products in the zacarpathian biogeochemical province. *Scientific Messenger of LNU of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Series: Veterinary Sciences*, 18(3(71)), 87–90

of toxicants into the bodies of animals. Consumption of contaminated feed and water leads to metal accumulation in animal tissues, development of oxidative stress, disruption of metabolic processes, and reduced productivity, which underscores the need for further studies on the mechanisms of their action and the search for effective means of metabolic correction.